

Personhistorisk

TIDSKRIFT

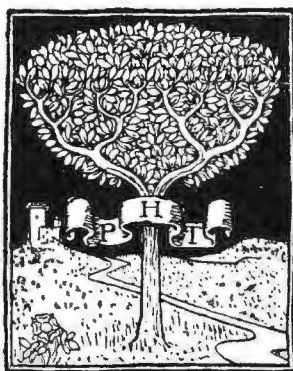
2006:I

Årgång 101

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2006:I

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
Torbjörn Nilsson, Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge
E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.
irma.ridback@riksarkivet.ra.se
<http://www.personhistoriskasamfundet.se>

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.
<http://www.svar.ra.se>

Redaktionsutskott: doc. Björn Asker, riksarkivarie, fil. dr Tomas Lidman (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsoe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Vetenskapsrådet
Kungl. Patriotiska Sällskapet.
Arla Coldinu-Orden

Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT ska vara skrivna på dator. De sänds till redaktören via mejl eller på diskett, i båda fallen
dessutom i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlings-
program och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild tackning av just
dessa forskningsområden.

Från redaktören

Att det i år är tjugo år sedan statsminister Olof Palme mördades en sen kväll på Sveavägen i Stockholm har självfallet uppmärksammats i medierna. Särskilt kring dödsdagen den 28 februari diskuterades Palmes gärning. I föreliggande nummer av *Personhistorisk tidskrift* skriver Anders Ivarsson Westerberg om tre bilder av Palme, presenterade i böcker av en journalist, en politikervän respektive en forskare. Också Olof Ruins reflexioner kring det egna biografiska skrivandet tar upp Palme, en av de statsministrar han stått nära. Palme förekommer också i en av recensionerna, men då är det en äldre släkting, finansmannen Henrik Palme, som det handlar om.

I andra artiklar möter läsaren Euphrosyne Hagberg – en av 1800-talets bildade kvinnor ur prästeståndet – fältherren Magnus Stenbock och en studie om kvinnliga näringsidkare på 1800-talet.

Ett annat tema som återfinns i både artikel- och recensionsavdelningen är svensk-amerikanerna. H. Arnold Barton skildrar i sin artikel en fascinerande brevväxling under flera decennier vid 1800-talets mitt mellan en far och dennes söner i Amerika. Barton bidrar också med en recension av en bok som behandlar dagens Amerikautvandrare. Andra recensioner rör till exempel böcker med personhistorisk inriktning om den svensk-norska unionen, vars upplösning 1905 förra året uppmärksammades med ett stort antal arrangemang i de forna unionsrikena.

Den i förra numret sjösatta avdelningen Personhistoriska nyheter finns i slutet av numret. Läserkretsen uppmanas härmed att bidra med tips om verksamhet på det livaktiga personhistoriska fältet.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>H. Arnold Barton</i>	Kring en märklig transatlantisk brevväxling. Carl Friman och hans söner 1838–1862.	7
<i>Anders Ivarsson Westerberg</i>	Tre bilder av Olof Palme – Journalistens, politikervännens och forskarens.	19
<i>Karin Monié</i>	Euphrosyne Hagberg – bildad dotter ur prästeståndet.	27
<i>Alexander Jonsson</i>	Magnus Stenbock: Fältherre med hemlängtan.	45
<i>Gunlög Kolbe</i>	Qvinnan såsom näringsidkare.	61
<i>Olof Ruin</i>	Att teckna porträtt. Exempel från det egna skrivandet.	83

Recensioner

<i>Lars-Erik Thunholm</i>	Flydda tider. Av <i>Bo Pettersson</i>	92
<i>Torkel Stålmarch</i>	Medelmåttan. Ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold Av <i>Pär Hellström</i>	94
<i>Sven-Bertil Jansson</i>	Den uppkäftige såningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid. Av <i>Åke Lilliestam</i> .	99
<i>Jonas Ellerström, Svante Nordin & Bertil Romberg</i>	Frans G. Bengtsson: En brevbiografi Av <i>Olof Hägerstrand</i>	100
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1955. Utgivna av Sven Erlander. Av <i>Björn Asker</i>	102
<i>Lars Nordström</i>	De nya utvandarna. Tio svenskar i nordvästra USA berättar. Av <i>H. Arnold Barton</i>	104
<i>Ulla Ekedahl & Per Jerkeman</i>	På brukspatrons tid – Snillet, industrialisten och deras liv till vardags och fest. Av <i>Christer Ericsson</i>	107

<i>Nina Lundeberg</i>	Under ganska romantiska omständigheter. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	109
<i>Odd Inge Skjævesland</i>	Ministerhotellet. Unionens bortglömda maktarena. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	110
	Unionsåret 1905 – dramatik och vardag. Två brevväxlingar. Wilhelm och Lizinka Dyrssen, Joachim och Martina Åkerman. Av <i>Inger Hammar</i>	112
<i>Johan Wrede</i>	Världen enligt Runeberg: En biografisk och idéhistorisk studie. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	113
<i>Christer Hedin</i>	Tor Andræ och Orientalismen. Av <i>Amanda Hägerstrand</i>	115
<i>Gordon Stiernstedt</i>	Henrik Palme. En biografi. Av <i>S. Gunnar Edlund</i>	118
<i>Margareta Björkman</i>	Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige. Av <i>Karin Monié</i>	122
	Personhistoriska nyheter	125
	Medarbetare i detta nummer	127

Kring en märklig transatlantisk brevväxling

Carl Friman och hans söner 1838–1862

H. ARNOLD BARTON

Den 9 juli 1838 noterade hamnmyndigheterna i New York ankomsten av den svenska briggen *Rosen* från Göteborg. Fartyget var förmodligen lastat med stångjärn, på den tiden en viktig svensk exportvara till Förenta Staterna. Men ombord fanns också sex svenska passagerare. De var den pensionerade mönsterskrivaren Carl Friman från Varnhem socken i Västergötland, då 58 år gammal, och hans fem yngre söner: Carl Johan, 17; Jan Wilhelm, 14; Adolf, 11; Herman, 9; och Otto, 6. Kvar i Sverige blev Carls hustru, Christina, och hans äldste son, Pehr Magnus, 22, då redan gift och med familj, vilka stannade hemma för att förvalta familjens egendom.¹

Efter ett år återvände Carl Friman till Sverige tillsammans med Herman, som hade insjuknat. Herman reste tillbaka till Amerika tre år senare, under dramatiska omständigheter, men hans far, trots sin brinnande iver att följa efter, fick aldrig göra det. Denna varaktiga separation fick till följd en långvarig brevväxling mellan Carl Fri-

man och hans fem söner i den Nya världen, från åtminstone sommaren 1840 – trots att det första bevarade brevet är från januari året därpå – fram till Carl Frimans död på våren 1862.

*

Brevväxlingen är märklig ur flera synpunkter. Stora mängder svenska emigrantbrev har bevarats. Däremot är långa, oavbrutna serier med sådana brev mycket sällsynta, och denna samling, som spänner över tjuogoett år, är praktiskt taget unik i detta avseende. Dessutom är bevarade brev *till* utvandrare i Amerika långt färre än dem som sändes i motsatt riktning. Den frimanska korrespondensen är därför av särskilt intresse som ett utbyte från båda sidor om Atlanten, i vilket flera personer var inblandade.

Det är samtidigt högst intressant att denna brevväxling börjar vid själva gryningen av den stora svenska utvandringen till Amerika. Gustaf Unonius, en f.d. extraordinarie ämbetsman som tillsammans med ett fåtal kamrater utvandrade

från Uppsala till Wisconsin-Territoriet 1841 – tre år senare än Frimans – och som ofta nämns i deras brev, kom att kalla sig Sveriges ”förste emigrant”, eftersom han var den förste som utvandrade sedan ny lagstiftning 1840 tillät emigration utan kungens speciella tillstånd.² I bredare perspektiv hade Unonius knappast rätt, ty Sverige hade haft sin egen, kortlivade koloni, Nya Sverige, längs Delaware-floden, mellan åren 1638 och 1655, och enstaka svenskar hade sedan dess funnit vägen ut till den Nya världen. Det finns dock starka skäl att hålla med *Skara Tidning* i Västergötland då den påstod, den 18 maj 1843, att ”till herr Friman och hans söner tillhör äran att vara de första svenska kolonister i det inre af Amerika”. Att både fadern och alla fem söner – trots de senares unga åldrar – upptogs som ”farmare” på hamnmyndigheternas passagerarlista i New York tyder på deras uppenbara avsikt att bosätta sig permanent i Amerika.

Inte nog med att brevväxlingen täcker en lång och händelserik tid. Brevskrivarna visar sig vara ovanligt vakna för världen omkring sig, välinformerade, reflekterande och uttrycksfulla. Det är uppenbart att fadern, Carl Friman, hade fått en bättre utbildning och kulturell bakgrund i Sverige än vad det var möjligt för hans söner att skaffa sig ute på den amerikanska odlingsgränsen. Man märker dessutom skillnader mellan Carl Johan (John), den äldste, vars utbildning upp till sjutton års ålder hade varit svensk; Wilhelm (William) och Herman, som aldrig kunde få mycket utbildning på någondera sidan om havet; och Adolf och Otto, som lyckades få en bra amerikansk utbildning för sin tid. Dessa skillnader är uppenbara i deras kunskaper i respektive svenska och engelska. Det är dock klart att trots

skillnaderna i utbildning, delade de fem amerikanska sönerna med sin svenske far en mångfald intressen och var engagerade och kloka iakttagare och kommentatorer. Deras brev ger fascinerande insikter i händelser och utvecklingar under en spännande och upprörd period i både Förenta Staterna och i Sverige, och även ute i den vidare världen.

*

Av särskilt intresse är bilden av den unga amerikanska republiken som frihetens och framtidens land, hoppets skinande fyr för de förslavade och förtryckta massorna i den korruperade och fördärvade Gamla världen. Sönerna uttrycker upprepade gånger sin stolthet över att vara amerikaner, även då de innerligt hoppas på rättelsen av sitt nya hemlands stora fel, framför allt slaveriet. Herman talar utan tvivel för dem alla då han i ett av sina sällsynta brev från juli 1851 skriver, ”Kom en, kom alla till Washingtons land!” ”Se på vårt fria folk i Förenta Staterna”, skriver William i september 1853, ”så borde det vara i hela världen”.³

Ändå är det fadern som är mest intressant i detta avseende, vilket leder till den viktiga frågan – varför just han bestämde sig för att resa med sina fem söner till Amerika 1838, då ingen egentlig utvandring från Sverige ännu hade ägt rum. Bland annat undrar man varför han i förväg valde Wisconsin som sin bestämmelseort.

Det fanns i Sverige vid den tiden en viss litteratur om Amerika, huvudsakligen positiv i sin inställning. Den omfattade utländska reseskildringar, på originalspråken eller i översättning, såväl som de som skrevs av de svenska resenärerna Axel Klinckowström 1824 och C. U. von

Hauswolff och C. D. Arfwedson, båda från 1835.⁴ Utvandring från Norge hade börjat redan 1825 och fick fart från och med mitten av 1830-talet, inte minst tack vare brev från de tidigaste norska utvandrarerna i staterna New York och Illinois, av vilka några trycktes i norska tidningar. Påverkan av den norska utvandringen på det angränsande Sverige är ännu inte helt utforskad, men vissa norska "Amerika-brev" återgavs i den svenska pressen.⁵ Carl Johan Friman talar exempelvis i ett brev från den 4 juli 1842 om hur hans familj hade läst brev från den norske pionjären Gjert Gregoriussen Hovland, innan de for till Amerika. Friman hänvisar troligen till Hovlands vitt publicerade brev av den 22 april 1835, vilket väckte stor entusiasm för emigration i Norge.

Bland Amerikas mångfaldiga välsignelser, talade Hovland om angelägenheter som låg Carl Friman varmt om hjärtat då han skrev: "Jag tror ej att det kan finnas i hela världen bättre lagar eller anordningar till gemene mans fördel och lycka". I val till ämbeten "väger gemene mans röst lika tungt som den rike och mäktige mannens", och i klädsel och privilegier fanns det ingen skillnad mellan bonden och ämbetsmannen. "Den frihet den ene åtnjuter", skrev Hovland, "är lika bra som den andres". Det fanns inga respass och alla var fria att "idka vilka affärer som man finner mest begärliga".

Dessa var den europeiska liberalismens grundprinciper under det tidiga 1800-talet, vilken då förde en dödskamp mot den djuprotade konservatism – social, kulturell och politisk – som rådde under årtiondena efter Napoleons fall, i Sverige såväl som annorstädes i Europa. För de liberala stod Amerika som den ljusa symbolen för hoppet om en bättre och mera rättvis

Carl Friman, vars långa brevväxling med sönerna i Amerika åren 1838–1862 ger en unik bild av den tidiga svenska emigrationen.

värld, där alla hade lika utsikter till lycka och självförverkligande. För de konservativa representerade Amerika allt vad de avskydde: själlös materialism, anarkisk individualism och kulturellt barbari.⁶

Carl Friman var just den sortens man som var starkast benägen att bli en ivrig liberal och att idealisera Amerika i sin tids Sverige. Född i Västergötland 1781, hade han växt upp under en tid med häftiga konflikter mellan de frälse och ofrälse stånden, uppeggade av de amerikanska och franska revolutionerna och de napoleonska krigerna.⁷ Trots att han beskrev sig som "farmare" vid ankomsten till New York 1838 var han egentligen son till en godsägare och agronom. Han hade fått en god utbildning på Skara gymnasium och blivit inskriven vid Uppsala universi-

tet. Därefter hade den bästa ställning han lyckades nå fram till varit som mönsterskrivare på Skaraborgs regemente, det vill säga en lägre civilämbetsman som skötte regementets ekonomi. Såsom ofrälse och civilist, hade han känt stor frustration, fram till sin pensionering efter trettio år, över sin oförmåga att stiga högre i rang, trots sin intelligens, utbildning och ambition.

För Carl Friman erbjöd den despotiska, reaktionära Gamla världen föga hopp för mänskligheten. 1843, till exempel, noterar han att kvinnor och barn kunde resa ”från ena änden av Förenta Staterna till den andra, ej endast i säkerhet utan med godhjärtad uppmärksamhet”, emedan ”man aldrig kan vara försiktig nog för att värna sig mot de usla och avartade telningar av vår egen korrumpade och ruttna värld”. I ”despotismens land”, skriver han den 1 maj 1853, ”der envar är Despot så långt han kan, och hvar och en är Herre öfver sin stackare [...] öfvermod och förtryck, afund, elände, hämnd och förtviflan utgöra hufvuddragen å Lifvets Tafla: öfverallt har man elakhet och dålighet”. I juni 1851 miss-tänker han att regeringen har ett ”svart kabinett” som hemligt bevakar hans och andra kända liberalers korrespondens.

*

Slutligen innehåller de frimanska breven mycket äkta mänskligt drama. Särskilt utmärker sig de tre äldsta av de amerikanska sönerna: Carl Johan, som snart kommer att kalla sig John i Amerika, Wilhelm eller William i det nya landet, och Herman – alla ändrade stavningen av sitt efternamn till Freeman. John framstår som stark, sansad, godhjärtad och pålitlig. Det är han som skrev, på god svenska, de tidigaste breven

hem. Han beskriver pionjärlivets mödor och tillfredsställelser i vad som då var i stort sett vildmark i sydöstra Wisconsin, om hur en ständigt växande areal inhägnas och uppodlas, om förlusten genom en eldsvåda av höförrådet och hur grannar avhjälpes förlusten ur sina egna, om en ko som förolyckas och inköpet av en ny, om skördar och priser, om utbyggnaden av kanaler och järnvägar, om grannar som fadern hade känt under sitt år i Amerika.

John prisar sina bröders utveckling till dugliga medhjälpare. Han är ivrig att locka andra svenskar till trakten, där han varnar för att norrmän och tyskar snart kommer att ta all den bästa jorden. När efter ett par år bröderna bygger ett nytt hus säger John sig vara beredd att här-bärgera nyanlända svenskar där tills de finner land i området, en förhoppning som i längden ger föga resultat, ty de flesta föredrar andra platser i territoriet. Det är också John som berättar om brodern Hermans underliga äventyr. På 1850-talet driver han, förutom sin farm, en lant-handel i Genoa City.

William, den andre sonen, skriver sitt första brev till sin far 1846, på ganska osäker engelska. Från och med det tidiga 1850-talet är det han som mestadels sköter korrespondensen, på ständigt bättre engelska, med fadern i Sverige, som i sin tur svarar på svenska. William visar sig ha livligare intellekt och fantasi än sina bröder. Han spelar fiol och under 1848 spelar han trombon i en liten orkester i Chicago och sedan i New York State, tills han insjuknar i vad som man fruktar vara tuberkulos.

Ändå, när guld upptäckts i Kalifornien samma år, återfinns William bland de första ”Forty-Niners” då han redan i april 1849 tar sig dit land-

vägen för att där söka sin lycka.⁸ Brevväxlingen ger tyvärr föga uppgifter om vad han genomlevde därute. Ett brev till William från hans yngre bror Adolf från den 16 december 1849, adresserat till honom i "Sacramento City" i Kalifornien, nämner några brev till honom från William från olika platser på väg ditut. Det senaste var från Fort Laramie i Wyoming-territoriet, men inga av dessa brev är bevarade. Ett senare brev från William till sin far, den 18 maj 1851, strax efter hans hemkomst, berättar att resan tog fyra månader, att han stannade i Kalifornien ett år och sedan reste, tydligen sjövägen, till New York på hösten 1850 med över 4 000 dollar i guld. William var alltså en av de få bland argonauterna som riktigt lyckades. I New York har han njutit av storstadens nöjen, däribland konserter av den berömde norske violinisten Ole Bull och den idoliserade svenska sångerskan Jenny Lind, och nu, efter vintern i Philadelphia, är han tillbaka i Wisconsin. Där har han gott råd till att köpa sig en anseelig gård och ge frikostigt stöd åt sina bröder.

William tar sedan upp frenologi med stor entusiasm, det vill säga den nu sedan länge förkastade läran om att psykiska egenskaper återspeglas i skallens form. Så småningom finner han också sin livsledsagerska genom att upptäcka lovande egenskaper på hennes huvudskål! Han odlar sin trädgård och sina fruktträd. I flitig brevväxling med fadern Carl delar William ett ömsesidigt, intensivt intresse för händelserna ute i världen: revolutioner i både Europa och Latinamerika, Krimkriget, det stora indiska myteriet mot briterna, Napoleon III:s italienska krig, såväl som slaverifrågan, presidentval, Mexikanska kriget och början till inbördeskriget i

Wilhelm Friman, som i Amerika kallade sig William Freeman, guldgrävare och flitig brevskrivare.

Förenata Staterna och samtida utvecklingar i Sverige. Stundom berättar William nostalgiskt för sin far om sina tidiga minnen från det gamla hemmet i Sverige. Han uppmuntrar sina föräldrar att komma över till sönerna i Amerika, men med tiden inser han att de nu har blivit för gamla för en sådan omflyttning.

Herman, den tredje sonen, är det svarta fåret som egensinnigt går sin egen väg och vägrar erkänna någon man som sin mästare. Sedan han återvänt till Sverige med sin far 1839 tillfrisknar han och tre år senare, då han fyllt 13 år, är det dags för honom att resa tillbaka till sina bröder i Amerika. Han avseglar 1843, tillsammans med en äldre kompanjon, Nils Henrik Melander, och en skeppslast norska utvandrare. Väl framkom-

men till Boston går han i land – och helt enkelt försvinner! Fallet rapporteras i *Skara Tidning*, där den upprörde Carl Friman anklagar unge Melander för grov vårdslöshet – om inte något ännu skummare – i förlusten av hans son samt för stöld av dennes pengar och tillhörigheter. Denna offentliga beskyllning framkallar desperata protester från Melanders far, en pensionerad fältväbel i Småland. Gåtan löses ett år senare då Herman helt plötsligt dyker upp hos sina bröder i Genoa, Wisconsin. Det visar sig att han, efter att ha kommit på kant med sin kamrat, har tagit sig fram till Albany, New York, där han arbetade i några månader tills han fortsatte till fots ända till sin bestämmelseort. Bröderna, särskilt John, blir riktigt uppbragda över hans ansvarslösa beteende. Bland annat, hade hans reskista innehållit värdefulla saker som de hade behövt.

Därefter stannar Herman bara tre månader hos bröderna innan han plötsligt försvinner på nytt. Enligt en tradition bevarad inom släkten händer detta sedan han av misstag sprängt deras krutförråd i luften! Det tar tid innan hans bröder ens får reda på var han befinner sig. Herman arbetar ett tag som bagare, men sedan Förenas staternas krig med Mexiko brutit ut 1846, tar han värvning året därpå i ett artilleriregemente under namnet "Harmon Strome". Dessvärre ger brevväxlingen inga som helst detaljer om hans upplevelser under kriget, men det är tänkbart att han har deltagit i den långa framryckningen som förde amerikanerna ända ner till Mexikos huvudstad, vilken intogs i september 1847. Herman skriver ytterst sällan brev och då, olik sina bröder, på en ytterst bristfällig engelska. Ett bra fotografi är dock bevarat av honom med gevär och full mundering. Det framkommer, mest ge-

nom hans bröders brev, att han, sedan han mönstrat ut i New Orleans i september 1848, får sig tilldelad regeringsjord i Kentucky som belöning för sin krigstjänst.

Adolph (som han nu stavar sitt namn), den fjärde sonen, som var bara elva år då han kom till Amerika, blir en bra elev i skolan och utvecklar sig till en driftig affärsman. Redan 1849 skriver han till William, som då är i Kalifornien, att han arbetar för en förmögen jord- och kvarnägare. Snart blir han sin arbetsgivares partner. Efter dennes död gifter han sig med den åtskilligt äldre änkan och övertar hela rörelsen. Därefter driver han olika framgångsrika affärsföretag i Genoa City. Han skriver en betydligt mera vårdad engelska än sina äldre bröder.

Otto, den yngste brodern, intar en marginell ställning. Inga brev från hans hand är bevarade, men han nämns stundom i de andras berättelser. Vid vuxen ålder flyttar han ganska tidigt till Kalifornien; det är oklart exakt vart. Men han lyckas tydligen mycket bra med sina förehavanden, vad de än må ha varit. Det finns antydningar om att även han var guldsökare, åtminstone i början.

Fadern berättar om den äldste sonen, Pehr Magnus, som stannat kvar i Sverige, och dennes familj. Även han lyckas ta sig fram i livet. Så småningom utvandrar också en av Pehr Magnus söner till det stora landet i väster.

Svenska flickor var en stor raritet i Amerika under den svenska invandringens gryning. Fadern uppmuntrar 1853 William att resa tillbaka till Sverige för att där hämta en brud, men dennes val var redan gjort. Med tiden gifter sig Carl Frimans alla fem amerikanska söner med amerikanskor och alla har barn. Med Williams unga

hustru Mary Helen (född Cobb), som han aldrig får träffa, utvecklar Carl Friman en sann vänskap. Hon sänder honom varmhjärtade brev på engelska och i åtminstone ett fall svarar svärfadern på sin bästa engelska. Han påstår sig kunna läsa engelska nästan lika lätt som svenska. I flera fall översätter han sönerns brev till svenska så att andra i familjen kan få läsa dem. Ett och kanske flera av deras brev återfinns nu bara i faderns översättning.

Breven från bröderna Freeman i den nya världen ger en färgrik bild av deras liv i helg och söcknen. Där finns vildmarkens tämjande, äktenskap, barn, gradvis växande välmåga, allt mot bakgrunden av händelserika tider i Amerika och den vidare världen. Men framför allt är det fadern, Carl, en högst sympatisk personlighet – varmhjärtad, romantisk, humoristisk och ståndfast idealistisk – som framstår klarast i dessa brev. Han berättar den kvarvarande familjens liv och dryftar ivrigt brevlades världens problem med William. För William förklarar han öppen hjärtat i ett brev av den 24 oktober 1855 hur hans innerliga längtan att återvända till Amerika ständigt har stäckts på grund av hans lilla pension, men ännu mer av "gamla farmors" – hans hustrus – stora fruktan för den långa sjöresan och bestämda motstånd mot att flytta. Förhållandet mellan de äkta makarna verkar inte ha varit särskilt harmoniskt. Man känner sig dock ständigt rörd av de starka banden mellan fadern och hans långt avlägsna söner, så länge han levde.

*

Några av breven i samlingen skrevs av andra men berör familjen Friman. Ett brev skrivet av en anonym svensk är daterat Buffalo, New York,

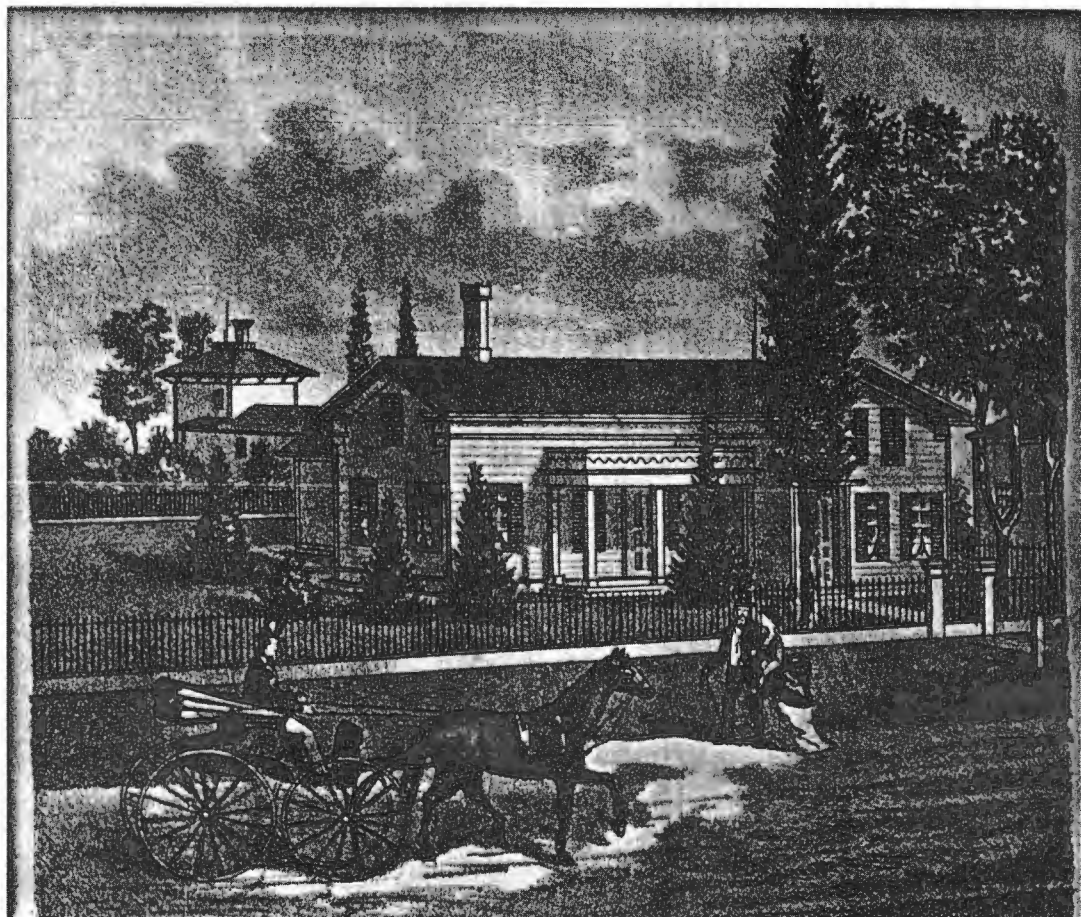

Herman, den mest egensinnige brodern. Han tog värning som artillerist under kriget mot Mexiko 1847.

den 14 oktober 1843, och tryckt i *Norrlands-Posten* (Gävle) den 1 december samma år. Han uttrycker stor besvikelse vid upptäckten av bröderna Freemans primitiva skjul och deras i hans omdöme eländiga levnadsförhållanden. Brevskrivaren påstår dessutom att all den goda jorden i trakten redan är tagen.

Denna berättelse uppvägs dock av en annan, från en viss A. M. Jönsson, dagtecknat Wheatland, Wisconsin, den 9 december samma år och återgivet i *Aftonbladet* den 2 mars 1844. Brevet uttrycker mera realistiska förväntningar. Jönsson

Freemans farm i Genoa, Wisconsin.

beundrar uppriktigt bröderna Freeman som nu bor i ett bra, nybyggt hus. Jönsson skriver att han inte kunde hoppas få bo i ett vackrare och härligare land. Det är dessutom ingen vanära i Amerika, såsom i Sverige, att arbeta och ingen anses som tillhörande underklassen. Han har själv köpt både jord och hus och väl belåten slagit sig ned i trakten.

En särskilt intressant serie brev i samlingen härrör från den grevliga ätten Rudenschöld.

Greve Torsten Rudenschöld (1798–1859) var en person av stor historisk betydelse för Sverige. Han anses ha varit den allmänna folkskolans upphovsman, med början i en skola som han grundade och styrde själv på Läckö i Västergötland. Som en man med för sin tid anmärkningsvärt avancerade och demokratiska idéer, ansåg han sådana skolor vara medel att befordra den sociala rörlighet som behövdes för att uppodla talanger, varhelst de fanns, i alla sam-

hällsskick. I enlighet med denna filosofi, framhöll han att den begåvade sonen till en arbetare borde ges möjlighet att studera, medan pojken ur de övre klasserna som saknade sådana talanger borde tillåtas ägna sig åt praktiska yrken, vilket inte bara skulle vara till gagn för nationen utan också skulle leda till den största personliga tillfredsställelsen.⁹ Detta gör det förståeligt att han skulle tillåta sin son, den yngre greve Torsten Rudenschöld, att utvandra till Amerika och där arbeta som vanlig kroppsarbetare, såsom berättas i de följande breven – en företeelse som var nästan oerhörd i den tidens Europa!

I februari 1854 skriver greven till sin gamle vän Carl Friman om sin föresats att sända sin son till Amerika och ber att först hos honom låta ynglingen lära sig något om det nya landet. Väl i Amerika arbetar den unge greven på olika farmer. Men då han ibland är sjuk eller arbetslös tas han frikostigt om hand av bröderna Freeman och deras hustrur, som månar om honom. Efter något år återvänder unge greve Torsten till Sverige med hälsningar till Frimans i Västergötland. Men vid det amerikanska inbördeskrigets utbrott reser han tillbaka och tar värvning i nordarmén. I maj 1865 dör han tragiskt på ett fältlasarett i North Carolina – någon månad efter krigsslutet.

*

Den 19 april 1862 somnar Carl Friman in vid åttio års ålder på gården Helleberg i Västergötland. Då har inbördeskriget i Amerika redan pågått något år. Vad som händer sedan brevväxlingen med honom tagit slut kan sammanfattas kort. Bröderna Freeman, och så småningom deras barn, fortsätter att korrespondera, men efter

Carl Frimans död handlar deras brev mest om livet i Förenta staterna. Även om dessa senare brev är intressanta i sig själva, berättar de inte längre något av stor betydelse angående invandrarnas upplevelser som pionjärer eller om förhållandet mellan det gamla landet och det nya.

Någon gång på 1870-talet flyttar John till York, Nebraska, där han dör, synbarligen inom ett år. William, på äldre dagar, pensionerar sig i Pasadena, Kalifornien, där han sällar sig till Otto, som redan bor där. I sin tur flyttar även Herman dit. Otto dör där 1902, William 1911, och Herman, den siste överlevande brodern, 1915. Adolph blir kvar i Genoa fram till sin död 1871. Därefter flyttar även hans änka i hans andra äktenskap till Pasadena, där hon avled 1935.

Efterkommande till bröderna Freeman är talrika och spridda över hela Förenta staterna samt, genom den äldste, Pehr Friman, likväl i Sverige.¹⁰ De är numera förenade genom sin stolthet över pionjärerna bland sina anförvanter. Ett minnesmärke över Carl Friman och hans söner restes i Genoa City, Wisconsin, den 4 juli 1988.

*

Man kan undra hur det kom sig att familjen Friman och deras brevväxling inte förrän nyligen har ådragit sig större uppmärksamhet. För detta finns det olika förklaringar. De blev från början överskuggade av Gustaf Unonius, som kom från universitetsstaden Uppsala, hade vida kontakter inom den svenska akademiska och kulturella eliten och vars brev från 1841–1842 omedelbart trycktes i den inflytelserika liberala Stockholms-tidningen *Aftonbladet*. Först efter att Unonius brev börjat komma ut där skrev Carl Friman till *Aftonbladet* om sin egen och sina söners tidigare

utvandring och sände in brev från dem. Tidningen gav förvisso ut dem, men de kom som ett sorts postscriptum efter att Unonius första, sensationella brev redan hade tryckts där.

Unonius och hans vänner vid Pine Lake, Wisconsin, bildade en kärna kring vilken, en tid framöver, ett antal andra svenskar (och flera norrmän) slog sig ner. Trots deras tidigare förhoppningar, etablerade sig få av deras landsmän i Freemans södra Racine County, Wisconsin. Unonius förblev prominent, både bland sina samtida och senare historiker, såväl genom sin senare verksamhet som episkopalpräst och missionär till skandinaverna i Amerika fram till sin återkomst till Sverige 1858, som för utgivningen 1861–1862 av sina minnen, en sann klassiker och outhärlig källa vad gäller de tidigaste svenska utvandrarerna i Förenta Staterna.¹¹

Slutligen utgavs delar av den frimanska familjekorrespondensen långt senare än den skrevs. Professor George M. Stephenson (1883–1959) vid University of Minnesota var en pionjär inom området amerikansk invandringshistoria och samtidigt den förste historikern bland svenskarerna i Amerika. I en källsamling främst tillägnad Gustaf Unonius, utgiven 1937, inkluderade han den frimanska familjens tidigaste brev – tillsammans med ytterligare några från andra personer som berörde dem – vilka hade tryckts i *Aftonbladet* och i vissa fall andra svenska tidningar mellan 1841 och november 1843.¹²

Omkring sju-tion år efter det att Stephensons källsamling kom ut återupptog en sentida anförvant till Carl Friman, överstelöjtnant Axel Friman (1923–1999) i Göteborg, sin fars intresse för släktens historia. Detta ledde 1960 till ett besök i USA, under vilket Axel Friman tog kontakt med

många av sina okända amerikanska släktingar och började samla, både i Amerika och i Sverige, den tidiga brevväxlingen mellan Carl Friman och hans söner. Redan 1961 uttryckte Axel Friman den förhoppningen att de brev han dittills hade samlat kunde publiceras någon gång ”i den förutsebara framtiden”.¹³

Under de år som följde upptäcktes dock alltför få brev på båda sidor om havet. Även om det är uppenbart genom själva den bevarade korrespondensen att vissa brev aldrig nådde fram och trots att några andra säkerligen gått förlorade med tiden, är samlingen nu förvånansvärt komplett.

Genom Axel Frimans initiativ grundades 1982 en frimansk släktförening, The Freeman Family Association. 1990 utförde han åt dess medlemmar – såväl amerikanska som svenska – duplicerade utskrift av breven i både en engelsk och en svensk version. Till båda översatte han de brev som skrevs på det andra språket. Manuskripten på båda språken, tillsammans med de brev som utgavs 1937 av George M. Stephenson samt fotokopior av originalbrev, utgör grundmaterialet till boken, *America, Reality & Dream*, som kom ut på engelska 1996. Intressant bakgrund till de brev som utgavs i svenska tidningar 1842 och 1843 ges där i ett flertal noter skrivna antingen av Carl Friman själv eller av tidningarnas redaktioner, såväl som av den senare utgåvans utgivare. En svensk version av samlingen väntas komma ut under 2006.¹⁴

Fotokopior av originalbrev finns numera på Göteborgs Landsarkiv och på Swenson Swedish Immigration Research Center i Rock Island, Illinois, i USA. Själva originalbrev tillhör medlemmar av släkten Friman/Freeman.

Noter

1. Nils William Olsson och Erik Wikén, *Swedish Passenger Arrivals in the United States, 1820–1850* (Stockholm, 1995), 23, 174–75. Detta verk är huvudkällan för biografiska uppgifter för tidiga svenska utvandrare under den perioden. (Härefter förkortat, *SPANUS*.) Se även min översikt över den tidigaste svenska utvandringen, "Pre-Dawn of the Swedish Migration: Before 1845", *Swedish-American Historical Quarterly* 48 (1997): 117–29.
2. Jfr [Gustaf Unonius,] *A Pioneer in Northwest America, 1841–1858: The Memoirs of Gustaf Unonius*, övers. J. Ol Backlund, utg. Nils William Olsson, 2 bd. (Minneapolis, 1950, 1960), I:6, 407 n4.
3. Citat från familjen Friman är hämtade direkt ur den frimanska brevsamlingen. Om svenska amerikabrev i allmänhet, see H. Arnold Barton, *Letters from the Promised Land: Swedes in America, 1840–1914* (Minneapolis, 1975), även den svenska upplagan, *Brev från löftets land. Svenskar i Amerika 1840–1914* (Stockholm, 1979).
4. A. L. Klinckowström, *Bref om de Förenta Staterna, författade under en resa till Amerika åren 1818, 1819, 1820*, 2 bd. (Stockholm, 1824), även översatt och utgiven av Franklin D. Scott, *Baron Klinckowström's America, 1818–1820* (Evanston, Ill., 1952); C. U. von Hauswolff, *Teckningar utur sällskapslivet i Nord-Amerikas Förenta Stater*, 2 bd. (Norrköping, 1835); C. C. Arfwedson, *Förenta Staterna och Canada åren 1832, 1833 och 1834*, 2 bd. (Stockholm, 1835). Jfr H. Arnold Barton, *A Folk Divided: Homeland Swedes and Swedish Americans, 1840–1940* (Carbondale, Ill., 1994), 10.
5. Se H. Arnold Barton, "Partners and Rivals: Norwegian and Swedish Emigration and Emigrants", *Swedish-American Historical Quarterly* 54 (2003): 83–110.
6. Om Hovland och hans brev från Amerika, se Theodore C. Blegen, *Norwegian Migration to America, 1825–1860* (Northfield, Minn., 1931), 65–70, och *Land of their Choice: The Immigrants Write Home* (Minneapolis, 1955), 21–27; Ingrid Semmingsen, *Veien mot vest*, 2 bd. (Oslo, 1941, 1950), I:35–40. Om kampen mellan de liberala och konservativa i Sverige åter speglad i deras syn på Amerika, se Nils Runeby, *Den nya världen och den gamla. Amerikabild och emigrationsuppfattning i Sverige 1820–1860* (Uppsala, 1969); Barton, *A Folk Divided*, kap. 1–2. Citatet givet här är min översättning av Blegens engelska översättning från norskan.
7. Se t.ex. H. Arnold Barton, *Scandinavia in the Revolutionary Era, 1760–1815* (Minneapolis, 1986).
8. Upptäckten av guld i schweizaren John Sutters New Helvetia (beläget i i nuvarande Sacramento, Kalifornien) tillskrivs av hävd hans anställda James W. Marshall i januari 1848, vilket blev upptakten till den stora kaliforniska Guldrushen. Dock gjordes ett guldfynd på Sutters mark uppenbarligen redan fyra år tidigare av en svensk, den mystiske Emanuel Sundels Edelhjerta, som vistades i flera år i Förenta staterna och Latinamerika, och som lät påskina att han var av oäkta kunglig börd. Märkligt nog, tycks Sutter inte ha lagt särskilt märke till Edelhjertas fynd. Se Axel Paulin och Wilhelm Odelberg, utg., *Edelhjertas öden* (Stockholm, 1961), i sht s. 196–98.
9. Se t.ex. hans *Tankar om ståndscirkulation* (Stockholm, 1845) och *Tankar om ståndscirkulationens verkställighet* (Stockholm, 1846). Se även Sten Carlsson, *Bonde – präst – ämbetsman. Svensk ståndscirkulation från 1860 till våra dagar* (Stockholm, 1950), 9–12.
10. Den frimanska genealogin i Freeman Family Association *Newsletter*, nr 16 (hösten 1994). En av Ottos söner, Lewis Ransome Freeman (född 1878) blev en produktiv och välkänd amerikansk författare.
11. Hans brev i *Aftonbladet* återges i George M. Stephenson, utg., *Letters Relating to Gustaf Unonius and the Early Swedish Settlers in Wisconsin*, Augustana Historical Society Publications, 7 (Rock Island, Ill., 1937). Jfr. Gustaf

- Unonius, *Minnen från en sjuttonårig vistelse i Nordvästra Amerika, 1841–1858*, 2 bd. (Upsala, 1861–1862), i engelsk översättning, *A Pioneer in Northwest America* (se not 2, ovan).
12. Stephenson, utg., *Letters Relating to Gustaf Unonius*, s. 53–64, 93–112, 116–20. Se även George M. Stephenson, *A History of American Immigration, 1820–1924* (New York, 1926). Delar av Carl Johans (Johns) brev till sin far av den 18 januari 1841 och Gustaf Unonius brev till *Aftonbladet* av den 13 oktober 1841 och den 23 januari 1842 återges i Stephensons översättning i Barton, *Brev från löftets land*, s. 31–37.
13. Se Axel Friman, "On the Trail of Early Wisconsin Swedes", *Swedish Pioneer Historical Quarterly* [härefter förkortad *SPHQ*] 12 (1961): 10–16. Se även hans övriga uppsatser rörande familjens historia: "Notes on a Wisconsin Pioneer", *SPHQ.*, 13 (1962): 5–8; "The Growth of an 'American Letter' Collection", *SPHQ.*, 19 (1968): 158–61; "Emigrant Sailings across the Atlantic around the Year 1840", *SPHQ* 21 (1970): 141–52; "Swedish Emigration to North America, 1820–1850", *SPHQ* 27 (1976), 153–77; "Early Advice to Prospective Emigrants: Carl Friman's Letter to *Aftonbladet*, 1842", *SPHQ* 33 (1982): 79–82; och "Forerunners of the Great Migration", *SPHQ* 33 (1982): 266–73. Se även Erik Ehn, "The Swedes of Wisconsin: Concerning Source Material on the Study of Early Swedish Immigration to Wisconsin", *SPHQ* 19 (1968): 116–29.
14. George M. Stephenson, Axel Friman, and H. Arnold Barton, red., *America, Reality & Dream: The Freeman Letters from America & Sweden, 1841–1862* (Rock Island, Illinois: Augustana Historical Society, 1996). Under utgivning i en svensk upplaga genom Sällskapet för Västgötalitteratur, Skara, 2006, under titeln *Amerika, verklighet och dröm: De frimanska breven från Amerika och Sverige 1841–1862*. Boken kan beställas från Föreningen Västgötalitteratur: Johnny Hagberg, Järpås Prästgården
531 94 JÄRPÅS
0510-918 75
070-550 00 98

Tre bilder av Olof Palme

– Journalistens, politikervännens och forskarens

ANDERS IVARSSON WESTERBERG

I år är det tjugo år sedan Olof Palme efter ett biobesök med sin hustru föll offer för en ännu okänd mördare på Sveavägen i centrala Stockholm. Olof Palme var då en central person i svensk, och för den delen internationell, politik. Det var få som förhöll sig likgiltiga till Olof Palme, många som hade en personlig åsikt om honom. Idag framstår Olof Palme som en av få svenska politiker som, om man talar i moderna termer, kan betecknas som en superstjärna inom politiken. Palme var som man säger idag medial och hade en förmåga att ”gå genom rutan”.

Efter Palmes död har många på olika sätt försökt skildra hans liv. Intresset för honom har givit upphov till en brokig flora av litteratur. Det har skrivits biografier, artiklar och betraktelser om hans politiska gärning och betydelse för såväl svensk som internationell politik. Och inte minst den ännu olösta mordgåtan lockar många att lansera teorier med olika kopplingar till Palmes ideologi och politiska liv. Men trots det stora intresset har det skrivits förvånansvärt få vetenskapliga arbeten om honom.

I denna essä ska tre olika sätt att beskriva och behandla Olof Palme och hans politiska gärning kontrasteras och diskuteras. Syftet är att visa vilken kunskap dessa förmedlar och vilken bild de ger av Palme tjugo år efter hans död, samt att diskutera på vilket sätt de bidrar till att öka vår förståelse om politiska processer och vår samtida politiska historia.

Böckerna som diskuteras är Björn Elmbrants *Olof Palme* (1989) Tage G Petersons *Olof Palme som jag minns honom* (2001) och Ann-Marie Ekengrens *Olof Palme och utrikespolitiken* (2005).

Tre böcker – tre förhållningssätt

De tre böckerna som utgör underlag för denna artikel är av olika karaktär. Elmbrants bok försöker ge en heltäckande bild av Palme som person och hans politik. Vi får följa Palme från barndomen och vägen in i politiken, statsrådstitiden hos Erlander till partiledare, statsminister, oppositionsledare och sedermera återkomsten som

statsminister fram till skotten på Sveavägen. Elmbrants Palmebiografi får utgöra exempel på den journalistiska biografien, i hans fall från ett socialdemokratiskt perspektiv.

Petersons Palmeskildring är i högre grad en vänbok som serverar ett smörgåsbord av personliga anekdoter och betraktelser över Palme. Petersons bok om Olof Palme är exempel på politikerbiografien, där författaren själv befunnit sig eller gör anspråk på att vara en del av händelseförloppet.

Ekengren fokuserar i mindre utsträckning på personen Palme. Hon använder istället Palmes politiska idéer inom två utrikespolitiska områden som exempel på hur idéer samspelar med politiska beslutsprocesser. Områdena är den tidiga svenska Europapolitiken och biståndspolitiken där Palme var en huvudfigur. Inom dessa studeras två specifika fall: det slutliga svenska ställningstagandet att inte ansöka om medlemskap i EEC (EG, senare EU) och stödet till befrielseströrelser i tredje världen. Ekengrens bok är exempel på en vetenskaplig skrift som behandlar Olof Palme.

Sammantaget illustrerar dessa böcker tre olika förhållningssätt till Olof Palme: ett journalistiskt, ett medarbetar och ett vetenskapligt.

Innehåll och ambition

I Elmbrants Palmebiografi ges en berättelse om Palme från de tidigaste barnåren (vägen till politiken) till den fullfjädrade politikern och statsministern. Berättelsen är i huvudsak kronologisk med djupdykningar i ett antal frågor av större dignitet. Vi får främst följa Palme i det inrikespolitiska spelet mellan det socialdemokra-

tiska partiet, regeringen, oppositionspartierna och LO. Hela tiden blandar Elmbrant fakta med väl underbyggda analyser av skeenden till ett trovärdigt sammanhang på ett kompetent vis. Man får intrycket av att få ta del av viktiga händelser i den svenska politiska samtidshistorien. Det är lika mycket en berättelse om svensk politik som om Olof Palme, med skillnaden att huvudfokus ligger på politikern Palme.

Petersons bok om Olof Palme är annorlunda till sin karaktär. Utgångspunkten är här personen Palme vars bild tecknas med ljusa färger, eller som författaren själv menar ”en mycket ljus bild”. Bitvis handlar det t.o.m. om en ren hyllningsskrift. Även om Peterson själv här träder tillbaka, eftersom det är Palme som står i centrum, ges intrycket av att författaren själv funnits i Palmes absoluta närhet under största delen av hans tid i politikens centrum. Petersons egna memoarbok *Resan mot mars* är ju en enda lång självbekräftelse, vilket det alltså finns tendenser till i hans Palmebok, även om de inte är lika framträdande. Styrkan i boken ligger inte i det faktamässiga och i analysen av skeenden, utan i skildringen av Palmes person och vad han tyckte och kände. Trots att vissa frågetecken kan resas kring bokens källmaterial är detta den bestående behållningen.

Ekengren får representera det vetenskapliga studiet av Olof Palme. Eller rättare sagt det statsvetenskapliga studiet, eftersom företrädare för andra vetenskapliga discipliner säkert skulle ha en del att invända mot att stoppas i samma fack som Ekengren. Hon presenterar djupgående och faktamässigt intressanta beskrivningar av de fall som valts ut. Så långt är det mycket bra, men den teoretiska analysen och frånvaron av perso-

nen och/eller politikern Palme reser frågan om varför hon just valt Palme och hans idéer inom utrikespolitiken. Vill man vara en aning elak kan man undra vart Palme tagit vägen i denna Palmebok.

Skillnader och likheter

Ovanstående genomgång av de tre valda böckerna om Olof Palme visar att de är ganska olika, både när det gäller innehåll och behandling av fakta. Genom att lägga dem bredvid varandra och jämföra dem i några olika dimensioner framträder ett antal skillnader. De sex dimensioner som valts ut är 1) källor och referenser, 2) faktamässig djup och bredd, 3) det politiska sammanhanget – idéer och personer, 4) personliga egenskaper, 5) känslor och tankar samt 6) analys.

Källor och referenser: Ser vi till sammanställningen ovan kan vi konstatera att böckerna skiljer sig åt på flera punkter. Användande av fakta är en första dimension som visar sig vara olika, vilket kanske inte är så förvånande. Ekengrens bok är den mest strikta framställningen när det gäller redovisningen av källor och källhänvisningar, vilket följer en gängse vetenskaplig mall. Peterson redogör inte alls för sitt källmaterial, medan Elmbrant visserligen redovisar källor och källhänvisningar men utan att direkt visa i texten var han refererar till vilka. Källorna är istället redovisade under varje kapitel i slutet av boken. Vi ser här alltså en ”skala” på hur man använder och redogör för sitt källmaterial som går från å ena sidan ett strikt vetenskapligt sätt (Ekengren) till å andra ett närmast skönlitterärt sätt där inga eller få källor redovisas.

Faktamässig djup och bredd: Den andra dimensionen för att jämföra böckerna är i vilken utsträckning de visar på djup och bredd i framställningen. Med djup menas hur ingående redogörelsen är i specifika fall eller skeenden, med bredd hur heltäckande skildringen är. Elmbrants bok är ambitiös när det gäller bredden och även i vissa fall när det gäller djupet. Problemet är naturligtvis att vissa saker blir lidande när man försöker teckna en heltäckande bild över en politiker som Olof Palme och hans liv i politiken under flera decennier. Dessutom på ett hanterbart utrymme. Petersons bok har kanske den största bredden, men det minsta djupet. Intrycket från boken är att författaren hoppar från tuva till tuva utan att på riktigt sätta ned foten och gå på djupet i någon fråga. De frågor som behandlas känns också en aning osystematiskt valda, det finns varken någon uttalad kronologisk eller tematisk struktur. Karaktären blir därför en aning ”the best of” enligt eget urval. Faktamässigt finns det inget som tillägger något eller kastar nytt ljus över Elmbrants skildring. Ekengrens bok saknar å sin sida helt bredden, men går på djupet i de två fall som studeras. Det är inget anmärkningsvärt med detta eftersom boken utifrån två valda fallstudier ska diskutera det övergripande ämnet ”Olof Palme och utrikespolitiken”. Fallstudierna baseras på tal och dokument i riklig mängd och utgör goda beskrivningar av fallen. Det vetenskapliga hantverket är korrekt utfört.

Det politiska sammanhanget – idéer och personer: I vilken mån sätter de tre böckerna in Olof Palme i ett politiskt sammanhang? Med politiskt sammanhang, eller politisk kontext med ett finare ord, menas hur väl författaren lyckats skild-

ra de relationer, den omgivning och den miljö Palme verkade i. Detta inbegriper såväl idéer som personer. Rikast är även här Elmbrant som tycks ha goda insikter i hur politiken fungerar och de personer som spelat roll i olika frågor. Peterson lyckas även han fånga den kontext vari Palme verkade, eftersom det handlar om ett ifrånperspektiv för honom. Det rör sig emellertid mer om anekdoter och små händelser än om skildring av ett större och mer komplext sammanhang. I Ekengrens fall består sammanhanget av de idéer och de personer som ingår i de specifika fallen. Som tidigare sagt är det ett gott hantverk, men knappast något som ger en mångfacetterad bild av frågornas karaktär.

Personliga egenskaper: Olof Palmes personliga egenskaper är något som går som en röd tråd genom litteraturen om honom. Hans personlighet har beskrivits som kontrasternas man och det har funnits diametralt olika bilder av Palme beroende på vem som tecknat dem. De böcker som denna artikel baseras på behandlar hans personliga egenskaper på helt olika vis. I Ekengren finns det inget som antyder att Palmes personliga egenskaper hade någon betydelse för hans politiska idéer eller för den politik han stod för. Hennes skäl till att välja Olof Palme som exempel på det hon kallar idébärare är att han tillskrivits betydande inflytande över den svenska inrikespolitiken, att han var en idépolitiker och att han ansåg att idéer var viktiga i skapandet av politik. Han beskrivs också av Ekengren som en politiker som uppfattades som provokatör och konfrontationspolitiker med en egen speciell "politisk stil". Detta är så långt vi kommer Palme in på livet med Ekengren. I de övriga böckerna kommer emellertid Palme som person

fram i desto högre grad. Sammanfattas bilderna av Palmes personliga egenskaper utifrån Elmbrant och Peterson kan man beskriva honom som intelligent, snabbtänkt, pragmatisk och handlingsinriktad, disträ, krävande men omtänksam som chef, ideologisk, barnkär, långsint, debattlysten, bohemisk, öppen, engagerad, varm och lojal mot sina vänner.

Känslor och tankar: När det gäller Olof Palmes egna känslor och tankar, är Petersons minnesbok den som återger detta oftast och mest. Det är också det som utgör den största behållningen av Petersons Olof Palme-bok, och som motiverar att man läser den vid sidan av Elmbrants mer fullständiga journalistiska skildring. I Ekengren finns det inget sådant, utan där ligger fokus på det skrivna och faktamässiga. En invändning man kan ha mot Petersons sätt att skildra och uttolka Olof Palmes känslor och tankar är vilket underlag han har för detta. Titeln *Olof Palme – som jag minns honom* kanske är en vägledning till svaret på denna fråga. Trovärdigheten i detaljerna minskar ju längre tid som förflutit sedan minnenas uppkomst, och frågan är hur Peterson kan minnas meningsbyten, ordval och små vardagshändelser tjugotrettio år efteråt?

Analys: Graden av analys i texten skiljer sig också förstås åt. Med analys menas här att författaren försöker se orsakssamband och faktorer som kan förklara skeenden och Olof Palmes handlande i olika frågor. Tydligast är analysen i den vetenskapliga texten när det gäller de två utvalda fallen. Men detta är också typiskt för sådana arbeten. I Ekengrens bok är politiska idéer det teoretiska begrepp som används. Hon använder principidé som grundläggande nivå och

resonerar hur principidéerna hänger ihop med önskade konsekvenser. Detta kallar hon för idéer om kausalitet. Underlaget för idéerna hämtar Ekengren främst från tal och skrifter av Olof Palme i dessa specifika frågor, i mindre utsträckning från intervjuer.

Här menar jag att det finns en klar brist i Ekengrens bok som handlar om att hon helt enkelt missar eller utelämnar en principidé hos Palme som tydligt framgår av Elmbrants och Petersons böcker. Det är kanske t.o.m. Palmes mest grundläggande egenskap och ideologiska ståndpunkt som kan användas för att förstå och förklara mycket av hans agerande, inte minst på den utrikespolitiska arenan. Det är principidén om samtal, dialog och mötet mellan människor som skildras på många ställen hos både Elmbrant och Peterson. Det handlar både om hur Palme tar sig tid att prata och lyssna på "den lilla människan" på verkstadsgolvet som samtalen med de "stora" politiska ledarna. Just denna ideologiska ståndpunkt kan också förklara varför Palme antog rollen som FN:s särskilda sändebud i konflikten mellan Iran och Irak. Ett på förhand omöjligt uppdrag som kunde medföra få eller inga personliga politiska vinster. Men idén om att samtal och dialog var viktig och avgörande för någon slags fred och en framtid för regionen och de krigförande länderna räckte för Palme. Enligt Peterson använde Palme ofta citatet att "Om jag så visste att världen gingo under imorgon, så skulle jag likväl plantera mitt äppelträd".

I Ekengrens terminologi skulle idén om kausalitet uttryckas som att samtal och dialog är själva förutsättningen för fred och demokrati i ett samhälle. De som pratar med varandra krigar

inte, och genom samtal kommer man överens. Det är förvånansvärt att Ekengren inte använder denna uppenbara principidé, särskilt när hon analyserar Palmes biståndspolitik och hans förespråkande av stöd till befrielseörelserna i Afrika. Särskilt också med tanke på att kommunikativa teorier och s.k. deliberativ demokrati uppmärksammas inom statsvetenskapen på senare tid.

Av detta kan man lära sig att det inte alltid räcker att analysera tal och skrifter. Det har också betydelse vem som talar och skriver, hur den personen tänker och handlar. Krasst kan man hävda att för Ekengren har Olof Palme ingen betydelse eftersom det är politiska idéer som begrepp som står i fokus i hennes analys. Då skulle hon lika gärna kunnat använda vilken politikers idéer som helst för att genomföra sin analys och uppnå sitt syfte. Det är t.o.m. ett direkt dåligt val att använda Palmes idéer i det första av hennes fall som handlar om Europapolitiken eftersom det i första hand är socialdemokraternas idéer som behandlas. Palme kom heller inte in i denna fråga förrän i ett sent skede vilket enligt Ekengren visar att personliga idéer inte får genomslagskraft om man kommer in i en frågas "lösningfas". I biståndspolitikerna däremot menar hon att Palmes idéer fick större utrymme då han var med i frågans definitionsfas. Denna slutsats, som är bokens huvudslutsats, känns torftig och inte alls kopplad till Olof Palme som politiker.

När det gäller de andra två böckerna har Elmbrant genomgående ett analytiskt förhållningssätt i sitt berättande som kanske är typiskt för den drivne journalisten. Vi får ingående veta turerna kring löntagarfondsfrågan, kärnkraftsfrågan och om hur nära det var att socialdemokra-

terna inlett ett samarbete med folkpartiet 1973. Peterson utgår i högre grad från Olof Palme som person och uttalar sig ofta i sin text om vad Palme tyckte och kände. Analysen försvinner därmed också och blir mer ett slags försök att tala om och uttolka Palmes åsikter i olika frågor.

Sammanfattningsvis skiljer sig de tre böckerna åt när det handlar om vilken kunskap de ger om Olof Palme och vilken bild de förmedlar. Ekengrens bok ger minst i utbyte om man vill veta något om personen Olof Palme och, om man använder Ekengrens term, Palmes politiska stil. Behållningen är fallstudiebeskrivningarna som innehåller empiriskt underlag från Olof Palmes arkiv och tal. Tage G Petersons bok bidrar med ett slags anekdotisk kunskap som ger en bild av Olof Palme som person i första hand. Bilden som ges är vännens, medarbetarens och i långa stycken beundrarens. Elmbrant till sist ger den mest sammansatta, och skulle man kunna hävda, den mest fullständiga bilden av Olof Palme. Här tecknas både en personlig bild av Olof Palme och hans agerande i olika frågor, och boken är i övrigt en god skildring av svensk politisk nutidshistoria.

*

De tre Palmeskildringarna bidrar med olika slags kunskap om Palme och hans politiska gärning. I stort kan man konstatera att de kompletterar varandra och i vart fall inte levererar konkurrerande analyser eller fakta om händelser. Det finns emellertid två områden eller frågor där vissa skillnader i framställningarna framträder – medlemskapet i EG och Palmes internationella engagemang.

EG-medlemskapet

Styrkan med Ekengrens framställning är att hon utgår från ett digert källmaterial när hon kartlägger sina två fall. Beskrivningen blir därmed också djupare och rikare när det gäller Europapolitiken och biståndspolitiken än de två andra. Då de har mer heltäckande ambitioner finns inte på samma sätt möjlighet att fördjupa sig i enskilda fall. Ett exempel är när Palme vid ett tal 1971 officiellt definitivt stängde dörren för ett medlemskap i EEC. Elmbrant skriver (s. 105):

EG-frågan 1970–71 är ett lärostycke i beslutsfattande. Vad tyckte statsministern? Vad ansåg partiet? Vad var bäst för nationen? I brytpunkten mellan dessa poler fattades beslutet. I den här frågan – som i många andra för den nye regeringschefen – fanns det ett fjärde hörn i triangeln: Vad tyckte Sträng? Det var obestridligt att finanserna spikat en av de kraftigaste spikarna i EG-medlemskapets kista.

Peterson skriver om samma beslut att när Palme hade läst den s.k. Davignonrapporten som handlade om ett ökat formaliserat samarbete i utrikesfrågor tog han ställning mot EG-medlemskap. Enligt Peterson skulle Palme när regeringsdeklarationen slagits fast 1971 ha yttrat: ”Så där ja: nu är jag lugn. Nu har vi stängt dörren för experiment med den svenska säkerhetspolitiken.” Elmbrant fäster alltså störst vikt vid att Sträng och finanserna inte på något vis vill ge upp sin självständighet när det gäller det ekonomiska beslutsfattandet, medan Peterson menar att behållandet av den svenska neutralitetspolitiken var avgörande.

Ekengren är i detta fall betydligt mer nyanserad. Hon menar att Palme inledningsvis var po-

sitivt inställd till en ansökan och ett ökat samarbete med grund i hans positiva inställning till frihandel. Hon menar förvisso också att både Davignonrapporten och Wernerplanen om ett ökat ekonomiskt samarbete var viktiga för att styra ställningstagandet mot ett nej till medlemskap, men att de politiska tolkningarna av dessa rapporter till en början var ganska lösa. Frågan var alltså fortfarande öppen. Ekengren menar också att Palme av inrikespolitiska skäl lämnade frågan öppen länge för att passivisera borgerligheten. Samtidigt hade Sträng markerat att han av suveränitetsskäl när det gällde den ekonomiska politiken ville avstå från medlemskap. Det fanns alltså, som även Elmbrant antyder, en rad omständigheter som måste vägas in för att förstå Palmes (och Sveriges) ställningstagande i EG-frågan. Även om den svenska neutralitetspolitiken hela tiden fanns med som en utgångspunkt i frågan fördes den inte fram som det avgörande argumentet mot ansökan om medlemskap förrän i processens slutskede. Petersons bild av skendet ter sig alltför enkelt när han endast hänvisar till detta.

Det internationella engagemanget

Ett andra område som behandlas på olika sätt i de tre böckerna är Palmes internationella engagemang. I Ekengren står detta självklart i centrum eftersom det är just utrikespolitiken som behandlas, men i Elmbrant och Peterson får vi inte veta så mycket om denna sida av Palme. I Ekengren framstår Palme som en hängiven vän till de små folken i tredje världen som kämpar mot kolonialmakter och det internationella kapitallet. I detta engagemang får Palmes ideologis-

ka ståndpunkter fritt spelrum där den sociala demokratiska rörelsen är en internationell rörelse med solidaritet för folk i alla världens länder. I Peterson skildras Tanzanias president Nyerere som en vän och beundrare av Palme, "ljuset i Europa". Något märkligt blir det då Nyerere överhuvudtaget inte nämns av Elmbrant. Likaså är det märkligt då Elmbrant menar att Palmes berömda s.k. Gävletal 1965 är hans första egna bidrag till partiets utrikespolitiska linje, när Ekengren visar att Palme engagerat sig i biståndsfrågor sedan tiden som studentledare i början av femtiotalet. Slutsatsen är att Elmbrant inte är lika underbyggd och skicklig när han diskuterar det internationella som när han skildrar det inrikespolitiska spelet. Hos Peterson får de internationella frågorna också en något undanskymd plats. I en del av boken diskuterar Peterson ett axplock av frågor som man förutsätter att han anser vara särskilt viktiga i Palmes politiska gärning (kallat portalfrågor). Bland dessa återfinns inte de internationella frågorna. Detta förhållande motsägs av både honom själv liksom av Elmbrant och Ekengren, som alla beskriver Palme som en stor internationalist med stort intresse för utrikespolitik.

Att bedöma en politisk gärning

Vad kan vi lära oss av dessa olika sätt att använda och skildra Olof Palme? Den viktigaste lärdomen utifrån de tre skrifterna som redogjorts för här är att man bör kombinera olika förhållningsätt för att förstå och förklara en politisk gärning och dess betydelse. Vissa saker är svåra att förstå om man inte ser till de politiska aktörernas personliga egenskaper, liksom det omvända, att vis-

sa saker blir svåra att förstå om man endast utgår från personen och inte ser till omständigheter och strukturer. Elmbrants journalistiska biografi står sig som utmärkt dokumentation av Palmes politiska liv med särskilt stark betoning på det inrikespolitiska spelet. Petersons bok är en uppenbar vänbok och ska tolkas med försiktighet i vissa delar. På det rent faktamässiga planet står Peterson långt efter Elmbrant, men tillför en del personliga och känslomässiga detaljer som endast en nära medarbetare kan bidra med. Ekengrens bok är en helt annan typ av skildring. Den är vetenskapligt distanserad och når aldrig bortom eller innanför de skrivna dokumenten. De politiska idéerna står i centrum oavsett vem som uttalar dem. Det kanske är meningen att vara så, men då går man samtidigt miste om att det spelar roll vem som lanserar och uttalar idéer. Av de andra två skildringarna framgår att Palme inte kan betraktas som "vem som helst". Han var den som dominerade den svenska poli-

tiken under många år, från slutet av sextioalet till mitten av åttiotalet. Det måste ha haft betydelse vem personen Palme var och hur det påverkade hans idéer och den omgivning han befann sig i. Ekengrens fallbeskrivningar är i övrigt mycket väl grundade och ökar i sig förståelsen i de specifika fallen. De kompletterar och fördjupar de andra framställningarna. Men det är också själva poängen, att både ett djupgående faktamässigt distanserat och ett mer journalistiskt personorienterat perspektiv måste kombineras för att man till fullo ska kunna förstå en specifik politisk gärning.

När nu forskningen på allvar börjar visa intresse för Olof Palme är det synd, för att inte säga en brist, att inte också de personliga egenskaperna tas med i analysen av individens gärning. Inte minst gäller detta Olof Palme som framstår som en av de få, om inte den enda, svenska politiska superstjärnan i vår tid.

Euphrosyne Hagberg – bildad dotter ur prästeståndet

KARIN MONIÉ

I makarna Göran och Louise Hammarströms hem i Glen Waverley i Australien finns en lätt sliten gammal bok i liggande format och med mörkröda pärmar. Den har en smal gulddekor runt pärmkanterna och mitt på framsidan bokstäverna E.C.A.H, initialerna för Euphrosyne Carolina Augusta Hagberg (1813–1842). Hammarströms har en bok till som ser nästan likadan ut. Den har initialerna C.A.H. och tillhörde ursprungligen en gång den kände shakespeareöversättaren Carl August Hagberg (1810–1864).

Den förstnämnda boken är Euphrosyne Hagbergs stambok eller minnesbok, en gåva från fadern Carl Petter Hagberg i maj 1826. Euphrosyne, i familjen kallad Sina, var då tretton år gammal. Fadern som nu var kyrkoherde i Klara församling i Stockholm hade en rad tunga förtroendeuppdrag som härrörde från hans egenkap som ståndsperson och framgångsrik talesman i predikstolen. Tidigare hade han varit professor i pastoralteologi och direktor för prästseminariet i Lund. Han var dessutom ledamot av 1819 års psalmbokskommitté. Sin dotters

minnesbok inledde han, passande nog, med första strofen av psalm 34 i just 1819 års psalmbok:

Du, som var den minstes Vän
Och lät barnen till Dig träda:
Jesu! Du välsignar än
De oskyldiga och späda.
Du en faders omsorg leder
Och en moders fröjd bereder.

Raderna är Frans Mikael Franzéns, den kände psalmförfattaren och sedermera biskopen i Härnösand. Han var faderns goda vän och blev efter honom kyrkoherde i Klara församling. Båda var medlemmar i Svenska Akademien.

Göran och Louise Hammarström har också i sin ägo ett porträtt av Euphrosyne Hagberg, signerat porträttören på sin tids mode, Maria Röhl.

I den här artikeln vill jag försöka göra en komplettering av den bild som Maria Röhl en gång gjorde av Euphrosyne Charlotta Augusta Hagberg. Jag kommer att kalla henne Sina, som familjen gjorde. Det är enklare så, det går lättare

att vistas i illusionen att komma henne lite mer nära. Själv undertecknade hon ofta sina brev, som finns i det hagbergska familjearkivet på Kungliga biblioteket, med Euphrosyne. Men inte alltid. Den äldste, älskade brodern Carl August fick sina brev från henne undertecknade Sina; den betydligt yngre brodern Theodor med Syster din, svägerskan, Carl Augusts hustru Minna Romanson Hagberg med just Euphrosyne. På samma sätt med breven till den lilla systern Maria. Dem emellan var ålderskillnaden så stor att det närmast kunde se ut som en mor-dotterrelation.¹

*

När Sina fick boken bodde hon i Stockholm, dit familjen flyttat från Lund 1816. Men tiden i huvudstaden var på upphällningen och familjen i färd med att bosätta sig i Rasbo strax norr om Uppsala, där fadern utnämns till kyrkoherde. I Rasbo hade Carl Petter Hagberg sina rötter. Son till en mjölnare hade han avancerat framgångsrikt på den sociala stegen. Han hade blivit både professor, hovpredikant, försedd med väl utvecklat ekonomiskt sinne och tunga förtroendeuppdrag och fått en vänkrets inom högadeln. Uppenbarligen ville han vända åter till Rasbo, som var ett välbeställt pastorat. Rasbo låg dessutom så nära Uppsala att kontakterna med äldste sonen, Carl August, som stod i färd med att inleda sina akademiska studier, inte blev alltför svåra att upprätthålla.

Ännu kvar i Stockholm skrev Carl August i boken några veckor efter fadern. Som hommage till sin kära syster och hennes ställning som nästan jämbördig intellektuell kamrat apostrofera-

de han trettonåringen med en strof av den tyske författaren C. F. Gellert:

So sei dein liebstes Gut ein frommes weisses Herz.
Dies mehre deine Lust, dies mindre deinen Schmerz:
Dies sei dein Stoltz, dein Schatz. Dein höchtes Ziel auf Erden ...²

Ord som dygd och hjärtats renhet och godhet återkommer på sida efter sida i hennes bok. En annan av de välbeställda mostrarna, Marie, gift med bryggarmästaren Daniel Helsingius, tillgrep samma säkra medel som Carl Petter Hagberg och lät vers 5 ur Haqvin Spegels psalm 427 i 1819 års psalmbok bli sitt bidrag i Sinas bok:

Styrk mig i alla goda verk
I tro och hopp mitt hjärta stärk
Gif stadigt sinne, tåligt mod
Och gör mig rättvis, glad och god.

Det var kärva och robusta ord som hon dessvärre skulle komma att ha bruk för senare i sitt korta liv, mer än av tidens sentimentala modegoods som också finns att läsa i boken.

Mindre konventionellt religiöst och med ett mer politiskt budskap riktade sig Erik Gustaf Geijer till Sina i oktober 1830. Förmodligen var det fadern som sett till att den berömde Geijer kom med i boken. Carl Petter var aktiv på den punkten och medverkade till att minnesboken inte reducerades till den sorts poesialbum för flickor som började bli på modet.

Den 10 oktober 1830 skrev Geijer på franska: "Qu'il n'y ait jamais qu'un seul triomphe sur la terre, et qu'il soit réservé à l'homme de paix!"³

Minnesboken som Sina Hagberg fick av fadern 1826.

Tidigare hade Carl August skrivit på tyska. Fyra år senare skulle medlemmar av familjen Ihre bidra med ett kort Shakespearecitrat på originalspråket. Men inskrifter på latin och grekiska, som det fanns gott om i Carl Augusts bok, saknas. Det ingick förstås inte i en ung flickas uppfostran att studera de klassiska språken.

Ett halvår efter Geijer präntade skalden Per Daniel Amadeus Atterbom med sin sirliga handstil i boken:

Hjertat, likt böljan, den rörliga, är;
Kärlek är himlen, som blickar sig der;
Svallande spegel, var lugn och var klar!
Skönheten älskar ett sådant förvar.

Bilden av Sina

Sina var tre år gammal när familjen lämnade Lund. Hennes egna minnen därifrån kan inte ha varit så starka. Men hon bevarade dem ändå. Det framgår av brev till den tolv år yngre brodern Theodor 1841. Hennes bror Carl August var tre år äldre och på honom hade staden hunnit göra mer intryck. Samma år som flytten från Lund till Stockholm dog hennes ett år yngre bror och en ny bror kom till världen och några år därefter ytterligare en. Hon levde i en familj där brödraskaran dominerade. Det skulle dröja ända till 1834 innan hon fick en syster. Och då var hon själv 21 år. Systemen kunde ha varit hennes egen dotter.

Var det något märkligt med Sina Hagberg? Något som motiverar att hon ägnas någon uppmärksamhet mer än 160 år efter sin i våra ögon alltför tidiga bortgång? Jämfört med flera andra kvinnor i sin tid är hon okänd för omvärlden. Kanske kan man se henne som en idealtyp för

den välbärgade borgerlighetens och det medvetna prästeståndets döttrar under Karl Johans-tiden.

Maria Röhl's porträtt tillkom 1834, nio år efter det att Sina fått sin minnesbok. Sina Hagberg var då 21 år gammal, konstnären 33. Konstnärinnan besökte flera gånger herresätena norr om Uppsala. Samma år som hon utförde porträttet av Sina skrev hon också en liten känslsam vers, snarast en bildtext till den teckning som hon också gjorde i Sinas bok vintern 1834:

En pilgrims färd är detta lifvet
Vi vandrar till ett bättre land
Och hoppets mål för oss står skrifvet
I ödets Bok vid himlens rand.

För en modern läsare ter sig dessa rader närmast skrattretande sentimentala. De är dessutom på intet sätt unika i Sinas bok. Hennes väninnor på Frötuna, Charlotte och Ebba De Geer, bidrar med liknande. En och annan, till exempel Eva von Strokirch med ren skåpmatsrim.

Man skulle kunna tro att Sina till sin person var präglad av denna överhettade känslsamhet och hinsideslängtan. Men i hennes brev, framför allt till bröderna men också till svägerskan Minna Romanson Hagberg och den lilla systemen Maria möter man en glad och verklighetsnära person som formulerade sig rappt och träffsäkert. Det liv hon levde syns inte ha varit präglad av trånad och sukta även om det blev väl så fullt av sjukdom och bekymmer. Tvärtom.

Tegnér, Wallin och Sinas barndomsminnen

Åtta år innan Maria Röhl gjorde bilden präntade Esaias Tegnér följande rader, daterade Stockholm den 4 november 1826, i hennes minnesalbum:

Dina barndomsminnen, Euphrosina,
Blekna alla efterhand.
Ack! Men låt dock mig, låt dock de mina
Sist förblekna däribland.

Banala rader snabbt framplockade ur mästarskaldens fatatur. Visst. Särskilt tydligt blir detta om man läser den dikt som samme skald tillägnade sin gudson, Sinas bror Carl August, i samma minnesbok. Men Tegnér uppskattade säkert den unga Sina. Det speglar sig emellanåt i breven till hennes far. Mer laddade rader hade Tegnér några år tidigare ägnat hennes moster och namne, Sina Palm i Lund.

Euphrosyne Palm skrev också i Sinas bok, lustigt nog på bladet efter Tegnér. Men det skedde i Rasbo, sommaren påföljande år. Moster Palm citerar Anna Maria Lennngrens kända maning till sin kära dotter om hon haft någon: Öd inte bort tiden med läsning men studera verkligheten väl! Mosterns ord träffar inte helt mitt i prick. I varje fall torde knappast Carl August vid samma tid tänkt på sin syster som en framtida såskokerska.

Samtidigt var det ord som knappast föll på hälleberget i den antifosforistiska värld som den hagbergska familjen hyllade, fadern som gammal anhängare av gustavianerna, äldste sonen Carl August på väg upp på Uppsalas antiromaniska barrikader.⁴

*

Sina Hagbergs barndomsminnen, som Tegnér anspelade på i sin lilla vers, visade sig vara mer än en ordvändning i ett minnesalbum. Hon arbetade förmodligen med att skriva ned dem. Hon levde i en miljö där litteraturen, inte minst den puraktuella realistiska borgerliga romanen var ämnet för dagen. Många rader av hennes egen penna finns inte kvar. Det är främst i sina brev hon tar gestalt för oss idag. Men också i en dikt hon skrev till sin far då hon var nio år, som finns bevarad i det hagbergska familjearkivet:

Tro ej jag gråter
Pappa så farligt
Snart blir jag åter
Lycklig och glad;
Sissi då flyger
Dig uti famnen
Och i din krans hon
Smyger ett blad.

Ofta om dagen
Stormarna hvina;
Qvällen dock klarnar
Himlen igen.
Sällhetens stjärna
Vänligt syns skina;
Må ock din afton
Prydas af den.

Äfven min stjärna
Ledande blinkar,
Fäderneögat,
Morgon och qväll,
Jag ser den gerna
Lyder dess vinkar
Vet att jag blifver då
Alltid så säll.

Att de patriarkaliskt konservativa hagbergarna ville bevara hyllningsdikten är ju inte konstigt. Att hon, den lilla flickan, skrev dikten själv, ter sig för oss mer förvånansvärt. Hon har säkert haft en tydlig förebild. Att hon var brådmogen är ganska troligt. Det tycks ha legat i familjen. Fadern vårdade sig i ovanligt hög grad om sina barns intellektuella fostran. Och det inbegrep helt uppenbart också döttrarna. Sina kunde skriva väl och behärskade språket. Hon hade säkert också ambitioner. Men hur långt kunde hon sträcka ut dem? I omgivningen tycks man ha varit medveten om att hon gärna skrev. Psalmdik- taren Johan Olof Wallin, nära vän i familjen in- tresserade sig för det, framgår av ett av Sinas brev till Carl August 1836 (se s. 35).

Hon fick givetvis också en gedigen musikalisk undervisning och lärde sig spela på familjens fortepiano, i likhet med många unga flickor i samtidens högreståndsmiljöer. Hon gjorde uppenbara framsteg och var inte alls oäven när det gällde att hantera instrumentet, berättar Tegnér för sin hustru i ett brev 1829. Han hade då besökt sin gamle lundavän Carl Petter Hag- berg i prästgården i Rasbo i samband med Linnéfesten i Uppsala.

Breven till Carl August

Som så många andra av tidens kvinnor hittar man Sina Hagberg via hennes manliga släkting- ar, i det här fallet fadern och främst brodern Carl August. Det är till honom de flesta av hennes be- varade brev är riktade. Med fin piktur och ytter- ligt tätt och smått skrev hon mestadels på den bit papper som blev över i faderns brev under fram- för allt 1835–1836, då brodern befann sig på

bildningsresa i Europa. Papperet var dyrt och portot än mer kostsamt. Även om familjen Hag- berg knappast levde under små omständigheter var det inte någon tanke på att Sina skulle få an- nat skrivutrymme än det som blev över, när fa- dern skrivit sitt. Han skrev med stora rejåla bok- stäver och luft mellan raderna. Sina kunde kläm- ma in tre gånger så mycket text på samma utrymme.

Hon var naturligtvis inte helt glad över såda- na här inskränkningar. Mellan raderna kan man märka att hon är ledsen över att få så lite utrym- me. Men inte bara det. Det blev svårare att skri- va. ”Pappa som alltid skriver först tar också bort concepterna för oss som kommer efter.”

I tankarna följde Sina brodern på hans väg, vill känna att hon är med honom:

Har du icke på din färd från Köpenhamn idag, i något hörn blivit varse en figur i grön klädes- kapp, italiensk hatt med blåa band, vidare ljust hår och ögonbryn och i henne igenkän- *stora syster*, som för närvarande icke befinner sig i Rasbo utan på vägen till Kiel. Du nämnde en gång då du var hemma, att det vore roligt hava med sig musiken till några svenska folk- visor. Jag har försökt uppfylla din önskan och skrivit av dem som vi mest tyckte om, nu får du lov att skaffa dig några tyska eller italienska och hava med dig hem. Skulle du få höra nå- gon komposition av Louis Reichardt skulle det intressera mig, hon har komponerat ett stycke. . . som är bland mina favoriter, översatt av Grafström kallas det Flickan på stranden.⁵

Hon delade de litterära intressena med brodern, förmodligen mer än han delade hennes böjelse för musiken. Hon hade gärna velat få nyheter om diktaren Adam Oehlenschläger, ”jag vet ing- en på din resa som skulle intressera mig så

mycket att veta något om”. Nu träffade Carl August tyvärr aldrig den berömde dansken.

Hon kommenterar Svenska Akademiens handlingar, den nationella vitterheten under den gustavianska epoken och konstnären och konstteoretikern Carl August Ehrensvärd. Ämnen som hon vet intresserar både fadern och brodern. Hon visste ju att fadern läste vad hon skrivit innan brevet förslöts och skickades.

Ideligen återkommer hon till broderns förhållande till den ”skönlockige” skalden Carl Wilhelm Böttiger. De båda konkurrerade med varandra i att ge sin utlandsresa uppmärksamhet i hemlandet. Se till att ”Btr” inte kan dra nytta av det du åstadkommer, manar hon honom.

Hon upprepar i brev efter brev sin oro över koleran, som hotade i Italien, dit brodern ämnade sig. Att hon var rädd för den var inte konstigt, eftersom den härjat svårt i Sverige året innan och dödat en av Carl Augusts unga kamrater, brodern till hans blivande hustru. Och nyheterna om den unge uppsalaskalden Ernst Kjellanders sorgliga död i Buon Convento i Toscana bidrog naturligtvis inte till att lugna henne.⁶ Hon hade läst Atterbom runa över honom i *Svenska litteratur-föreningens tidning*.

Böttiger skrev förstås också i hennes minnesbok och det bör ha skett utan faderns förmedling. Han var en tid informator hos familjen De Geer på Frötuna i närheten av Rasbo. I september 1830 präntade denne damernas gunstling med sin eleganta piktur verser i Sinas bok om gyllene slätter, stjärnätter, sångens röst och vänner likt aftonstjärnor.

Kamratglädjen i Rasbo

Carl Augusts kamratkrets från Uppsala besökte ofta Rasbo, åtminstone sommartid. Sina hade stor glädje av det umgänget, roade sig och lät sig uppvaktas av flera av de unga männen som tillhörde en radikal elit bland Uppsala studenter. En av dem var Elias Wilhelm Ruda. Den 10 juli 1833, på Carl Augusts födelsedag, diktade han enkelt men på ett närmast skrämmande aningsfullt vis:

Som en dröm vårt lif försvinner,
Och vår ungdoms gyllne dagar
Flygta bort som vindens ljus
Men när lifvets vårsol brinner,
O hvad båtar att du klagar?
Gläd dig i dess milda ljus!

Se! I ljusa morgonstunden
Lärkan högt i rymden svingar;
Lefver blott i ljus och fröjd.
Men i dunkelgröna lunden
Blomman knoppas, har ej vingar,
Blomstrar glad och vissnar nöjd.

Sköna minnets mänskenstimmar
Väl må vara; minnet talar
Ljuft om glädjens korta dröm.
Men när Hoppets morgon glimmar
Öfver lifvets rosendalar,
Lifvets dunkla afton glöm!

Bara några veckor därefter var han död, helt oväntat. För Sina återstod ytterligare ett decennium att leva.

Till kretsen hörde också historikern Fredrik Ferdinand Carlson, mestadels omnämnd som F.F. Carlson, Carl Augusts gamla skolkamrat från såväl Clara trivialskola som Stockholms gymnasium på Riddarholmen.⁷ Carlson tar till

elegiskt distikon. Vem som tecknat porträttet in- till texten är svårt att veta. Det saknar signatur.

Fredrik Carlsons rader är daterade 19 juni 1834. Alltså vid midsommartid och några veckor innan Sina fick se sin kära bror följa i Carlsons spår och ge sig ut på sin bildningsresa i Europa. Efter det blev det aldrig mer så roligt i Rasbo. Sinas vardagstillvaro reducerades. Att ta hand om den lilla systemen Maria blev en huvudupp- gift. Som man kan läsa i hennes brev gjorde hon det med glädje.

En stor del av det sparsamma pappersutrym- met i breven till Carl August ägnade hon åt de senaste nyheterna i sällskapslivet, vännerna De Geer på Frötuna, bröllop, förlovningar, lysning- ar, kalas, danstillställningar och småsyskonens leverne. Hon berättar om professor Schlyter, se- nare kollega till Carl August vid universitetet i Lund, som gått och gift sig med en fröken Lilje- sköld, ”det fulaste” hon sett. Om lilla Maria, sladdbarnet i familjen Hagberg, som fått två tänder uppe i mun och varit mycket sjuk av det men nu kryat på sig. ”Hon kryper ej riktigt men flyttar sig ändå runt kring rummet, jollar och säger jaja! Härmar katten och tuppen och kan för övrigt många konster. Hon torkar sig om näsan och snusar då man ber henne. [...] Så mycket har hennes bröder lärt henne. Theodor går på stultor och börjar bli *slångrig*.”

Theodor var den yngsta av bröderna Hag- berg. Också han skulle i sinom tid bli professor, i Uppsala, med inriktning på romanska språk och estetik. En inriktning som låg mycket nära hans äldsta brors.

Hon undrar över den populära författaren Friedrich de la Motte Fouqué (1777–1843). Lev- de han fortfarande? I så fall borde väl brodern se

till att han åtminstone fick se honom, när han nu missat Oehlsenschläger. Han ”är ju ändå en högst märkvärdig person, fastän, du var så för- törnad på honom, då du skulle läsa tyska med din syster”.

Fouqué var mycket uppskattad av uppsala- romantikerna Atterbom och Almqvist, vars diktning Carl August med emfas tagit avstånd från. I synnerhet den senares som han nyligen gått elakt åt i Uppsalatidningen *Correspondenten* i en rad artiklar som attackerade hela den ro- mantiska skolan.

Hon kommenterar författaren Ludwig Tieck, som Carl August i likhet med många andra svenska tysklandsresenärer besökt i Dresden. Och hon kan berätta att Palmblad i Uppsala in- rättat ett boklotteri med stora vinster.⁸ Där kunde man vinna hela verk av de tyska författarna på modet, Goethe, Jean Paul, Tieck och flera andra. Lotterna kostade tio riksdaler. ”Pappa ämnar köpa lotter.”

Från sällskapslivet i Stockholm

I februari 1836 kunde Sina skriva ett alldeles eget brev till Carl August, på eget papper och utan fa- derns synande ögon på sig och på den mängd papper hon själv bestämde. Carl August hade nu hunnit till Paris som blev resans höjdpunkt. Själv vistades hon en tid i Stockholm för att roa sig. På sitt sätt var hennes Stockholmsvistelse ett slags kvinnlig parallell till broderns stora resa.

Hon hade inte, skriver hon, några märkvär- diga litterära tilldragelser att skriva om. Det gjorde henne ont om ”Mamsell Bremer”, som hade fortsatt ”sina teckningar men därigenom förlor- rat sitt rykte som hon så rättvist erhållit. Hon

har också fått så mycket ovetat att det är synd om henne. Hon förtjänar det, jag tycker endast att man kunde vara skonsammare mot henne, ty hela recensionen är mest satir och ingenting tar så djupt som det.” Förmodligen syftar Sina på Fredrika Bremers roman *Nina*.

Hon hade också talat litteratur med väninnorna, ”fröknarna Strokirch”. *Törnrosens bok* hade varit huvudämnet och Carl Augusts och Atterboms recensioner diskuterades livligt:

Fröken Jeana sade att Du kan aldrig annat än hava heder av din; men fröken Iva som är en ivrig försvarare av Almqvist bad mig hälsa dig och säga att av föresats hade hon icke läst din recension och bad dig akta din peruk för hennes fingrar om du ytterligare skulle recensera den.

Stoltheten över brodern var uppenbar.

Stockholmsvistelsen förde också med sig besök på teatern. Hon hade sett en kärlekstragedi av Karl af Kullberg på Kungl. Teatern, *Svenskarne i Neapel* och två nya vaudeviller, en översatt från franska, den andra ett svenskt original, ”utan idé, utan sammanhang och utan ett enda infall att skratta åt på vilket det annars är beräknat”.

Man kan bara ana att brodern, adressaten uppskattade hennes omdöme.

*

Slädfärder, danstillställningar, musikaftnar och middagar avlöste varandra. Vid ett tillfälle hemma hos konstnären Johan Gustaf Sandberg talade hon länge med Wallin, som året efter skulle lämna Stockholm för ärkebiskopsstolen i Uppsala. ”Med Wallin talte jag mycket om dig. Han och hans fru voro utmärkt artiga.”

Vad Wallin tycks ha sagt till henne är intressant. Han måste ha vetat en hel del om henne och vad hon sysslat med. Samtalet utmynnade i en intressant inbjudan. Ville inte Sina komma och läsa sina barndomsminnen för dem? ”Då pappa kommer till staden skall jag gå med honom dit.” Hur det hela avlöpte vet vi inte. Hon berättade det aldrig i något brev. Kanske fick hon inte något bra tillfälle.

Sina skrev alltså uppenbarligen på sina barndomsminnen. Tegnér's rader i minnesalbumet några år tidigare var kanske något mer än ett enkelt artigt rim. Hade hon börjat skriva 1828? Förmodligen, med tanke på den lilla dikten till fadern. Men kanske inte just på sina barndomsminnen.

I så fall kan Tegnér's ord inte ha tett sig särdeles uppmuntrande. Men frågan är ju om Sina var inställd på att uppfatta en sådan udd?

Familjen lämnar Rasbo

1837 utnämndes Carl Petter Hagberg till pastor primarius i Storkyrkan i Stockholm. Han var nu en till åren kommen man men var ändå beredd att lämna Rasbo för att återvända till huvudstaden. För Sina betydde det ett socialt rörligare liv.

Till Minna som ännu några korta månader var kvar i Uppsala gav hon på försommaren 1840 en glad bild av tillvaron. Hon hade låtit sy en ny muslinklänning med modernt långt snibbliv och en liten krage med silkesfrans. ”Det nyttjas mycket höga lif, släta bak men rynkade fram på axlarna hvilket läggs i veck fram i snibben och lifet fram öppet för en underplupp. Armarna variera allt som förut med pös, nerteckningar och renplet.” Möjligen iförd den nya klänningen

gick hon på operan och såg Jenny Lind i *Lucia di Lammermoor*, ”därtill på det högsta uppmanad af Prof. Geijer och Carl Aug. hvilka voro aldeles förtjusta af Mlle Lind”. Att få se och höra den hyllade Jenny Lind exekvera favoritförfattaren Walter Scotts *Bruden från Lammermoor* i Donizettis opera var naturligtvis en upplevelse av skräckromantik och skönsång.

Hon hörde också Atterbom och Tegnér framträda med tal och diktläsning. ”Atterbom talade så bra att Pappa sade att han försonat sig med honom.” Förmodligen handlade talet om något avsnitt ur den aktuella *Svenska siare och skaldar*. Carl Petter Hagberg hade aldrig riktigt kunnat förlika sig med Atterboms romantiska poesi. ”Tegnér’s poem var ofantligt vackert,” fortsatte Sina, ehuru han där som ofta annars, icke lofordade qvinnotroheten, men det lät jag dem taga åt sig som hade lust.”

Sina kommenterade också en nyutkommen bok av den flitige Gustaf Henrik Mellin, *Sveriges sista strid*. Bandet hade svarta pärmar och vit text och kallades därför svarta boken. Den hade gjort intryck på Sina, mest kanske för karaktären av skandal- och skvallerstycke, där personer som hon själv mer eller mindre väl kände figurerade. Där beskrivs bland annat hur brodern Carl August arbetade som fransklärare åt unga ryssar och Böttiger fick skriva ”vaggvisor vid alla storfurstars födslar”, när fosterlandet gett vika för arvfjenden i öster.

Till slut uppmanade Sina Minna att riva sönder detta ”sammelsurium” till ”fruntimmersbref”. Det gjorde nu Minna inte. Förmodligen smittades hon av glädjen och entusiasmen i det och bevarade det i sin annars ganska tunna brevsamling. Om man bortser från den fina samling-

en brev hon fick från sin blivande man, Carl August.

Vardagsbestyr

När Carl August flyttade till Lund ett par år senare fortsatte Sina skriva till honom. Men det mesta har nu blivit annorlunda. Breven handlar mycket om husliga bestyr. Ingående och detaljerat skriver hon från Stockholm, dit familjen nu flyttat sen fadern tillträtt tjänsten som pastor primarius i Storkyrkan. Hon skriver om hans svåra sjukdom och om hans död. Som äldsta dotter i prästbostaden i Storkyrkobrinken 16 föll ett tungt arbete på henne. Modern led stundom av gikt i fötterna och behövde hjälp i hushållet med dess ganska krävande umgänge. Sina höll sin hand över lillasystern Maria och höll också en övervakande kontakt med brodern Theodor i Uppsala, där trojänarinnan jungfru Ulla skötte ruljansen.

Brevväxlingen syskonen emellan berörde nu sällan litterära ämnen. Uppenbarligen kämpade hon själv med sin hälsa och gick på behandlingar hos Gabriel Branting i hans sjukgymnastiska institut.

Mer om Sinas vardagsbestyr vid den här tiden finner man i breven till brodern Theodor i Uppsala.⁹ Den 23 februari 1841 skickade hon fettisdagsbullar med mandelmassa från Tyska bageriet till honom. Hon hade lagt dem i en fin ask, som måste skickas tillbaka till Stockholm vid tillfälle och inte fick hamna i jungfruns händer. Bullarna hade varit svåra att få tag i och lilla Maria hade måst gå ett par gånger till bageriet för att få tag i dem. Sina hade hotat henne med ”att få smaka alla fastlagsris som voro hemköpta

Euphrosyne (Sina) Hagberg, avmålad av tidens porträttör på modet Maria Röhl, 1834.

om hon vågade komma hem utan bullar. Hon har nu slagits om bullarna i bagarboden så Du står i stor förbindelse hos Maria.”

Fastlagstiden hade inletts med rader av kalas, baler och tillställningar. Hur mycket hon själv orkade delta är osäkert. Men brodern Hjalmar roade sig förmodligen desto mer liksom föräldrarna, som var borta mest varenda dag. Hjalmar hade börjat gå på danssoaréer, kunde hon berätta för Theodor.¹⁰

Det brev hon skrev till Theodor den 2 mars samma år andas mer sorg och oro. Men hon skriver som vanligt nyktert och konstaterande, utan känslösvall.

En nära vän i familjen, Amalia Almroth, hustru till ”Almrothen” på Kungl. Myntet, var mycket illa sjuk.¹¹ Hon hade opererats och ”blef af med ungefär ett ämbar vatten”. Strax efter drabbades hon av kolik och den samlade skaran läkare, bland den Magnus Huss, kunde inte räd- da hennes liv. Sina rapporterar sakligt:

Hon har begagnat allt hvad jag nyttjade, åder- låtning, iglar, terpentin, grötar m.m. och nog är jag ett bevis på att inflammation kan häfvas; men min sjukdom var likväl icke föregången af operation och en sådan oreda i hela magens inelfvor som Amalias. Hjalmar var där nyss. Amalia önskade han skulle komma för att lyfta henne. Nu fick hon åter somna innan han gick, få se! Det vore ett underverk om hon kom sig. Hjalmar försakar supén i qväll och går dit efter Amalia önskar hans hjälp. Jag går väl också på en stund dit för att höra huru det är. Bed Anjou icke vara ängslig öfver att jag är där, jag företager mig intet utöver mina krafter.

Det var ju en liten bit att gå från Storkyrkobrin- ken till Kungliga myntet på nedre Kungshol-

men, där ”Almrothens” hus fortfarande ligger, inte många steg från gamla Serafimerlasarettet. Troligen åkte hon med droska.

Hon var annars mycket mån att röra sig och återerövra sin hälsa enligt Brantings gymnastik- program. Och hon gick gärna till fots. Med för- äldrarna hade hon promenerat till ”Erkebiskop- innan” för att gratulera dottern Anna Maria till hennes lysning. Sen hade hon vandrat vidare till Josef Wallin, kyrkoherden i Klara, klättrat upp på vinden i ett annat hus, och som hon uttryck- te det ”ingen gång efter min sjukdom känt det så pass lätt att gå som idag. Tack vare Branting!”

Besök i Lund och Köpenhamn

Sommaren 1841 besökte Sina Carl August och Minna i Lund. Det skulle också bli hennes första och enda utlandsresa, som gick till Köpen- hamn. Vid midsommartid reste Sina med moder- n, fadern och Anjou med ångbåten till Skåne. Bröderna var inte med. Till lilla Maria skriver hon den 28 juni och berättar om sin, mammas och Anjous sjösjuka. Bara pappa hade klarat sig. Till och med en liten markatta om- bord hade varit sjösjuk. Men på morgonen hade havet lagt sig och ”då satt jag uppe på däck klockan 4 och såg solen i hafvet, bara en liten strimma af land på en sida och fullt med segel kring horisonten; det var mycket vackert”.

I Ystad mötte Carl August och de for mot Lund ”med spann och förridare just som Drott- ningen”. I Lund bjöds jordgubbar och hallon. Man besökte professor Holmbergsson och fick se var föräldrarna en gång bott under sin lunda- tid, på samma gata som Carl August nu bodde.¹² Detta skulle Mia särskilt komma ihåg att berätta

för moster, dvs. moster Helsingius, som förmodligen nu hade hand om henne.

Sina kunde också berätta för Mia om alla uppstoppade djur hon sett på universitetet, granna fåglar, råttor och ormar och en röd och vit katt, ”aldeles lik Jungfru Ullas”. Hon vinnlade sig verkligen om att berätta vad hon såg och fick vara med om för sin lilla syster, utan moraliserande uppmaningar.

Tonen i breven till Theodor, som heller inte fick vara med i Skåne, är annorlunda men lika glättig. Hon berättade om bjudningar och kalas hos domprosten, ”Palmens”, dvs. moster Sina och hennes man, kusinen Sommelius familj, hemma hos Carl August och hos biskop Faxe, där de om aftonen bjöds fikon och apelsiner. I biskop Faxes ”ekipage” skulle de senare skjutsas till Malmö för att övernatta där före båt färden över sundet. I Köpenhamn hade man talat om att stanna åtta dagar och kanske också besöka Roskilde.

Hon fick också träffa dansken och sverige-kännaren Christian Molbech, som hon beskrev som ”mycket ful så att en spektakelmakare här sade att det var ett vackert exemplar af den store ’Abekat’ och att han var hedersledamot af Lehmans menageri.”

I minnesboken skrev Henrik Reuter dahl, sedermera landets ärkebiskop men då bibliotekarie vid universitetet och Carl Augusts goda vän och arbetskamrat, en utläggning på vers:

Namn betydelse ha. Hvad Euphrosyne vill säga

Lärer det grekiska språk; låt mig förklara det här.

Här åt en menskelig själ frikostiga Gudar förunnat

Herrliga gåfvor i mängd, tanka och känsla och vett,

Här åt gåfvorna sen en stor harmoni är förvärfvad,

Här de ej tränga hvarann, här de få verka i fred,

Visar på anletet sig en klarhet, den Grekerna kalla

Euphrosyne ; jag har litet som svarar dermot.

Glädtighet icke är nog; ej munterhet säger det samma;

Huldhet liknar det mest; också med frid det kan ges.

Älskliga namn på en älskelig ting! O att många det bure

Lika behörigt som du, hvilken dess tydning här fått

Förlovning och äktenskap

Sina var nu förlovad med prästen Lars Anton Anjou, en gammal vän i den hagbergska familjen. Efter faderns död gifte de sig i april 1842. Tegnér, som tyckte att hon varit giftasvuxen i längsta laget, kunde därmed vara nöjd trots att det dragit ut på tiden. Förmodligen rörde det sig inte om ett äktenskap styrt av någon häftig passion. Det finns inte någon omfattande brevväxling mellan Anjou och Sina bevarad. Därför är det inte lätt att veta så mycket om tonen och känslorna dem emellan, annat än att förhållandet varit präglad av djup plikttröhet och vänskap.

I breven till brodern Theodor i Uppsala omnämns han alltid vid sitt efternamn Anjou, enligt tidens präktiga manér, och Theodor uppmanades ofta att utträtta ärenden och budskap till Anjou men det var knappast som någon postillon d’amour utan som en verkställare av praktis-

ka och vardagliga bestyr beroende av hagbergarnas två hushåll, det ena i Storkyrkobrinken 16 i Stockholm, det andra i gården bortemot Kungsgården i Uppsala.

I december 1841 skrev Carl August att han med sin hustru gladde sig inför Sinas förestående äktenskap. De fröjdade sig, skrev han, åt att "diktens fantasmagorier" nu skulle gå över i "frisk verklighet [...] Tro mig du, min snälla Sina, denna sunda verklighet den är prosa men en rasande rar prosa så fullständig så omtänksam så huld och när man rätt kommit underfund om densamma så värderar man den högre än all världens fosforism."

På våren någon tid efter vigseln var Sina kvar i Stockholm. Anjou var upptagen av sitt arbete och andra plikter i Uppsala, där han bodde i den hagbergska gården under jungfru Ulla husliga omsorger.

Ett odaterat brev från 1842 visar en orolig äkta man medveten om hustruns vacklande hälsa men obenägen att alltför mycket dagtinga med sitt arbete och sin plikt att övervara en svågers begravning:

Skall jag i morgon resa till Stockholm för att se om min lilla Hustru, eller tåligt vänta på brev till Onsdagen? Denna tvekan uppstår oupphörligt hos mig. Vore Du frisk, så vore åter ingen tvekan: jag skulle åtminstone övervara min svågers begravning. Nu kunna andra pligter gifva mig ursäkt. Jag vet ej, hvori jag gör rätt; men sannolikt stannar jag kvar, i hopp derom att Din hälsa nu börjar återvinna den stadga, som någontid saknats. Jag bereder mig på en lång ledsamhet.

Sina infann sig snart i Uppsala. För Minna Hagberg i Lund, den älskade bror Carl Augusts fru,

berättar hon i ett brev den 14 maj 1842 att hon och Anjou nu börjat komma i ordning. Det framgår av brevet att Minna under sin tid i Uppsala varit väl hemmastadd i huset, där hon många gånger träffat Carl August och den hagbergska familjen, när den befann sig i Uppsala. De hade dessutom lyckats ordna det rätt trevligt omkring sig. Av den gamla salen hade de inrättat både salong och sal med hjälp av en soffa som placerats där en gång fortepianot stod. De nya möblerna var i ljus, gul björk och hade klädsel av kattun. Framför soffan hade man ställt ett fyrkantigt bord, som nu blivit Anjous arbetsplats:

Frun har sitt sybord framför en chaise longue i förmaket. I sängkammaren står fruns nya toilette, densamma säng som fordom, en byreau och de stolar jag hade i mitt rum i Sthm. Nu kan du se oss när du vill. Caffè dricks här tillsammans kl. 8 då Theodor från förmaket, in-finner sig med sin leende uppsyn.

Så mycket visiter och umgänge hade det inte blivit. Ärkebiskopen hade tittat in och de hade returnerat artigheten. Gamle professor Roman-son, som bodde i närheten på Östra Ågatan gick då och då förbi och tittade in. Annars var det mest systrarna Romanson, som var hennes förtrogna.

När nu rummen stod i ordning ville Sina få dit lilla Maria. Hon kunde berätta att hon bakat skorpor och pepparkakor, så det gällde för Mia att skynda sig innan Theodor hann äta upp dem. När hon kom fick hon inte glömma att ta med sig Sinas lilla munkpanna, annars skulle det inte vankas några munkar. Hon skulle också komma ihåg att berätta för mamma att "Caffelappen nyttjas hvar morgon; vi samlas kl. 8 kring caffe-

bordet då där vankas smörgås och hvad annat som kan vara”.

Jungfru Ullas dagar i gården var nu räknade och avsikten tycks ha varit att hon skulle lämna sin plats när Sina inträdde som husmor i huset. De två drog knappast helt jämnt. Sinas nymodigheter i hushållet föll knappast den gamla trotjänarinnan på läppen. Anjou litade dock på att ”sakerna skola sätta sig i ordning” lät han sin svärmor veta den 1 maj 1842. Sina skulle snart få härska i eget hus.

Hälsan sviktar slutgiltigt

Sina fick aldrig tillfälle att närmare utveckla och njuta av denna rasande rara prosa, som Carl August skrev om i sitt brev inför hennes bröllop. I ett odaterat brev från 1842 rapporterar Anjou till modern i Stockholm att Sina blivit sämre. ”Det onda tycks [...] vara förminskat: hon lider mindre. Hvarken hosta eller blodspottning eller andtäppa äro nu så besvärande [...] hvad som är att frukta eller hoppas vågar jag ej skriva”. Hon återfick aldrig fullt ut sin hälsa. Hon dog i oktober, mindre än ett halvår efter vigseln. Någon dödsorsak finns inte angiven. Några barn fick hon aldrig.

Efter Sinas sista sjukdomstid och död fick lilla Maria flytta till Minna och Carl August i Lund.¹³ I Uppsala pysslade Anjou på sina lediga stunder med Sinas grav. Den 12 november kunde han berätta för Mia hur han nu börjat få graven iståndsatt. Den var, skrev han, omgiven av en syrenhäck. Vid ena änden hade han låtit plantera en hängask, som skulle skänka skugga åt själva gravkullen, där det ännu låg blommor kvar. Gra-

ven intill tillhörde ”Doktor Fahlcrantz”, vilket uppenbarligen beredde honom viss känsla av tillfredsställelse och samhörighet.¹⁴

Porträttet av Euphrosyne

Den 5 maj 1843 skrev Lars Anton Anjou till Erica Hagberg och tackade för Maria Röhl's porträtt, som hon nu efter dotterns död skänkt honom, ”den dyraste skänk Mamma kunnat lemna mig, sedan den ännu kärare [...] Euphrosyne sjelf nu är förlorad. Men jag talar ej rätt: förloradt är ju icke hvad man outplånligt bevarar i kärleksfullt minne, och hvad man hoppas att en gång ännu mer förskönadt och förädladt återfinna”. Röhl's porträtt blir för honom ännu mer lik Euphrosyne än hans minnesbild av henne. Några små olikheter kunde han finna. ”Öfra delen av ansigtet är fullkomligt lik men icke den nedre. Munnen, i synnerhet överläppen är ej hennes och ett streck på venstra sidan om munnen vill jag ej igenkänna.” Det var en olikhet som dock försvann då man betraktade bilden på visst avstånd. ”Det förekommer mig, som vore jag nu åter mindre ensam. Dessa ord torde tillräckligt för Mamma förklara höjden af min tacksamhet.”

Erica Hagberg dog inte långt därefter. Anjou levde däremot i ytterligare ett fyrtiotal år. 1884 slutade han sina dagar sedan han sen 1859 varit biskop i Visby stift. Sin trohet till den hagbergska familjen och sitt ansvar för syskonskaran tycks han ha behållit intill sin död.

Sinas barndomsminnen har inte stått att återfinna.

Noter

1. Brev till och från Euphrosyne Hagberg Anjou liksom övrigt källmaterial, som använts för denna framställning förvaras i det hagbergska familjearkivet i Kungl. Biblioteket. Euphrosynes Minnesbok liksom Maria Röhl's porträtt är i Göran och Louise Hammarströms ägo. Litteratur: Theodor Hagberg, *Rasboherden och hans familj. Släktkrönika hämtad ur brev och anteckningar*, Lund 1925 (Theodor var yngste son till Euphrosynes bror Theodor); Karin Monié, "Min älskade Carl August!", *Ikoner – vision och tradition*, 6/2004.
2. I svensk övers. "Måtte ditt högsta goda vara ett fromt rent hjärta.
Det ökar din lust, det minskar din smärta:
Måtte det vara din stolthet, din skatt.
Ditt högsta mål på jorden . . ."
Christian Fürchtegott Gellert (1715–1769) finns företrädd med tre psalmer i 1819 års psalmbok, två av dem i översättning av Johan Olof Wallin.
3. I svensk övers. "Om det bara funnes en enda seger på jorden, måtte den vara tillägnad en fridens människa!"
4. Anhängare av den s.k.romantiska skolan kallades ofta fosforister efter tidskriften Phosphoros, som Atterbom utgav tillsammans med Vilhelm Fredrik Palmblad i Uppsala 1810–1813. I hagbergarnas korrespondens används termen ofta och har då negativ laddning. Särskilt vände man sig emot vad man uppfattade som gruppens katoliserande medeltidssvärmeri. Carl August Hagberg hörde till de unga som gick i spetsen för en ny realistisk diktning.
5. Sina syftar på den tyska sångpedagogen och kompositören Luise Reichardt, dotter till den mer kände kompositören Johann Friedrich Reichardt. Anders Abraham Grafström (1790–1870) skald, präst och historiker, även känd som översättare och medlem av såväl Svenska som Musikaliska Akademien
6. 1834 härjade koleran svårt i landet. När Carl August i september skrev till vännen Fredrik Carlson, som befann sig utomlands, kunde han berätta att farsoten ännu varit någorlunda skonsamt fram i Uppsala, där ditintills endast tre personer fallit offer för den. Men dessvärre var ett av offren den unge medicinstudenten Carl Romanson. Han dog efter tolv timmars sjukdom. "Likväl hade han vid sin sjuksäng Hwasser, Bergstrand, Per Afzelius och sin egen Fader! Den andra döda är en liderlig kärring och en piga hos prof. Grubbe." Ernst Kjellander hade rest i Carlsons sällskap till Italien för att söka lindring i den lungtuberkulos som han lidit av sedan ett par år.
7. F.F.Carlson, 1811–1887, lärare för Oscar I:s söner 1837–1846, senare professor i historia i Uppsala, ecklesiastikminister och medlem av Svenska Akademien.
8. Vilhelm Fredrik Palmblad, 1788–1852, blev professor i grekiska i Uppsala 1835 och bidrog därigenom till att förhindra den akademiska karriär i ämnet, som Carl August räknat med. Palmblad drev det akademiska tryckeriet i Uppsala och var förläggare för den nya romantiska skolans alster.
9. Theodor Hagberg blev senare en framstående språkforskare och romanist. Han var professor i nyeuropisk lingvistik och modern litteratur i Uppsala 1868–1890.
10. Hjalmar Hagberg valde officersbanan och slutade sin karriär som överste och chef för Västgöta regemente.
11. Nils Wilhelm Almroth, 1797–1852, var sedan 1835 överdirektör för mynt- och kontrollverken.
12. Johan Holmbergsson, 1764–1842, professor i juridik i Lund.
13. Maria gifte sig aldrig. Under större delen av sitt vuxna liv hushållade hon för brodern Hjalmar vars hustru blev obotligt sinnesjuk. Under ett antal år fungerade hon i broderns hem som fostermor åt den blivande reformpedagogen Anna Sandström, som har berättat om hennes stränga regemente. Jfr Annika Ullman, *Stiftarrinnegenerationen. Sofi Almquist, Anna Sandström, Anna Ahlström*, Stockholm 2004.

14. "Doktor Fahlcrantz" är förmodligen skalden, professorn i dogmatik och sedermera biskopen i Västerås Christian Fahlcrantz, 1790–1866, som var en mycket uppskattad vän till den hagbergska familjen. Men han levde fortfarande vid tiden för Sinas död och var fortfarande ogift och, får man förmoda, barnlös. Eftersom han var teologie doktor sedan 1830 kan teologen Anjou ha föredragit den titeln.

Magnus Stenbock:

Fältherre med hemlängtan

ALEXANDER JONSSON

I januari 1717 hade Magnus Stenbock suttit i fångenskap på den danska fästningen Fredrikshavn i tre år, och situationen blev gradvis sämre och sämre. Det var flera månader sedan han hade fått något brev från sin hustru, och han svävade i ovisshet om hon var i livet eller inte. Han längtade hem till henne och barnen, och hoppades innerligen att de kommande åren skulle bli bättre än de förflutna. Det enda hopp som återstod honom var att förtrösta på Gud, eftersom hans vänner och bundsförvanter alla tycktes ha svikit honom.¹ Han fick dock inte någon hjälp från ovan, utan avled snart efter detta. Därmed gick Karl XII:s kanske främste fältherre ur tiden.

I det följande ska ett antal tidigare i viss mån obeaktade aspekter på Magnus Stenbocks levne och sätt att tänka studeras. Han var en framstående krigare som samtidigt ägnade stor uppmärksamhet åt sin familj, sina barn och sitt hem, och trots att han sällan var hemma upprätthöll han genom åren en intim kontakt med hustrun Eva Oxenstierna. Uppseendeväckande nog ifrå-

gasatte han också öppet Karl XII:s krigsplaner och uttryckte tvivel om det ärorika i det eviga krigandet. Han gjorde dock inga avkall på sin aristokratiska exklusivitet, han tillhörde rikets allra högsta skikt och uppträdde alltid som det anstod en man ur högadeln.

Magnus Stenbock föddes 1664 och var son till riksamiralen Gustav Otto Stenbock och Kristina Katarina de la Gardie, syster till rikskanslern Magnus Gabriel de la Gardie. Efter studier vid Uppsala universitet påbörjade han under 1680-talet en militär karriär som skulle bli lång och framgångsrik. 1690 gifte han sig med Eva Oxenstierna, dotter till kanslipresidenten Bengt Gabrielsson Oxenstierna, vars far var kusin till rikskanslern Axel Oxenstierna. Vid det stora nordiska krigets utbrott 1700 stod Stenbock som överste för Dalregementet, och hans goda insatser ledde till att han under de följande fyra åren var föreståndare för generalkrigskommissariatet i Polen, där han ansvarade för den svenska arméns försörjning. Därefter utsågs han år 1705 till generalguvernör över Skåne.

När en dansk invasionsarmé kom över Öresund 1709 föll det på Stenbocks lott att leda styrkan som skulle slå tillbaka danskarna. Det tog tid att ställa den nya armén på fot, och avgörandet dröjde därför till den 28 februari 1710, då svenskarna under Stenbock besegrade den danska hären vid Helsingborg och drev fiendestyrkorna ur landet. Han vann därigenom stor popularitet bland folket, och rådet utsåg honom till fältmarskalk samt upphöjde honom till kungligt råd – två åtgärder som kung Karl XII i sin turkiska exil inte själv godkände. Stenbock var ändå betrodd av kungen, och var i hög grad involverad i dennes planer när det gällde att med en turkisk här ta sig till Polen för att där förena sig med en armé från Sverige. Valet av ledare för denna nya svenska armé som på sommaren 1712 skeppades över till Pommern föll på Magnus Stenbock. Kungens planer slog emellertid slint, och i stället för att gå in i Polen vände Stenbock in i Mecklenburg. Där stod en dansk här, som besegrades i december 1712 i slaget vid Gadebusch. Stenbock blev efter detta även av kungen utsedd till fältmarskalk, men trots denna ärebetygelse närmade sig slutet på hans karriär med stormsteg.

Dessa steg var de som Magnus Stenbock tog genom Holstein på väg mot Jylland, och som ledde in i fästningen Tönningen. Därigenom berövad sin rörelsefrihet, utan möjlighet att från hemlandet undsättas sjövägen och omringad av en motståndarstyrka fyra gånger större än sin egen, tvingades han kapitulera i maj 1713. Kapitulationsvillkoren föreskrev att danskarna skulle låta Stenbock och hans armé utväxlas och friköpas. Så skedde emellertid inte, och i stället sattes Stenbock i fångenskap i Köpenhamn. Till en början behandlades han väl, men då hans försök

till spionage och flykt upptäcktes av danskarna bytte de silkesvantarna mot hårdhandskar och satte 1714 Stenbock under sträng bevakning på Fredrikshavns citadell. Denna fångelsemiljö kunde han inte länge uthärda, och han dog i fångenskapen den 23 februari 1717.

Magnus Stenbock vistades som synes sällan i sitt hem, men han upprätthöll brevlades en intensiv kontakt med hustrun. Hon bodde större delen av tiden i Stockholm, dit flertalet av hans brev adresserades. Han skrev ofta, även om det inte fanns mycket nytt att rapportera. Stenbock tjänstgjorde utanför Sveriges gränser under åren 1686, 1688–1693, 1696–1697, 1700–1707 och 1710–1713, och satt sedan alltså i dansk fångenskap fram till 1717, allt som allt närmare 25 år av de 31 som de var förlovade eller gifta. De fick elva barn tillsammans, varav sju levde till vuxen ålder.²

Familjen: förtroende och intimitet

Åren igenom ådagalade Magnus Stenbock i sin korrespondens stort förtroende för sin hustru och hemlängtan under de långa fälttågen. Han värderade familjelivets fröjder högt. Han skrev hundratals brev till henne, och avslutade ibland sina brev med några rader ”dadaspråk” med förunderligt barnsliga hälsningar till sin hustru. ”Tralell watte illa illa mama, tytta bita me” (juli 1693)³. Mitt i meningar kunde han också halka över från en formell franska till en mer intim svenska. Den 17 januari 1693 beklagade sig Stenbock först på franska över problemen med en hemresa till Stockholm, och uttryckte sedan först på tyska, sedan på franska och till sist på svenska sin önskan om att få ligga i sin hustrus

famn: ”o hette ich doch der Tauben snellen flygel – pour coucher cette nuit où mon coeur et mes pensés sont inséparables [...] P.S. Nu kom jag hit och reser än i natt bort jag skall intet stort såwa för än jag den nåden får att roo på din ädla arm min mer än dygdiga lilla ängell.”⁴

Tilltron till hustrun var också stor när det gällde affärer, och han gick till och med så långt som att erkänna att hustrun var en bättre affärsidkare än han själv (6/II 1703). Han litade ständigt på att hustrun skulle tillvarata hans intressen i hemlandet. Adelskvinnorna åtnjöt ofta stort förtroende, och männen överlät därför många viktiga beslut till sina hustrurs avgörande.⁵ Att kvinnan som den hemmavarande parten i förhållandet blev den som fick ta hand om de husliga affärerna är inte så underligt, och det var nog många män som erfor att kvinnorna kunde sköta familjens affärer mycket väl. Att ta över mannens affärer gav kvinnan en chans att visa sin duglighet och driftighet, och mannen torde inte ha blivit missnöjd om hustrun skötte denna uppgift bra. Ett annat område som Magnus Stenbock ansåg sin maka vara mycket lämpad att sköta var barnens uppfostran.

Den 20 januari 1702 skrev han om sin glädje över att hustrun berättat för honom att barnen gjorde framsteg, och att han stod i evig skuld till henne för att hon gav dem en så god uppfostran. Han bad henne att låta dem lära sig att läsa och måla väl, liksom att spela instrument. Detta var oskyldiga sysselsättningar som kunde hindra dem från att ge sig in på andra tankar. Stenbock ville att barnen skulle uppfostras i gudsfruktan och matematik, samt att rita och spela på instrument, ”dätt är ett angenämt tijdhfördrif och håller mången ung ifrån andra slemmare occupa-

tioner.” (15/IO 1702) Vilka var dessa ”slemmare occupationer” – skörlevnad och fylleri, att rida, öva vapenfärdigheter och förbereda sig för ett vuxet liv som krigare, eller något annat? Nästa år fröjdades Stenbock över de nyheter om och de brev han fått från sina barn, och underströk att de inte kunde misslyckas med att vara väluppfostrade under hennes tillsyn (22/12 1703). Han var mycket intresserad av sina barns uppfostran och utbildning, och det var ett stort glädjeämne för honom då han i fält fick nyheter hemifrån om deras framsteg och förkovran. Eller var det så att han egentligen inte brydde sig så mycket om sina barn och därför med lätt hjärta kunde överlämna deras uppfostran till hustrun?

Denna fråga kan besvaras tvetydigt. Visserligen var Stenbock uppriktigt glad över att barnen gjorde framsteg och verkar ha varit kärleksfull emot dem, men det finns i breven på några ställen glimtar av en annorlunda mentalitet. Även om han tyckte synd om sina barn när de var sjuka och oroade sig för deras välbefinnande (han var exempelvis mycket orolig för den förste sonen Gustav Otto då denne var sjuk under 1690), var han fullt införstådd med att de när som helst kunde återtas av den högsta makten. Då de förlorat sonen Erik, som bara blev knappt två månader gammal, beklagade han denna olycka, men bad till Gud att Han skulle bevara dem från andra olyckor och ge dem många år tillsammans med de fyra barn de hade kvar (24/7 1706). Stenbock såg det som Guds vilja att Erik skulle gå ifrån dem, och hade kanske inte på riktigt hunnit börja räkna detta lilla barn till sin ”riktiga” barnaskara. Denna syn återkom då makarna på nytt förlorade ett barn, dottern Ulrika, som dog i barnsäng 1715. Han talade om sin

odödliga sorg efter att ha fått detta bud, men sade också att mot Guds vilja kunde de intet mäktas (2/3 1716). Det var den gudomliga viljan som avgjorde om barnen levde eller dog, även om de som i detta fall uppnått vuxen ålder.

Stenbock kunde uttrycka sina känslor såväl på franska som på svenska (och gjorde det också), men använde uteslutande det svenska språket då det rörde intimare affärer mellan honom själv och hustrun. Förtroligheten ökade mellan makarna då de kommunicerade på modersmålet, och ibland verkar de i de svenska breven nästan nyförälskade efter mer än dussinet år av äktenskap. Överlag framträder intrycket, bland annat av det medvetna eller omedvetna valet av språk, att Magnus Stenbock brydde sig mer om sin maka än om sina barn. Relationen med hustrun var säkrare, då hon uppnått vuxen ålder och det därför var mer sannolikt att hon skulle överleva från dag till dag. Den emotionella investeringen i hustrun var mindre riskfylld. Stenbock verkar uppriktigt ha älskat och hyst tillit till sin hustru, och tvekade inte heller att visa sitt förtroende för henne i handling då han överlät många viktiga uppgifter till henne. Vad gäller synen på barnen som en gåva från Gud var detta en fundamental tanke i dåtidens mentalitet.

Stenbock, Karl XII och kriget

Efter livet i fält var han påtagligt led vid de till synes ändlösa krigens vedermödor. Hans intresse för sitt hem och hans omtanke om familjen och den därmed förknippade hemlängtan gjorde också sitt till för att göra Stenbock avogt inställd till de långa fälttågen som den svenska armén fick utstå i Baltikum, Polen och på andra

håll. Uttalade glädjeyttringar över framgångar i kriget framkom ytterst sällan, medan vart och vartannat brev uttryckte klagolåt över krigets bekymmer och meningslöshet, samt böner och förhoppningar om att det snart skulle vara slut på fälttågen. Stenbock var ingen krigshök, trots att han var en av tidens skickligaste svenska befälhavare.

År 1696 skrev han om hur han önskade att fälttåget skulle vara slut, eftersom olyckan hade börjat förfölja honom och han var led vid kriget (6/6 och 15/9). Genom åren fortsatte Stenbock att beklaga sig, och han var mycket sällan nöjd med krigets förlopp. Han hade vid denna tid passerat trettioårsstrecket med god marginal, och hade fått allt mer att tänka på hemmavid med hustrun och barnen. Efter den stora segern vid Narva i november 1700 var han emellertid mycket glad (28/11). Glädjen över denna seger blev dock kortvarig. Redan någon månad senare skrev han att han önskade att hela kriget vore slut (23/12). Ju längre Stenbock låg ute i fält, desto bittrare blev han. Den 20 augusti 1702 skrev han från Krakow och hoppades att Gud skulle göra slut på det lumpna kriget, som såg fasligt och illa ut. Han ifrågasatte till och med det ärorika i kriget: "Gudh spare mig man lif och helsa och att jag medh lifvett eij faller i ryssens händer så hoppas jag een dag att få mitt brödh med heder" (17/1 1701). Det fanns alltså ingen heder i kriget.

Kan det vid sidan av Stenbocks hemkärlek och närhet till hustrun finnas andra orsaker till att själva krigandet blivit förhatligt för adelsmannen i allmänhet och Magnus Stenbock i synnerhet? Vad var det som fått honom att se kriget som vanhedrande? Adelsmännens ur-

sprungliga uppgift var ju att de skulle ställa upp med häst och ryttare till landets försvar, och på så sätt kom de att bilda en krigarklass i rikets tjänst. Ur detta kan säkert också adelns patriarkaliska samhällssyn härledas, det var deras uppgift att skydda och ta hand om de lägre stånden. Någonstans började alltså denna gamla krigarmentalitet tappa fotfästet i adelsmännens tankevärld, för om Magnus Stenbock hade sett krigandet som sin allt annat överskuggande uppgift, skulle han väl inte om och om igen ha bett Gud göra slut på kriget så att var och en skulle få komma hem till sitt (17/8 1705), utan snarare ha tagit sig sin uppgift an med ett pliktskyldigt jämnmod. Men kanske såg han bara meningslöshet i all död och allt lidande.

Våldet och döden var högst närvarande i vardagen för Stenbock och alla andra som tjänstgjorde i arméerna vid 1700-talets början. Inte bara på slagfältet utan kanske framför allt i fältlägren dog dagligen många människor till följd av våld, sjukdomar, svält och andra umbäranden. Under sådana förhållanden kunde man faktiskt ofta inte veta om man skulle överleva morgondagen, men när han själv blivit sårad vid Narva tonade han ner detta och ville att hustrun inte skulle oro sig (28/II 1700). Han visste mycket väl hur livet i fält fungerade, och uthärdade detta efter bästa förmåga tills det en dag skulle bli ett slut på krigandet.

Så länge som krigen gick väl för de svenska arméstyrkorna rädde ett gott förhållande mellan monarken och fältherren. Stenbock stod högt i den kungliga gunsten, så högt att han skaffade sig många fiender och avundsmän för sin framskjutna ställning. Ofta tackade han högre makter för att kungen var honom nådig (9/8 1702).

Men oaktat Stenbocks gunst hos kungen hyste han tvivel om krigets rättfärdighet och kungens sätt att föra det på. Den 17 januari 1701 skrev han: ”Jag bekienner min Engell att jag eij mindre å min sida anfächtas, i dätt jag seer krigett föras nu heltt annorlunda än jag dätt caperar [fattar] eller hafver lärt”. Stenbock försökte sålunda få kungen på andra tankar, men monarken tog inte speciellt mycket av Stenbocks synpunkter till sig. Kungens planer var så hemliga och underliga att ingen kunde gissa sig till vad de gick ut på (8/9 1701). Till skillnad från Magnus Stenbock var kungen (i alla fall i Stenbocks ögon) också en obotlig krigshetsare. ”[Det är en stor sorg för prinsessan Hedvig Sofia] att see sin Konung och endaste bror dageligen i dän faran, att taga en slik ända, och dess uthan hela fäderneslandett i största eländett. Gör nu då för guds skull och be Hertiginnan råda sin bror till freden” (1/10 1702). Bönerna hos kungen om fred fortsatte i takt med att kriget rasade vidare, men de förblev ohörda eftersom kungens fulla håg stod till krig (6/4 1703).

Under det fortsatta loppet av fälttågen stärktes Stenbocks förtvivlan över kungens blodtörst och ovilja att ta råd från andra. Stenbock själv ansåg freden vara krigens främsta mål, vilket framkom tydligt då Arvid Axel Marderfelt blivit besegrad av moskoviterna i Polen. Stenbock beklagade i lika hög grad Marderfelts nederlag för att det skulle försena fredsslutet, som för den skada det tillfogade den svenska krigsmakten (26/10 1706). Det fanns en klar motsättning mellan kungens mål och Stenbocks förhoppningar om krigens resultat. Stenbock fogade sig i monarkens planer och utträttade pliktskyldigast sina uppgifter, även om han var öppet opposi-

tionell mot kungens planer och krigföring. Att han vågade ifrågasätta kriget i sig och det ärofulla i denna sysselsättning var mycket dristigt vid denna tid, då riket varit i krig under åttio år av de senaste hundra. Kanske var detta en bidragande orsak till att han förlorade den kungliga gunsten, och det i det skede av sitt liv då han skulle ha behövt den som mest. Då han hamnat i den danska fångenskapen efter kapitulationen vid Tönningen såg han nämligen sig snart övergiven av alla som skulle ha kunnat hjälpa honom ut ur Fredrikshavns fångelse.

Trots att Stenbock försäkrade att han alltsedan sin tidigaste barndom varit kungen nitiskt trogen och att det inte var hans utan Peter Malmberg Palmcreutz' planer som ledde till kapitulationssituationen, fruktade han att majestätet skulle låta sig övertalas av avundsmännen att lämna honom åt sitt öde (10/1 1715). Dessa onda aningar visade sig vara befogade. Stenbock kände sig under våren 1715 övergiven av alla vänner och förtrogna (7/2), och undrade om till och med hustrun lämnat honom i sticket (24/5). Hans enda hopp att komma ut ur det danska fångelset var att kungen inte skulle lyssna till hans fiender och i stället aktivt verka för att han skulle släppas (18/8). Stenbock fick dock snart se detta sitt sista hopp gå förlorat. Han beklagade sig över att kungen inte förstod hur prekär situationen var för krigsfångar som Stenbock själv (8/9). Han blev allt mer desillusionerad och desperat, och till slut bad han sin hustru att kasta sig för konungens fötter. Stenbock var övertygad om att härskaren inte på ett vanhedrande sätt skulle överge honom i den olycka som kommit endast av hans nitälskan och blinda lydnad (9/9 1716).

Samma bön till hustrun upprepades 4 december samma år, men den kom aldrig att villfaras.

Kungens skäl att inte längre bry sig om sin tidigare betrodde undersåte kan ha varit flera. Man kan tycka att kungen skulle ha insett att han behövde allt stöd som överhuvudtaget kunde uppåtdas. Men Stenbocks glanstid efter segern vid Helsingborg 1710 hade skaffat honom både folklig popularitet och avundsjuka konkurrenter. Ur detta växte de bittra frukter han fick skörda efter nederlaget. Den gunst han åtnjutit både hos kung och underordnade gick upp i rök så snart kapitulationen undertecknats, och alla konkurrenter och avundsmän kunde anklaga honom för felaktigheter och inkompetens för att för evigt neutralisera Stenbock i kampen om konungens gunst. För det var inte enbart meriter som bestämde en mans ställning i samhället. Egennyttiga och nepotistiska idéer styrde många adelsmän.

Alternativt gjorde kungen bedömningen att det inte var mödan värt att arbeta för Stenbocks befrielse. Kanske låg Stenbocks tidigare mycket öppna ifrågasättande av kriget och kungens strategier honom i fatet. Det är också möjligt, men inte speciellt troligt, att kungen efter misslyckandet 1713 ansåg Stenbock vara oduglig. Kungen hade själv både vunnit och förlorat stora slag och kände krigens snabba växlingar och ödets nyckler. Men oavsett orsakerna kom Stenbocks förhoppningar om att få tillbringa sin ålderdom i lugn och ro tillsammans med sin familj aldrig att infrias. Detta nekades honom, den enda belöning som han enligt egen utsago eftertraktat för sina framstående insatser och personliga kvaliteter.

Börden och dygden

Om sin egen duglighet hyste Stenbock inga tvivel, och han såg det redan från början av sin karriär som viktigt att avancera i graderna. När han år 1700 av kungen utsågs till generalmajor var detta en belöning för hans tapperhet och goda uppförande (28/11), men vissa individer i Stenbocks omgivning verkar inte ha uppskattat hans framgångar. Ofta skrev han om sina avundsmän, som missunnade honom all framgång och gunst hos kungen. Redan 1693 då Stenbock blivit utsedd till överste bad han sin hustru att ej yppa denna nyhet i Sverige för avundsjukans skull (7/10). Stenbock fortsatte genom åren att beklaga sig över sina motståndares hätskhet. Han ansåg sig vara föremål för avund inte på grund av att han på ett orättmätigt sätt skaffat sig fördelar, utan på grund av sin duglighet: ”Jag tackar gudh för een nådig Kånung och att jag är älskatt af hela armen, och måste mina afvundsmän tilstå mig hafva gjort Kånungen stora tienster” (20/12 1703).

Omkring sekelskiftet 1700 hade den gamla adliga uppfattningen att hög börd garanterade individuell duglighet börjat ifrågasättas. De högadliga släkterna ville behålla sin exklusiva ställning, medan deras nya ståndsbroder i ridarhusets tredje klass kämpade för att få tillträde till maktens finrum.⁶ Magnus Stenbock levde mitt i denna konfrontation, och tillämpade inte samma kriterier på alla personer i sin omgivning. Han försökte nämligen hjälpa en riktig odugling framåt i karriären, och det var hustruns bror, Erik Oxenstierna. Stenbock försökte bland annat göra honom till överstelöjtnant vid sitt regemente, men svågerns uppförande var

oförbättrligt (12/12 1701). ”Jag ville haft min Engels broor, män hans Majestet ville intett, jag hoppas han hielper honom väll om han ville chanchera sin condouite.” (20/12 1703) Här var det inte fråga om något meritokratiskt tänkande. I stället var det nepotism, svågerpolitik i ordets bokstavliga bemärkelse. Åtminstone vid denna tid (1703) hade Stenbock inte tillräckligt stort inflytande hos kungen för att kunna övertyga majestätet att befordra den oduglige svågern. Att adelsmännen hjälpte varandra var emellertid vid denna tid snarare regel än undantag.

Det var en gammal vana att adelsmännen upptog varandras söner i sin tjänst för att utbilda dem och ge dem en bra start i karriären. I december 1702 önskade Stenbock att greve Nils Bielke skulle anförtro honom sina söner, och 1703 hade han tagit sig an Stina Douglas son (15/9).⁷ Den 26 april 1707 skrev han: ”Jag har på tagitt mig att villa föda up Lagercronas son som är 14 [år] gammall medh mina söner i Malmö och lofvatt min Engell skall vara moor for honom”. Generalmajoren Anders Lagercrona hade nämligen förlorat sin hustru Margareta redan 1699. I detta fall var det inte i fält, under Stenbocks personliga översyn, som pojken skulle beredas en plats, utan hemma i Sverige under hustruns beskydd. Stenbock tyckte uppenbarligen synd om pojken, och ville därför ge honom en trygg tillvaro.

Stenbock visade ofta medlidande med kolleger som råkat i olycka. Han beklagade dem som sårats eller dött i kriget. Ömsesidiga tjänster och rekommendationer nämndes eller gjordes ofta i breven. Adelsmännen var i hög grad beroende av varandras stöd och tjänster. Den 8 december

1701 bad Stenbock sin hustru att ställa sig in hos greve Fabian Wrede för att han skulle få ut sin inestående lön. Senare blev relationerna med Carl Piper, kung Karl XII:s kanske allra främsta rådgivare, allt viktigare för Stenbock (11/1 1703). Han var nöjd med att ha lyckats skaffa sig en så mäktig bundsförvant.

Löneutbetalningarna kom knappast någonsin till stånd inom det reguljära systemet. Den 2 mars 1707 skrev han att han var tvungen att ge mutor för att få ut den lön han vågat liv och blod för. Här kan ett missnöje gränsande till misströstan vad gäller förtroendet för arbetsgivaren skönjas; problemet var alls icke unikt, då statskassan mycket sällan var välfylld. Detta måste ha tärt hårt på officerarnas och ämbetsmännens lojalitet. Bara en vecka senare skrev Stenbock: "Min Engell troor intett huru jag har blifvitt chicquaneratt vedh mitt liquiderande, jag har gierna låtitt dem giöra hvadh de velatt, fast dee mig än orätt giort på dätt jag man måtte få komma hädan."⁸ (9/3) Stenbock måste själv ha upplevt svårigheterna med resursanskaffningen under sin tid som föreståndare för generalkrigskommisariatet i Polen, men han ansåg sig ändå ha blivit lurad, vilket tyder på att korruptionen inom ämbetsmannakåren var utbredd.

Stenbock var en ståndsmadveten aristokrat, som inte talade speciellt mycket om personer ur de lägre samhällsskikten. De personer av lägre börd som han hade mest att göra med i vardagen var drängarna. Redan 1693 framskymtar en glimt av vad Stenbock tänkte om dessa män: "jag mår gudi skee låf, män mina hestar och drängar ära alla siuka. Anders är på döden siuk och kostar mig redan en odreglig penning" (15/7). Värderade han sina underordnades liv en-

dest i pengar? Om en annan tjänare skrev han: "Knuth har stuckitt sig medh een värja genom armen, så att jag är illa tientt." (18/7) Varför skulle Knut vilja sticka en värja genom sin arm? Kanske var Stenbock en sådan hjärtlös slavdrivare att det var att föredra att ha en värja genom armen framför att arbeta för honom, kanske var det någon annan som genomborrat den stackars Knuts arm i ett handgemäng. Stenbock oroade sig ändå främst för sin egen bekvämlighet – det han beklagade var ju inte Knuts skadade arm utan i stället sin olägenhet med den dåliga betjäningen. Det förekom även klagomål över drängar som inte skötte sina sysslor och som var sjuka, och Stenbock var ibland uppenbart likgiltig inför de underordnades olycka: "Secreteren Skantzzen är igiälskjuten för några dagar sedan, män beklagas eij stort ty han var falsk nog." (21/7 1701) Den 8 april 1702 förlorade han sina två bästa drängar under en oförmodad attack, men beklagade inte deras olycka på något sätt utan kunde i stället vara nöjd med att "hafva bivistatt denna lilla actionen." Stenbock var fast förankrad i en patriarkalisk världsbild, och han gjorde inte avkall på ståndsexklusiviteten gentemot de lägre stånden. Vad ansåg han då om sina nyadlade ståndsbröder?

Tyvär talade Stenbock sällan om sina nyadlade kolleger. Endast en gång berättade han om en nyadling, om "comissarien Biörkman, som nu Adeler-Flucht heter" (23/7 1692).⁹ Stenbock uttalade förtroende för denne Adlerflycht, men det är svårt att utläsa någon allmän inställning till nyadlade personer i stort. Angående löneutbetalningarna syntes hos Stenbock en negativ inställning till ämbetsmannagrupper som till stor del bestod av nyadlade män, men det är inte

säkert att denna antipati var föranledd av de presumtiva motsättningarna mellan en börsaristokratisk gammal högadel och en meritokratisk, växande lågadel. Det fanns säkert en spänning mellan dessa grupper, men kanske fanns det inom båda grupper män som inte i första hand bekymrade sig över "inbördeskriget" inom ståndet, utan i stället inriktade sig på att fullgöra sina uppgifter och plikter. Stenbock hävdade, som tidigare framgått, att det var hans egen enastående förmåga som givit honom inflytande, befordringar och kunglig gunst, och därför borde han väl också ha låtit samma kriterier gälla för omgivningen. Men den traditionella adliga synen på de lägre stånden var fast förankrad i Stenbocks personliga ideologi, och om de meniga står inte mycket att läsa i hans brev. De vanliga soldaterna hade inte mycket att göra med sin högadliga härförare.

Stenbock och pengarna

Som en man av aristokratin måste Stenbock leva ståndsmässigt och han hade följaktligen stora utgifter för sitt personliga följe och sin inkvartering. Adeln hade också vid slutet av 1600-talet börjat att investera alltmer i olika kommersiella och industriella projekt. En rent merkantil adel etablerades vid denna tid, och manufakturister, bruksägare och storköpmän adlades. Det uppstod ett betydelsefullt skikt inom adeln av personer som hade sitt huvudsakliga verksamhetsområde inom handel och industri, men även adelsmän sysselsatta inom kollegier eller regementen gjorde kommersiella försök. Samtidigt hade den traditionella lyxkonsumtionen inom adelsfamiljerna börjat ifrågasättas. Framför allt

på grund av de usla statsfinanserna och de därav följande reduktionerna av donerade gods och adliga kontributioner till statskassan blev ord som "hushållsaktighet" ett hedersbegrepp även för privatpersoner. Detta kan tas som ett bevis för att en övergång skett från ett "feodalt" hushållningssystem, där utgifterna för det ståndsmässiga levernet fick bli så stora som de blev, till en "borgerlig" inkomsthushållning, där utgifterna skulle balanseras mot inkomsterna.¹⁰

Av hävd var det adelsmannens uppgift att utvidga sina ägor, och att vara godsherre var ett "hederligt" sätt att tillbringa sin levnad (det andra huvudsakliga sättet var förstas krigarens bana.) Magnus Stenbock levde definitivt kvar i denna syn på förvärv av gods och gårdar. Som överhuvud för generalkrigskommissariatet i Polen under fyra år fram till 1705 skaffade sig Stenbock stora intäkter, och stora mängder pengar och krigsbyte sändes hem till familjen.

Den 20 augusti 1702 sände han 500 riksdaler till hustrun för att köpa en sätegård "på dätt vij en gång må hafva ett eget hybbele fast dätt än vore aldrig så litett. Jag lemnar allt i min Engels egna och goda condouitte oss dätta på dätt bästa att göra till nytta." Detta var Stenbocks första egna godsköp, och han verkar ha varit nöjd med i stort sett vad som helst, bara de fick en egen gård, vilket framträder i flera brev från denna tid. Stenbock visade genomgående mycket stort förtroende för sin hustru och hennes omdöme vad gällde godsköp och dylikt. I krigstider var det de som var kvar hemma som styrde gårdarna, och därigenom förbättrades många kvinnors möjligheter att komma i beslutspositioner. Rollerna förändrades under ofredsåren, och männen upptäckte att kvinnorna kunde sköta famil-

jernas affärer mycket väl. ”Min Engell förstår dätt bättre än jag därför lemnar jag allt uthij hennes egen disposition”, skrev Stenbock själv (6/11 1703).

Allt eftersom Magnus Stenbocks personliga ställning blev högre ökade också hans förvärv av gods och gårdar, i april 1703 ville han exempelvis köpa gårdarna Biby, Rånäs, Spannarp, Mörby, Gillberga, och Uggelnäs. Om det krigsbyte (bland annat juveler och silver) han tagit i Polen och sände hem sade han att saker som nattvardskalkar och mässhakar skulle skänkas till kyrkan i Biby, och även till kyrkan i Vapnö socken. Det övriga silvret kunde behållas att prunka med eller säljas, för att frigöra medel för att utvidga Bibys gränser (ca 10/6).

Dock fick makarna uppleva att det också kunde finnas nackdelar med att besitta stora ägor. ”Hade min Engel de peningar igen som Rånäs kåstatt jag troor intet vij dätt mer kiöpte”, skrev han 24 juni 1706. Vad som föranlett denna ånger är svårt att utläsa ur breven. Vad skulle han då ha gjort med dessa pengar, om han hade kunnat få dem tillbaka? Hade de gått till lyxkonsumtion, för manifesterande av adelsmannaskapet?

Någon överdådig lyxkonsumtion var det naturligtvis inte frågan om för Stenbock när han låg i fält, men den så kallade ostentativa konsumtionen var mycket viktig hemmavid. Adels resursutnyttjande kan synas ha varit oplanerat och slösaktigt, då man lade ned det mesta av sina resurser på lyx och överflöd. För många aristokrater blev lyxen också en privatekonomisk katastrof, men det hindrade inte lyxkonsumtionen från att fortsätta.¹¹ Det ståtliga yttre var en förutsättning för att Sverige utomlands skulle

kunna upprätthålla sin stormaktsfasad i det feodala hushållningssystemet.

Det var inte bara gentemot yttre betraktare som den svenska adeln måste pråla för att få respekt. Det fanns också stora prestigevinster att göra visavi sina ståndsbröder genom att vara den som hade den ståtligaste fasaden. Stenbock sände hem stora mängder krigsbyte och frågade efter varor som han ville ha skickade till sig hemifrån, exempelvis en förgylld jaktkniv (21/0 1696). Den 9 januari 1701 sände han hem ett mårdskinnstäcke, 20 augusti 1702 skickade han en lista över vackert silver som han kommit över, och 6 juni 1703 hoppades han att få i Sverige skulle ha lika vackert silver som dem. Rånäs ville han 13 februari 1704 med diverse tyger och tapeter möblera som ett dockskåp, och ett halvår senare sände han hem närmare 13 kilo smält silver och ”ett skiönt tappet av silke och gull 8 rader brett om man där emellan vill sätta sammitt kan där af göras dän vackresta säng man kan se” (16/11). Det är fascinerande att se att en av krigarkungen Karl XII:s främsta fältherrar brydde sig så mycket om heminredning. Stenbock var fullt medveten om att han som adelsman var tvungen att manifesteras sin höga position i samhället genom lyx och prål.

Han hade emellertid inte insett att all denna lyxkonsumtion var en jättelik inkomstkälla för dem som förmedlade varorna till hov och adelsfamiljer. I endast ett av hans bevarade brev finns ordet ”handel”, då han hade utsetts till generalguvernör i Skåne. Han skrev: ”får jag vill gudh beholla Skåne så hoppas jag medh tiden att kunna afbörda en temmelig summa, ty och handeln är ingen ringa fördel.” (29/9 1706) Han åsyftade antagligen de tullinkomster han räknade

med från de skånska hamnarna. Dock handlade Magnus Stenbock ofta med en specifik handelsvara. Avelsdjur (nästan uteslutande hästar) införskaffades och såldes flitigt, och stuteriet på Vapnö skulle rustas upp. Handeln med egen avel var sedan länge sedd som adelsmannens självklara rätt, och kanske den enda handel som i den rådande adliga ideologin inte ansågs vara degraderande för rikets högsta stånd.¹² Detta låg i linje med de ståndsfunktionalistiska tankarna – det var lika lite adelns uppgift att bedriva handel som det var borgarnas uppgift att föra krig.

Följaktligen fick Stenbock inga betydande inkomster från personliga kommersiella utflykter, och den lön han skulle ha från kronan uteblev ofta. Därför råkade han i ekonomiska trångmål, då utgifterna för det ståndsmässiga livet inte blev mindre bara för att hans löneutbetalning dröjde. Lyxen höll vid några tillfällen på att leda till ruin för Stenbock och hans hustru. De tvingades låna pengar för att kunna betala sina löpande utgifter. Redan 1692 hade procentaren Texera uppenbarligen bedragit Eva Oxenstierna (14/7). De hade flera affärer med procentare, och de köpte till och med gods för lånade pengar: de fyra eller fem tusen riksdaler som fattades för att köpa Rånäs i december 1703 skulle hon låna i banken på själva gården, och sedan betala tillbaka på alla-handa vis med räntor och hans lön.

Stenbock levde i hög grad kvar i äldre tiders föreställningar om vad som var ekonomiskt riktigt och passande för en adelsman. De nya ”borgaridealerna” hade mycket liten inverkan på Stenbocks ekonomiska verksamhet, men man kan inte hävda att hans tänkande var antimerkantilt. Retoriskt sett försmådde Stenbock pekuniär rikedom, men i praktiken var han angelägen att

tillskansa sig så mycket krigsbyte som möjligt och ständigt utvidga sina godsägor, som skulle garantera familjens och släktens försörjning om olyckan skulle drabba honom under fälttågen. Han var fullt medveten om de ekonomiska realiteter som kringgärdade honom och familjen. De ideologiska rättesnörena, vad som ansågs ärofyllt, rätt och passande för en adelsman, följdes aldrig till punkt och pricka. Detta kanske är ett evigt karaktärsdrag hos människan – att säga en sak och göra en annan.

Adelsmännens tankevärld

Magnus Stenbock var en sammansatt natur. Han var inte någon hänsynslös och våldsam krigsherre som levde för stridens hetta, utan framstår i breven till hustrun som en make och man som djupast sett värderade livet med hustru och barn högst. Av yttre omständigheter tvingades han ändå offra familjelivet under större delen av sitt liv. Samtidigt var han en ståndsmädd aristokrat som hade en traditionell och inte särskilt empatisk syn på personer ur de lägre stånden. Hans omsorg och hänsynstagande gällde främst hans familj och hans kolleger inom kåren.

Men när han stod på slagfältet i stridens hetta – var det då endast hustrun och hemmet han tänkte på? Byggs det svenska stormaktsväldet av män som egentligen bara längtade hem, och varför krigade man då? Under 1600-talet förändrades det svenska samhället och riket mycket snabbt och genomgripande. Det tidigare relativt efterblivna kungadömet i Europas politiska och ekonomiska periferi genomgick omvälvande förändringar genom militära framgångar, administrativa reformer och förändrade sociala struk-

turer. Vid seklets början var den svenska adeln en liten grupp, och även om många släkter var fattiga tillhörde de ändå en exklusiv skara. Ett sekel senare hade ståndets storlek och innehåll radikalt förändrats genom omfattande nyadlingar och utökade verksamhetsområden för adelsmännen. Denna utveckling kan sägas ha tagit sin början i 1611 års konungaförsäkran, där alla högre ämbeten inom staten reserverades för adelsmän. När statsapparaten sedan snabbt växte, på grund av ökade maktambitioner från kronan och på initiativ av rikskanslern Axel Oxenstierna, uppstod en brist på kvalificerad personal inom både krigsmakten och den civila förvaltningen.¹³ För att fylla dessa personella behov genomfördes omfattande nyadlingar, som i förlängningen ledde till att den gamla högadeln kom i minoritet inom sitt eget stånd.¹⁴ Därför kan det hävdas att högadeln genom sitt hävdande av sina intressen i och med konungaförsäkran 1611 oavsiktligt underminerade sin privilegierade sociala och ekonomiska status. Den utveckling som satts i rörelse skulle inte kunna hejdas.

Dessa sociala förändringar gjorde avtryck i den adliga tankevärlden, bland annat på grund av ståndscirkulationen och förändringarna av adelsståndets funktion i samhällsapparaten. Peter Englund karakteriserar den adliga ideologin vid stormaktstidens början med fem element: ståndsfunktionalism, en antimerkantil inställning, traditionalism, patriarkalism och bördfixering. Vid 1600-talets slut var ideologin fortfarande patriarkalisk och traditionalistisk, men det meritokratiska tänkandet hade vunnit försteg framför det bördaristokratiska. Aversionerna mot köpmannaskap och kommers hade försvunnit, och även ståndsfunktionalismen ha-

de börjat bli föråldrad. Tidigare hade adelsmannaskapet varit betecknande för en grupp med en speciell funktion i staten, men det blev med tiden allt mer ett tecken på en hög position inom ett givet gebit, inte bara inom krigsmakten eller ämbetsmannastaten. De högadliga männen var medvetna om sin upphöjda position och gav inte frivilligt upp de privilegier som de en gång i tiden erhållit. Konkurrenten om positionerna inom staten blev större när antalet adelsmän ökade, och meritokratin gjorde också allt större framsteg.¹⁵

Under 1600-talets tidigare del kunde adelns idealbild av samhället liknas vid en kropp. Samhället ansågs bestå av olika delar som kompletterade varandra. Varje stånd skulle sköta sina specifika sysslor, som var oundgängliga för helheten. De fyra stånden var en oupplöslig enhet, tack vare att de var olika och kompletterade varandra. Denna ”ståndsfunktionalism” byggde på att var och en skulle sköta sin av Gud givna uppgift och inte försöka klättra över ståndsskrankorna. Systemet var ett uttryck för en önskan om ett homogent samhälle, och att det fanns en samhörighet mellan himmel och jord. Under 1600-talet började emellertid kritiska röster höjas mot likställandet av hög börd och stor duglighet, att vissa uppgifter bara kunde skötas av en liten grupp personer. Denna diskussion försiggick främst internt inom adelsståndet, och det gamla adelsbegreppet började ställas mot ett nyare. Å andra sidan skedde inga större förändringar vad gällde synen på de andra stånden – adelns syn på bönderna som ett lägre stående och smått förunderligt släkte var ”en punkt i den adliga ideologin där kontinuiteten mellan tidigt och sent 1600-tal verkar ha varit mycket stor.”¹⁶

Den tyske historiesociologen Norbert Elias utvecklade på 1930-talet med sin "civilisations-teori" en modell för hur adelns pacificering och förfining gick till. Ökad driftkontroll och disciplinering på individnivå samt monopolisering av våldet i samhället ledde till ett mera varierat och specialiserat samhälle, längre interdependenskedjor (det vill säga kedjor av ömsesidigt beroende, exempelvis inom handeln) och förändrade tankebanor. Det krävdes en allt starkare impulskontroll och behärskande av driftutlopp. Detta "tvång till självtukt", som krävdes för att man skulle godtas inom det mer civiliserade samhället med sina allt mer komplicerade relationsmönster, ledde till att våldet alltmer försvann ur krigarklassens vardag. Adeln blev i stället tvungen att hävda sin exklusivitet genom andra sociala, ideologiska och ekonomiska attribut.¹⁷ Denna civilisationsteori har under årens lopp också blivit utsatt för kritik, kanske mest för att den främst beskriver förändringar i samhällets övre skikt.¹⁸

Med hänsyn till Stenbocks negativa inställning till kriget och mot bakgrund av Elias teser om adelns avmilitarisering kanske det var så att Stenbock inte ville att barnen skulle utbildas till krigare utan i stället till fridsamma hovmän. Möjligen var detta anledningen till att han ville ge barnen utbildning i måleri och musik, så att de skulle bli fullfjädrade sociala individer besittande färdigheter att underhålla sin omgivning för att på så sätt vinna högt socialt anseende. Avmilitariseringen ledde till att den gamla krigaradeln vartefter blev mer av en domesticerad hovadel. Det uppstod därför ett spel om de överordnades gunst, något som Elias jämför med ett slags börs där individens värde baserades på den

gunst kungen visade honom. I ett komplicerat spel om gunst, inflytande och betydelse var fysiskt våld och direkta affektutbrott förbjudna och varje berörd individ måste ha en ständig framsynthet och kunskaper om alla andra och deras situation, det vill säga deras kursvärde i hovkretsarna.¹⁹ Den svenska adeln vid sekelskiftet 1700 var i högsta grad krigförande, men adelsmännen var beroende av kungens välvilja då han var den högste befälhavaren. Meritokratin var viktig, men kanske inte den enda faktorn som avgjorde karriärmöjligheterna. Elias menar framför allt att orsakerna till fluktuationerna på den börs som hovet fungerade som var socialt oacceptabelt uppträdande och dålig affektkontroll, men ställningen hos kungen kunde som synes också påverkas av andra faktorer. Ett exempel är när Stenbock hamnade i den danska fångenskapen och hans motståndare då kunde baktala och svärta ned honom.

Den franske historikern Philippe Ariès publicerade 1960 ett banbrytande och kontroversiellt verk om barndomen och familjelivet i Europa under äldre tid. Enligt honom hade samhället vid denna tid vaga begrepp om barndom och ungdomstid, och så fort barnet kunde klara sig självt började det betraktas som en kortväxt vuxen. Ariès hävdar att barnet innan det kunde tala och klara sig självt i det förindustriella samhället sågs som ett slags halvmedvetet djur som de vuxna förvisso tyckte om, men definitivt inte räknade som en "riktig" människa. Det var därför inte inom familjen som barnens socialisering och uppfostran pågick, utan snarare hos en mästare eller husbonde då barnen genomgick sin lärlingstid eller arbetade som dräng eller piga. Familjen var blott en ekonomisk enhet. "Familjen

hade ingen känslomässig funktion. Det betyder inte att kärleken saknade utrymme, men (och det är det viktiga) någon känsla mellan makar eller mellan föräldrar och barn var inte nödvändig vare sig för familjens existens eller jämvikt – desto bättre om den kom på köpet.” Dessa förhållanden förändrades sedan i och med industrisamhällets uppkomst, då det sociala livet allt mer kom att koncentreras kring familjen. Enligt Ariès var familjen i det förindustriella Europa inte en social enhet, utan först och främst en ekonomisk försörjningsenhet utan någon större emotionell uppgift att fylla.²⁰

En adelsmans familj var inte på samma sätt som en jordbrukarfamilj en ekonomisk produktionsenhet, där de olika familjemedlemmarna hade bestämda fysiska arbetsuppgifter. Magnus Stenbock var en högt uppsatt adelsman, vars familj inte var dag måste ge sig ut för att i sitt anletes svett förvärva livets nödtröft. Familjebildningen fungerade i dessa kretsar på ett annat sätt. Det gällde för mannen att finna en förmögen hustru som var värdig hans upphöjda ställning och som behagade både honom själv och

hans omgivning, för att på så sätt vinna än mer social profit och prestige. Även för kvinnans fader gällde det att hitta en ståndsmässig kavaljer till sin dotter, och helst en som inte krävde alltför stor hemgift. Dessutom var giftermålen ett oundgängligt verktyg i det sociala nätverksbyggnad. I analogi med Ariès resonemang kan det hävdas att den adliga familjen också var en produktionsenhet – av prestige, kontakter och socialt anseende. Men detta var knappast den enda funktion familjen hade att fylla, åtminstone inte i fallet Magnus Stenbock, som var mycket intim med sin hustru och omtänksam om sina barn och sitt hem. Samtidigt äger Ariès resonemang också ett visst mått av sanning vad gäller Magnus Stenbocks syn på barnen, vilka var en gåva från Gud som man hade till låns, och som föräldrarna därför kanske inte alltid vågade fästa sig så tätt vid. Mot den himmelska makten förmodade inte ens kungar eller fältherrar något göra, och inte heller gavs Stenbock någon hjälp av högre makter när han satt i sitt danska fängelse och begrundade sin olycka.

Noter

1. Magnus Stenbock till Eva Oxenstierna, 12/1 1717. Brevväxlingen mellan makarna är tryckt i *Magnus Stenbock och Eva Oxenstierna: En brevväxling. Förna och senare delen*, utg. Carl Magnus Stenbock, Stockholm 1913–1914, och omfattar över 500 brev på svenska, franska och tyska. Försättningsvis anges brevens datum i texten. Alla citerade brev är från honom till henne.
2. Gustav Otto (1690–1693), Ulrika Magdalena (1692–1715), Bengt Ludvig (1694–1737), Fredrik Magnus (1696–1745), Johan Gabriel (1697/98–1699), Carl Fredrik (1699–1700), Carl (1701–1746), Erik (10 mars–2 maj 1706), Johan (1708–1734), Eva Charlotta (1710–1785) och Gustav Leonhard (1711–1754/58).
3. ”Farväl vackra lilla lilla mamma, syster Britta med” betyder väl detta.
4. Den första delen av meningen kan nog uttolkas ”o, hette jag ändå duvan, den snabba fågeln – för att få sova denna natt på den plats varifrån mitt hjärta och mina tankar är oskiljbara”. Stenbocks tyska var inte speciellt bra.
5. För en översikt över forskningsläget rörande kvinnornas handlingsutrymme, se Svante Norrhem, ”Normbryterska eller ansvarstagan- de hustru?”, i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, red. Börje Harnesk, Umeå 2003, s 141ff.
6. Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s 153f. De nyadlade männen var exempelvis starkt emot systemet med sinekurstjänster, och agerade för att de statliga tjänsterna skulle fördelas jämnt så att alla adelsmän skulle kunna försörjas. Se Alexander Jonsson, ”Försumblige i deres kall och ämbete...”: 1600-talets debatt om den nya regionalförvaltningen” i *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige*, red. Börje Harnesk, Umeå 2003, s 134.
7. Kristina Douglas var gift med Gustav Adolf Oxenstierna.
8. Stenbock längtade hem, men tvingades stanna kvar i Leipzig på grund av den uteblivna lönen.
9. Kristoffer Björkman adlades Adlerflycht 1691.
10. Englund, s 128, s 130, s 205ff.
11. Englund, s 70f.
12. Englund, s 53f.
13. Dessa förändringar genomfördes i 1634 års regeringsform, där den inre riksförvaltningen reformerades i grunden. Bland annat instiftades de fem höga kollegierna och landshövdinge- ämbetet. Om förvaltningens modernisering, se Björn Asker, *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*, Uppsala 2004, s 115–125; Alexander Jonsson, *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769*, Umeå 2005, s 47–55.
14. Sten Carlsson, *Ståndssambälle och ståndspersoner 1700–1865. Studier rörande det svenska ståndssamhällets upplösning*, Lund 1973; Ingvar Elmroth, *Från överklass till medelklass. Studier i den sociala dynamiken inom Sveriges adel 1600–1900*, Lund 2001.
15. Englund, s 221f, s 227f, s 246. Inte ens riksräds- ättlingar kunde ta sin ställning inom staten för given, se Elmroth, s 294ff.
16. Englund, s 27, s 166, s 195f; Georges Duby, *The Three Orders: Feudal Society Imagined*, Chicago 1980 (1978), s 57.
17. Norbert Elias, *Från svärdet till plikten: Samhällets förvandlingar*, Stockholm 1991 (1939), s 291–300.
18. Se till exempel Hans Peter Duerr, *Nakenhet och skam: Myten om civilisationsprocessen*, Stockholm/Stehag 1994.
19. Elias, s 321, s 335.
20. Philippe Ariès, *Barndomens historia*, Stockholm 1982 (1960), s 5ff, s 157f.

Qvinnan såsom näringsidkare

GUNLÖG KOLBE

1873 samlade *Aftonbladets* grundare Lars Johan Hierta och hans dotter Anna, senare gift Retzius, några av sin tids reformvänner för en organiserad aktion i kvinnofrågan. Resultatet blev att man bildade Föreningen för gift kvinnas äganderätt (GKÄ). Bland de 500 medlemmar som föreningen hade de drygt tjugo år den var aktiv var nästan 70% kvinnor. Medlemmar i föreningen var bl.a. debattören Ellen Key, konstnärinnorna Selma Giöbel och Hanna Winge, lärarinnorna Anna Whitlock, Anna Sundström och Lilly Engström, författarinnorna Alfhild Agrell, Anne Charlotte Edgren-Leffler, Matilda Roos, Amanda Kerfstedt, Lotten Dahlgren, Amelie Wikström och Gurli Linder. Vidare matematikprofessorn Sonja Kovalevsky och Nordens första kvinnliga filosofie doktor, historikern Ellen Fries. Dessutom professorsparen Hugo och Therese Gyldén, Oscar och Agda Montelius samt Viktor och Susen Rydberg. Tidens vänsterfalang representerades senare i föreningens historia av t.ex. Hjalmar Branting, Kata Dahlström, Sven Adolf

Hedin, syskonen Carl och Anna Lindhagen samt Karl Staaf.

Året därpå, 1874 stiftades en lag där den gifta kvinnan själv fick förvalta det som enligt äktenskapsförord var hennes enskilda egendom. Hon fick också rätt att råda över sin eventuella arbetsförtjänst. Men Föreningen för gift kvinnas äganderätt var inte nöjd med detta utan krävde att egendomsgemenskap mellan makar såväl som mannens målsmanskap skulle upphöra. 1896 gick föreningen samman med Fredrika Bremerförbundet som hade ett bredare kvinnoprogram och man ville i en speciell lagkommiteé inom Fredrika Bremerförbundet arbeta för sin hjärtefråga – egendomsgemenskap mellan makar och att mannens målsmanskap skulle upphöra.¹

Bildandet av Föreningen för gift kvinnas äganderätt kan ses som den första organiserade aktionen i kvinnofrågan i Sverige. Men den hade föregåtts av en rörelse som på många sätt kan liknas vid det rörelseschema som beskrivs nedan.

En rörelse är inte detsamma som en organisation; en rörelse är mer omfattande och består av mer än bara organisationer. Ordet "rörelse" för tanken till något oordnat, vilket verkligen betecknar en rörelses början. Ett intresse växer kring något som uppfattas som ett problem. Debattörer och enskilda vill dels formulera problemet, dels hitta lösningar. Debatt kommer till stånd runt ett ganska gemensamt tema. Debatten kan vara för eller emot men inom det vi kallar rörelsen drar den åt ungefär samma håll, ännu lite diffust. En rörelse vill förändra något förhållande i samhället som den kritiserar och har ofta förslag på hur förbättringar eller en total förändring skulle kunna ske. Men – som skrivet – en rörelse är inte organiserad, den har inget program och den har inte heller någon genomtänkt strategi. Den bubblar och jäser, tar sig uttryck och bråkar. Genom detta – och det offentliga, ofta irriterande och aggressiva motstånd som rörelsen möter – får den en genomslagskraft i en samhällelig debatt och praktik. Fler sluter upp kring publika evenemang; många vill säga sin mening, många tar ställning. En rörelses omfattning är alltid svår att bestämma, speciellt i början; deltagarna på möten, kongresser, i små privata diskussionsgrupper och i demonstrationer skiftar. Så småningom utkristalliserar sig en kärna av aktivister; talare, organisatörer och skribenter. Delar av rörelsen börjar struktureras. Organisationer skapas med medlemmar, stadgar och protokollförda möten. Petitioner och manifestationer blir även de mer styrda och organiserade. En lobbyverksamhet för att påverka samhällets makthavare kan bli en av följderna. En rörelse vill ingripa och förändra. Den märks i kulturlivet; i dikter, teaterpjäser och romaner. De organisationer som avknoppas från en rörelse är lättare att följa i efterskott än själva rörelsen. Och det bildas organisationer – många organisationer – varav någon brukar växa sig störst.²

Frågan om kvinnans försörjning och myndighet diskuterades under hela 1800-talet i Sverige och det skulle dröja ända till 1921 innan alla svenska kvinnor fick rösträtt. En roman som tidigt fokuserade kvinnofrågan och kvinnans förhållande till yrke och äktenskap var *Det går an* av Carl Jonas Love Almqvist. Den gavs ut 1839 och gav genast upphov till en hetsig debatt.³ I en artikel i *Svenska Biet* skrev man att: "Aldrig har någon i svenska bokhandeln tillgänglig skrift gjort ett sådant uppseende hos alla åldrar och kön."⁴

Det kan tyckas förvånande att *Det går an* väckte en sådan uppmärksamhet och att dess äktenskapskritik väckte en sådan indignation. Tankarna var inte nya utan introducerar en diskussion om det kvinnliga och förhållandet mellan könen som länge funnits i Europa. Dessutom tillämpades redan den "fria kärleken" i Stockholm där hälften av alla nyfödda barn hade ogifta mödrar. Kanske berodde detta på att kvinnorna valde att inte gifta sig för att inte förlora kontrollen över sin ekonomi. I *Makt och försörjning* skriver Susanna Hedenborg och Ulla Wikander:

I mitten av 1800-talet förestod ensamstående kvinnor nära hälften av alla hushåll i mellansvenska städer. De flesta var änkor, men många var ogifta. De hade ofta försörjningsansvaret för barn. Andelen män som ensam förestod hushåll var cirka 15 procent. Precis som tant Brun, tant Grön, och Tant Gredelin, som det berättas om i några av Elsa Beskows böcker, kom många kvinnor att leva i hushåll eller familjer med andra kvinnor. I böckerna om tanterna ter sig livet idylliskt, men 1800-talet var en period som på många sätt missgynnade kvinnors möjligheter att försörja sig. Fram till mitten av 1800-talet motverkade näringslag-

stiftningen deras möjligheter. Lagen innebar att det bara var män som hade rätt att bedriva hantverk och handel. Änkor kunde visserligen ärva sina mäns rättigheter, men många hade stora svårigheter att försörja sig. Dessutom kontrollerade män kvinnors inkomster, eftersom kvinnor var omyndiga. Maktrelationerna inom familjen understöddes av en patriarkal lagstiftning. Kvinnor räknades som omyndiga, och behövde därför förmyndare, långt fram i tiden. Först 1858 kunde ogifta kvinnor bli myndiga vid 25 års ålder efter en anmälan hos underrätterna. Fem år senare, 1863, räknades alla ogifta kvinnor som myndiga vid 25 års ålder. Men den gifta kvinnan fick vänta till 1921 innan hon blev myndig vid samma ålder som en man – 21 år.⁵

Just kvinnans myndighet och rätt att disponera sin förmögenhet är två viktiga tema i en omdebatterad roman som utkom 1856. Romanen är *Hertha. En själs historia* av Fredrika Bremer. Här står den unga hjältinnan under sin fars förmynderskap; en fader som motsätter sig hennes vilja och dessutom förskingrar hennes morsarv. *Hertha* vållade på sin tid lika stor debatt som *Det går an*. Gemensamt för debatterna är att intresset fokuseras mindre på den litterära kvaliteten eller sakfrågorna än de moraliska frågorna. Verken öppnade för en bred debatt och beroende på övertygelse valde man fokuseringspunkt. Eva Borgström påpekar i *Om jag får be om ölost* att i *Det går an*-debatten var kvinnorna oftast kritiska till Almqvists roman. Carina Burman skriver i *Bremer. En biografi*: ”Den svenska reaktionen på *Hertha* blev minst sagt blandad. Boken fann visserligen nåd hos en del män – och flera kvinnor – men ingen av Bremers övriga romaner har väckt så mycket kritik. Här fanns det inget som

förmildrade romanens budskap. Den bittra medicinen fick sväljas utan honung”⁶

En samtida kvinna som är mycket negativt inställd till romanen *Hertha* är författarinnan Marie Sophie Schwartz (1819–1894). Hon skriver i ett brev till J.A Hazelius utgivare av *Svenska Tidningen* den 6 februari 1857:

Nu tänker Herr Öfversten: ”Det är en odräglig människa den der fru M.S.S ***, hon kan då aldrig skriva mig till utan att begära något af mig”, och härmed kastar Herr Öfversten mitt långa bref på elden. – Ack, Herr Öfverste, detta bevisar blott att oaktat mamsell Bremer i *Hertha* ställt oss högre än er män, så kunna vi ändå icke hjälpa oss utan biträde af en man, äfven om vi höra till ”de blå”. – Å propos *Hertha*, har Herr Öfversten läst den? – Om så

icke är, så gratulerar jag Herr Öfversten. Hvad mig angår har jag varit nog olycklig att läst densamma och i ett utbrott af dåligt lynne fattade jag pennan och skref, Gud vet hvad, om *Hertha*, hvars författarinna jag då hade velat skicka till dårhuset. Min vrede var så stor att jag höll på att sända skrifvelsen till *Svenska Tidningen*, men sedan jag sofvit på saken, ansåg jag att en sådan här en liten obetydlig novellskrifverska icke uppträder så emot en stor författarinna; och därför sände jag hela min vredes utgjutelse till en ifrig Hertian, af våra vänner; men ett beslut fattade jag och det skall jag med Guds hjälp utföra, nemligen; att äfven skrifva, en själs historia. Få då se hvilken dera af själarna som blir berättigad att kallas en kvinnosjäl, min eller mamsell Bremers.

Denna lilla novellskriverska, som hon här kallar sig, skulle komma att skriva en mängd populära romaner och noveller. Närmare bestämt ett femtiotal verk. Hon skulle också komma att bli medlem i Föreningen för gift kvinnas äganderätt. När hon skrev detta brev hade hon redan publicerat sin första novell, "Förtalet" (1851), och förhandlade om att publicera ytterligare verk. Dessutom medverkade hon med följetonger i just *Svenska Tidningen* som utgavs av J.A. Hazelius. Marie Sophie Schwartz' mest kända verk är populära kärleksberättelser och tendensromaner som *Mannen af börd och Qvinnan af folket* (1858) med fortsättningen *Arbetet adlar mannen* (1859), *Tvenne familjemödrar* (1859), *En fåfång mans hustru* (1861) och *Emancipationsvurmen* (1860). I dessa romaner propagerar hon ivrigt mot adeln och deras ståndsprivilegier och människouppfattning och idealiserar de nya samhällsbyggarna. Männen som genom hårt arbete skapat sig framstående positioner i samhället. Typexempel på sådana män i hennes roma-

ner är trädgårdsmästarsonen Albert som blir läkare i *Tvenne familjemödrar*, den fattige gossen Ivar som blir fabriköf i *Arbetet adlar mannen* och Jacobi som återfinns som manligt ideal både i *Mannen af börd och Qvinnan af folket* och *Arbetet adlar mannen*.

På samma sätt som Marie Sophie Schwartz i brevet till J.A. Hazelius understryker att trots att hon och andra kvinnor är blå kan de inte klara sig utan mannens stöd kan man se detta drag i hennes författarskap. Och självklart är detta helt naturligt och en förståelig och rimlig strategi i ett patriarkalt 1800-talssamhälle där hon som kvinna skrev för att försörja sig. Intressant blir då i stället att fokusera på de tidiga brytpunkter i hennes författarskap där denna överlevnadsstrategi krackelerar. Och där hon på sitt sätt propagerar för ett jämlikt samhälle och för de idéer som 15 år senare skulle bli Föreningen för gift kvinnas äganderätts hjärtefrågor.

Carl Jonas Love Almqvist kastade in en brandfackla i 1800-talets idédebatt som fick stor genomslagskraft och betydelse för synen på kvinna och man med sin roman *Det går an*. Fredrika Bremer kastade en andra brandfackla med sin roman *Hertha*.

Marie Sophie Schwartz lovar i sitt brev till J.A. Hazelius att hon minsann kommer att skriva en själs historia och att hon ämnar ta upp kampen med Fredrika Bremer. Kommer hon att kasta in en tredje brandfackla i 1800-talets idédebatt? Den 13 juni 1857 publiceras en novell i *Illustrerad Tidning* som heter "Qvinnan såsom näringsidkare. Berättelse af ***." Det är den första novellen i en serie på fyra. Novellerna utgavs också 1863 i novellsamlingen *Vänd bladet. En samling äldre och nyare noveller*. Det blir då

intressant att erinra sig att näringslagsstiftningen fram till mitten av 1800-talet motverkade kvinnors möjligheter att försörja sig. Lagen innebar att bara män hade rätt att bedriva handel och hantverk. Visserligen kunde änkor ärva sina mäns rättigheter men många hade stora svårigheter att försörja sig. Dessutom kontrollerade män kvinnors inkomster eftersom kvinnor var omyndiga och maktrelationerna inom familjen stöddes av en patriarkal lagstiftning. Kvinnor räknades, som nämnts, som omyndiga och först 1858 kunde ogifta kvinnor bli myndiga efter en anmälan hos underrätterna. Den gifta kvinnan fick vänta till 1921 innan hon som mannen blev myndig vid 21 års ålder. Sett ur detta perspektiv blir det intressant att se om "Qvinnan såsom näringsidkare" liksom *Det går an* och *Hertha* kan ses som en av de påverkande skrifter som arbetar inom en rörelse, kvinnorörelsen, som påverkar rörelsen, innan rörelsen blir organiserad, i avseende på en bestämd fråga, egendomsgemenskap mellan makar och upphävande av mannens förmyndarskap.

Redan rubriken *Qvinnan såsom näringsidkare* måste för samtiden varit uppseendeväckande eftersom en kvinna enligt lagen inte fick vara näringsidkare. Berättelsens projekt är att visa att kvinnan kan och är lämplig att vara just detta. Vilka övertalande strategier används då för att övertyga om detta budskap?

Som nämnts utges fyra noveller. Och ur olika perspektiv drivs frågan om kvinnans lämplighet som näringsidkare. Som i alla övertalande texter är det viktigt att talaren/berättaren är en *vir bonus*, en god man. Han ska vara trovärdig, kunnig, sympatisk och ha en naturlig auktoritet. I

dessa fyra noveller är berättaren en ansedd man i samhället som själv varit med om det han berättar. I första novellen "Qvinnan såsom näringsidkare. Berättelse af****" är han en ung man som kommer till en stad i norra Sverige på ett förordnande som notarie. Han tillhör alltså 1800-tals-samhällets 'övre skikt'. Han hittar ett trevligt ställe att bo hos en familj Åkerberg. På nedre botten finns ett stort rum som är avskilt med en stor skärm. Han tänker inte närmare på det med reflekterar över att det är kvinnor som arbetar innanför den. En dag går hans klocka sönder och han ber att få tala med mannen i huset. Hustrun säger då: "Om herr notarien vill lemna mig klockan, så skall den bli lagad... det är icke mina man, utan jag som är urmakare," tillade hon småleende, ty jag stirrade på henne med all den förskräckelse mina fördomar framkallade öfver min stackars klockas öde, i fall den skulle anförtros åt en *Qvinna*."

Berättaren är alltså en ung och respektabel man som blir förskräckt när han inser att en kvinna är urmakare. Han reagerar alltså som den 'typiske mannen' rimligen borde reagera vid ett sådant avslöjande. Men att han nu är mer upplyst och erfaren avslöjas av hans upplysning att det var hans fördomar som fått honom att reagera på detta sätt. Här tydliggörs redan inledningsvis berättelsens och berättarens projekt – att visa att kvinnor är lämpade som hantverkare. Berättaren övertygas i sin tur av fru Åkerbergs egen berättelse om sitt liv. Hon blir ett föredömligt kvinnligt exempel – en vanligt övertygande strategi en övertalande text.⁷

Redan inledningsvis i beskrivningen av fru Åkerberg tydliggörs detta för läsaren i en kodad

hälsning eftersom fru Åkerberg beskrivs som: "...omkring 38 à 40 år, med en prägtig figur och ett intelligent ansigte. Hon var klädd med enkelhet och smak". Dessutom beskrivs hon vara anspråkslös, hon vill inte bli kallad fru eftersom hennes man är timmerman och hon själv en fattig torparens dotter. Inte bara till sitt yttre och till sitt sätt är madam Åkerberg föredömlig. Hennes hem och familj beskrivs så här: "Deras lilla hem utmärkte sig för den största ordning och prydlig het. De hade fyra barn, af hvilka de två äldsta voro flickor och modrens gesäller eller medarbetare i verkstaden, jemte en annan något äldre ogift qvinna." Berättaren bor alltså i familjen och blir mer och mer intresserad av den. En kväll vänder han sig till mannen och frågar varför hans hustru blivit urmakare. Men svaret blir inte det han tror: "Det får hon berätta sjelf," sva-

rade Åkerberg och såg på sin hustru med ett uttryck af innerligaste hängifvenhet." Mannen ger alltså kvinnan ordet och madame Åkerbergs berättelse kan liknas vid ett försvarstal för kvinnans rättigheter. Tidigare i berättelsen har hennes *ethos* som talare blivit etablerat. Hon är i allt en föredömlig kvinna. Hon är anspråkslös, prydlig och en god maka, mor, uppfostrarinna och husförestånderska. Hur ska hon då kunna argumentera för att dessa egenskaper går att kombinera med att vara kvinnlig näringsidkare?

Som i ett retoriskt tal tydliggörs inledningsvis budskapet, dess *propositio*. På berättarens fråga om hur hon kom att tillägna sig ett av mannens privilegier tydliggörs att hon minsann inte vill konkurrera med mannen. Hon vill inte ta ifrån mannen något av hans privilegier och argumenterar för att hantverk är handarbeten och handarbeten tillhör traditionellt kvinnosfären. Hon säger: "Jag kan inte förstå hvarför ni räknar handtverken bland mannens privilegier; de utgöra ju blott handarbeten och till dessa äro väl vi qvinnor lika skickliga som männerna, så framt de icke kräfva större kroppskrafter än vi ega. Det är först vid sådana fall som deras privilegier börja." Här antyds alltså att madame Åkerberg bygger sin inställning till manligt och kvinnligt på egen erfarenhet och på traditionella uppfattningar om manligt och kvinnligt. Detta understryks då berättaren frågar om hon är en "emanciperad qvinna" och hon svarar: "Om dylikt har jag ingen kunskap; men jag tycker som så, att hvarje man och qvinna böra efter bästa förmåga sträfva för sin egen och de sinas dagliga behofver samt hvar och en på sitt vis bidra till ett allmänt välstånd, så att icke samhället må belastas med dem, när de bli gamla och orklösa."

Här har hon alltså oskadliggjort sin egen 'farlighet' som kvinnosakskvinna och får i stället argumentera för det gemensamma allmänna och för en nyttighetsmoral där alla strävar efter största möjliga lycka till största möjliga antal människor. När så budskapet slagits fast och tydliggjorts följer *narratio*, bakgrundsberättelsen som gör förslaget rimligt. Madame Åkerberg berättar att hon vuxit upp i en fattig torparfamilj på landet. De var många syskon och slet ont. Tre av de äldre bröderna skickades bort i lära och till slut var hon ensam kvar med en bror. Ofta när hon gick i dagsverke tänkte hon på skillnaden mellan sina och brödernas framtidsutsikter: "...huru underligt det var stäldt här i lifvet, att jag som flicka icke hade annan utsigt för min framtid än att tjena, och ifall jag icke blefve någon fattig torparens hustru, så skulle jag sluta i fattigstugan, sedan jag icke mera orkade släpa för andra, medan deremot bröderna, som gått i lära, om de voro flitiga och ordentliga, skulle bli sina egna mästare och emotse en lugn och sorgfri ålderdom." Här tydliggörs alltså på ett 'självupplevt' plan skillnaden mellan mäns och kvinnors karriärmöjligheter. Dessutom framskrivs ett klassperspektiv. Detta är de villkor som gäller för de fattigaste unga män och kvinnor på landet då: "...i den fattiges koja mognar eftertanken fort, och då de rikas barn leka bort dagen, så få den fattige hjälpa till att skaffa bröd i huset." Madame Åkerbergs mor fungerar både som ett föredömligt och ett kvinnligt avskräckande exempel:

Min mor var en from och arbetsam qvinna, den vi barn af hela vårt hjerta älskade och kanske just derfore att hon oupphörligt släpade under tungt arbete, åldrades hon tidigt. –

Då jag såg henne, ehuru icke gammal till åren, se ut som om hon redan varit en gumma och då jag tänkte på att hon, efter fars död, på sin ålderdom icke skulle ega annan tillflyktsort än fattighuset, ifall icke hennes barn kunde draga försorg om henne, så skar det mig i hjertat och jag tyckte att den fattiga gummans öde väl mycket liknade ett arbetsdjurs.

Hon är ett förebildligt kvinnligt exempel eftersom hon beskrivs som from och arbetsam – alltså på ett individplan, men avskräckande som en kvinna, som trots, hur mycket hon än kämpar, strider mot omöjliga odds. I samhället finns inga karriärmöjligheter för en fattig kvinna. Hennes lott beskrivs inte vara bättre än ett arbetsdjurs. Här vässas alltså den känslomässiga övertalningen då madame Åkerberg får säga att den fattiga kvinnans lott liknar ett arbetsdjurs. Här visas att hon blir känslomässigt upprörd – det skar henne i hjärtat – i samma mening som kvinnan liknas vid ett djur. Madame Åkerberg är alltså på sitt sätt en äkta reformivrare. På ett självupplevt plan har hon som barn dragit slutsatser om mannens och kvinnans lotter. Eftersom berättelsens projekt är att visa att kvinnan är lämplig som näringsidkare träder vid denna stoppunkt i berättelsen hjälpare in för att driva berättelsen framåt och för att understödja huvudpersonen. Madame Åkerberg hade som barn hört om en fru i Stockholm som var färgare. När hon själv konfirmeras frågar hon prosten om han kan rekommendera henne för en anställning i Stockholm. Hon har denna kvinnliga färgerska som förebild. Men fru Åkerberg får tjänst hos en gammal urmakare och här intensifieras hennes kamp för att få ett eget yrke. Både hjälpare och motståndare uppträder. Hjälpare är

den gamle urmakaren själv medan däremot hans hushållerska är motståndare. Madame Åkerberg minns:

Jag hade icke varit der länge förrän den elaka hushållerskans behandling gjorde att min tjänst föreföll mig som det mest tryckande slafveri; men jag föredrog utan knot detsamma, blott för nöjet att om morgnarna få stjäla mig in i verkstaden och stående bakom den gesällens stol, åse hur han arbetade. – Gubben tyckte att jag var en rolig flicka och en dag sade han skämtande: ”Hör på, Carin, du skulle kanske ha lust att lära dig urmakeriet?” ”Jo det har jag visst” svarade jag. Han gapskrattade, hvarefter jag tigande vände mig ifrån honom och lemnade bedröfvad verkstaden. En annan dag ropade min gamle husbonde mig in till sig. – Han var en stilla och beskedlig man, som behandlade alla med godhet. ”Hvarföre är du så gerna i verkstaden och ser på huru Carlqvist arbetar?” frågade han. ”Jag tycker det är så roligt att se huru han sätter ihop klockor. Jag ville så gerna lära mig arbeta såsom Carlqvist,” tillade jag nästan bäfvande. ”Ville du bli urmakare? frågade min busbonde och betraktade mig uppmärksamt. ”Ack! om jag bara finge!” utropade jag något modigare. ”Nå, hvarföre inte” yttrade han; ”ser jag att du har fallenhet, så skall du verkligen få lära dig urmakeriet, så att du en dag kan försörja dig därmed”

Den kvinnliga huvudpersonen har alltså genom nyfikenhet och egen förmåga gjort sig sedd och därigenom intresserat den som har makten över hennes framtid, hennes husbonde, för sitt projekt. I och med detta godkännande har ett stort steg tagits mot berättelsens projekt. Men fortfarande ska berättelsens projekt ifrågasättas – som *refutati*odelen i ett retoriskt tal – nu ur ett annat perspektiv.

Som berättaren påpekade inledningsvis styrdes hans första reaktion då han mötte en kvinnlig urmakare av fördomar. Detta i inledningen introducerade tema – omgivningens fördomar mot kvinnliga näringsidkare, poängteras än mer utförligt senare i berättelsen. Som det förebildliga kvinnliga exempel madame Åkerberg är arbetar hon intensivt och målmedvetet för att lyckas utbilda sig till urmakare. Men hon glömmet inte heller, påmind av sin husbonde, sin framtida roll som maka och mor. Han agerar som hennes hjälpare. Hon erinrar sig hur det var:

Då min mästare såg min ifver och brinnande håg för att fort lära mig urmakaryrket, visade han mig ökad välvilja och gaf mig nyttiga böcker att läsa på fristunderna, samt pratade med mig, under arbetet, om min framtid och att jag icke skulle låta min lust för ett lönande yrke komma mig att glömma det jag som qvinna äfven hade andra pligter att uppfylla. ”Ser du barn,” brukade han säga: ”det är nog godt och väl att du vill skapa dig en utkomst; men en dag skall du fatta tycke för en man och då vill du äfven gifta dig, och då vore det illa ställt med dig, om du skulle vara en oduglig hustru.”

Kvinnans roll som maka, mor, uppfosterska och husförestånderska är alltså primär – helt i enlighet med det traditionella komplementära könsrollstänkandet och den komplementära könsrollsideologi som genomsyrade 1800-talet. Så madame Åkerberg kämpar som ung dels med att lära sig ett yrke, dels med omgivningens fördomar men också med hushållet eftersom hushållerskan: ”icke ville vara i ett så oordentligt hus, såsom hon ansåg min husbondes, sedan en flicka skulle sitta och arbeta i verkstaden, alldeles som om hon vore pojke.” Fördomarna tar sig

även starkare uttryck: ”Ja, fördomen gick så långt, att då jag hade gjort gesällprofvet råkande alla handverksgesäller i uppror och slog ut rutorna hos min husbonde.” Själv var hon inte okänslig för omgivningens reaktioner och kommer ihåg att ”på månader vågade jag mig icke utom porten”. Hon blev också utfrys av jämnåriga kvinnor: ”ingen tjensteflicka ansåg sig med heder kunna helsa på mig.” Priset för framgång är alltså högt. Omgivningen beskrivs reagera starkt på en kvinnan som bryter mot konventionerna. Men även om motståndarna är många och angriper huvudpersonen på flera plan, är hjälparna starkare. Madame Åkerbergs främste hjälpare är som nämnts hennes husbonde. Men hennes kommande man ser, liksom hennes husbonde, längre än omgivningen som är präglad av sina fördomar.

Madame Åkerberg och hennes man kommer från samma bakgrund och har känt och tyckt om varandra redan som unga. När madame Åkerberg är gesäll gifter de sig. Åkerberg är timmerman på havet och allt går dem väl i händer. Hennes gamla mor flyttar hem till dem och madame Åkerberg säger att: ”Gud välsignade vårt arbete.” Hon blir mästare och övertar urmakarieriet och får följande ord med sig på vägen av sin gamle husbonde och hjälpare: ”Ni skolen genom ert gemensamma arbete snart blifva för-mögna; men låt se att du icke glömmet i med-gången att du är en fattig torparedotter!” Hon skall alltså inte förhäva sig utan ständigt påminna sig om sin plats och den tur hon haft som lyckats göra denna klassresa från fattig torpareflicka till välbeställd urmakare. Nu skulle ju berättelsen kunna sluta här och vara en lycklig framgångssaga. Tidigare fick madame Åkerberg

säga att Gud välsignade deras arbete. På så sätt blir Gud som auktoritet använd för att understödja berättelsens projekt att kvinnor är lämpliga som näringsidkare. Men en olycka drabbar familjen, en olycka som beskrivs som att ”Gud lade den hårda prövningen på oss” – Åkerberg blir lam. Tack vara att madame Åkerberg tagit en ung kvinna som gesäll och kan få hjälp av sina flickor i urmakarverkstaden kan hon försörja sin familj och låta sina pojkar studera. Genom Åkerbergs lamhet tas ’farligheten’ i madame Åkerbergs yrkesval på sätt och vis bort. Mannen blir genom ett ’gudomligt ingripande’ hindrad att fullfölja sin och alla dåtida mäns uppgift, att försörja sin familj. Så blir ’farligheten’ med berättelsens projekt förminskad. Det blir en rimlig lösning att madame Åkerberg har ett yrke att falla tillbaka på, en reservplan. Avslutningsvis kan man se att det kan vara samhällsekonomiskt lönsamt samtidigt som det också är moraliskt – ett känslösamt, traditionellt *peroratio* inleds. Här argumenteras för att arbete förhindrar flickor från att synda. Madame Åkerberg säger:

Dessutom ha mina flickor, genom vanan vid arbete och tanken på att skaffa sig sjelfva ett säkert bröd, icke haft tid att tänka på sådant der slarf som andra flickor sysselsätta sig med, och som gör att arbetarens dotter, då hon är vacker, ofta nog blir en sådan der stackars varelse som genom sitt vackra ansigte skaffar sig tillfälle att *utan arbete* och *utan heder* få granna kläder och sin utkomst, så länge hon är ung. – Jag vet, att ”den der fåfång går lærer mycket ondt,” och derföre har jag gjort arbete till mina barns glädje.”

Detta argument är välkänt, men här används det i ett ’nytt’ sammanhang.⁸ Själva kärnan i argu-

menteringen smygs in i madame Åkerbergs framtidsdrömmar för flickorna: ”med Guds hjälp och hans välsignelse skola vi arbeta så att våra gossar kunna få studera, efter som de ha en så brinnande lust dertill. De kunna bli nyttiga i samhället med sina kunskaper, under det flickorna med sitt yrke alltid skola ha ett säkert uppehälle och kunna skapa sig en oberoende framtid.” Åter används Gud som auktoritet. Det är han som i sista hand bestämmer hur det ska bli. Men denna auktoritet har, har det visat sig godkänt att madame Åkerberg blivit urmakare. Det är han som genom berättelsen givit henne framgångar men också prövningar. Hade hon inte utbildat sig till urmakare hade hon inte kunnat försörja sin familj. Alltså blir slutsatsen att det är bäst att kvinnor för säkerhets skull utbildar sig – som en resursreserv, för samhällets skull och för männens.

Frågan om kvinnor ska utbilda sig för sin egen skull och kanske i förlängningen välja bort traditionella kvinnouppgifter diskuteras inte i denna novell. Här framförs budskapet att kvinnor är lämpade som näringsidkare klart och tydligt. Men det finns inskränkningar i anspråken som mildrar det på sin tid nog så kontroversiella budskapet. Här är inskränkningarna som mildrar anspråken att hantverk ses som handarbete – en traditionell kvinnlig syssla, att kvinnor arbetar som näringsidkare är en försörjningsreserv om maken skulle drabbas av en olycka, att kvinnors arbetar förhindrar, som i alla tider, att de utsätts för frestelser och syndar. Hur gick det då med vår berättares klocka? Novellen avslutas med meningen: ”Några dagar efter sedan madame Åkerberg berättat mig ofvanstående, återfick jag mitt ur lagadt af qvinnohänder och i fullgodt

skick.” Berättaren tar således tillbaka ordet och intygar genom klockan, som får fungera som ett exempel, att en kvinnlig urmakare är lika skicklig som en manlig.

En annan qvinnan såsom näringsidkare

Drygt en månad efter att den första berättelsen i serien Qvinnan såsom näringsidkare funnits att läsa i *Illustrerad Tidning* är det dags för berättelse nummer två. Den 27 juli 1857 hittar läsaren berättelsen ”En annan qvinnan som näringsidkare. Berättelse af ****” i tidningen. Inte heller i denna berättelse finns något författarnamn utsatt. I den första berättelsen var berättaren en respekterad manlig samhällsmedborgare som kom ihåg hur han som ung notarie råkade en kvinnlig urmakare och fick höra hennes livsberättelse. Hon hade, sade hon, blivit inspirerad att söka sig till Stockholm av en kvinnlig färgare. I ”En annan qvinna såsom näringsidkare” blir huvudpersonen just färgare. Om nu läsaren skulle undra vem författaren till dessa berättelser är ges det ledtrådar i berättelsens inledning. I den förra berättelsen kom som nämnts berättaren ihåg en episod från sin ungdom. I denna berättelse däremot är berättarens roll inte så framträdande. Här är berättelsen uppdelad i två delar. Första berättelsen handlar om hur den unga Elise P blir antagen till färgarutbildning vid Teknologiska institutet. Andra delen handlar om hur berättaren och en vän till honom gör en resa till Gotland och där möter Elise P som nu är framgångrik i sitt arbete och så att säga vittnar om sin framgång och på det sättet auktoriserar sitt yrkesval.

Om man ser på första delen av berättelsen består den till största delen av en dialog mellan den

unga kvinnan och överdirektören för Teknologiska institutet, Gustaf Magnus Schwartz. Här ges en ledtråd till vem författaren kan vara trots att hon som nämnts skriver under pseudonym. Marie Sophie Schwartz hade sedan 1840 sammanlevt med Gustaf Magnus Schwartz. Han var en välkänd Stockholmsprofil, omdiskuterad och kontroversiell. 1844 utgavs nyckelromanen *Frenologen, Fragmenter ur Stockholmslifvet* av C.F. Ridderstad där Schwartz, i boken kallad Mörk, utpekas som gravskändare, hustrumördare och för att ha försökt att förföra sin dotter i sitt frenologiska laboratorium. Men trots denna attack på Schwartz person och de rykten som gick om honom tycks han ha haft ett relativt gott anseende i sin samtid.

Det tycks som om han var välvilligt inställd till att kvinnor skulle kunna försörja sig. Han ordnade bl.a. kurser i blomtillverkning på Teknologiska institutet för kvinnor. I denna berättelse framställs han som den störste hjälparen för berättelsens huvudperson då han låter henne börja sin utbildning som färgare på Teknologiska institutet. Berättelsens projekt är alltså det samma som i den första berättelsen – kvinnor är lämpliga som näringsidkare. Intressant blir då att i denna berättelse se vilka argument som används och hur frågan om traditionella könsroller beskrivs.

Berättelsen inleds med att en ung kvinna söker upp chefen för Teknologiska institutet. Hon beskrivs som: "... en ung flicka om två och tjuo år, hvars klädsel röjde fattigdom; men ansigtet deremot talade om förstånd och eftertanka." Det är, ser man, ett förebildligt kvinnligt exempel – eftersom det i beskrivningen fokuseras på "förstånd och eftertanka". Hade det varit ett av-

skräckande kvinnligt exempel hade istället hennes stora skönhet eller vackra ögon beskrivits. Då skulle hon antingen genomgå prövningar för att bli en riktig kvinna eller så hade ett förebildligt exempel introducerats som hon hade speglats emot. I dialogen med överdirektören understryks just den unga kvinnans förstånd och eftertanka. Det är hon som inleder samtalet med följande ord: "Man har sagt mig," började hon, "att vid teknologiska institutet vore tillfälle att lära sig hvilket yrke som helst, och jag kommer nu för att fråga om så är." Hon får svaret: "Det är så, men dertill fordras förberedande kunskaper. Är det någon bror mamsell önskar få in vid institutet." Hon får alltså rätt i sitt första antagande men därefter övergår 'mannen' till att ta för givet att frågan gäller en man. Själva grundfrågan blir tydlig i hennes svar att hon själv hade hoppats få komma in på institutet och lära sig ett yrke. Här är det intressant att se hur överdirektören reagerar. Han säger: "Ni, mamsell?" utropade öfverdirektören förvånad och betraktade flickan med nyfikenhet. "Institutionen är egentligen en läroanstalt för gossar." Han beskrivs bli förvånad och nyfiken. Därefter följer hennes försvarstal för att kvinnan ska få utbilda sig. Hon får säga "något darrande på rösten": "... då det är ett läroverk, der näringsidkare bildas, bör det, väl äfven mottaga qvinliga elever, och detta så mycket heldre som just dessa hafva så ofantligt svårt att erhålla plats på en verkstad, eller att der ibland en hop unga utbildade lärlingar och gesäller kunna i fred få lära sig ett yrke." Här kastas en riktig brandfackla i debatten om manligt och kvinnligt in då argumentationen utgår från att unga män och unga kvinnor ska ha samma rätt att utbilda sig för ett yrke. 'Mannen' får antyda detta i sitt svar

där han också, och det är intressant och mycket ovanligt, är ense med henne i sak då han säger: "Ni har visst rätt; men man har icke beräknat att det täcka könet skulle öfvergifva nålen och hushållsbestyren för att blifva fabrikanter och handtverkare." Här syftar han på den komplementära könsrollsideologin där kvinnans plats var som maka, mor, uppfostrarinna och husförestånderska medan mannens uppgift var att göra karriär i den stora världen. Denna här grovt beskrivna ideologi genomsyrade hela 1800-talet. Denna ideologi ifrågasätts av den unga kvinnan då hon fortsätter: "Man har haft orätt deruti," inföll den unga flickan med värma; "ty för oss fattiga flickor gifs ju ingen utväg att på hederligt sätt finna vår utkomst." Till könsperspektivet fogas ett klassperspektiv. Argumentet förstärks av ett exempel. "Jag har en gammal och sjuklig mor, oförmögen att försörja sig sjelf, emedan hon genom nattvak och ett oupphörligt arbete såsom linnesömmerska förtört sin helsa. Nu har jag i flera år sökt att uppehålla oss med sömnad, liksom hon förut gjort; men ehuru jag arbetar träget aderton timmar hvarje dygn förblir hvad jag förtjenar otillräckligt. Hvilken framtid erbjuder väl detta? Jo, att mina ögon, som redan börja blifva svaga, slutligen skola neka att göra tjänst och då, då ..." En tår tillrade öfver den unga flickans kind.

Inför denna avskräckande framtidsbild har överdirektören endast en kommentar då han säger: "Men äfven om ni lärde er ett yrke, måste ni arbeta." Det blir en öppning för den unga kvinnan att ytterligare poängtera klassperspektivet. Hon säger: "Det är icke heller arbetet jag fruktar. Tverom, det är mig kärt och jag skall i det finna min lycka och glädje; men då måste det vara åt-

följt af hoppet att dermed kunna skapa mig en tarflig, men bekymmersfri utkomst. Nu ega vi fattiga flickor icke något sådant hopp. Den ena dagen aflöser den andra under samma fruktlösa sträfvan och utan att en skymt af ljusare utsigter gör mödan lätt. Under denna vanmäktiga kamp med nöden och dessa fruktlösa ansträngningar att icke blifva öfvermannade af den undergräfvade helsa och krafter, utan någon ljusare utsigt för vår ålderdom."

Inför denna argumentering funderar överdirektören en stund. Han har blivit övertygad om att hon bör få utbilda sig. Hennes slutprov för att helt övertyga honom blir att beskriva vilket yrke och vilken framtid hon tänkt sig. Det visar sig att flickan vill bli färgare och återvända till Gotland. Hon vill färga "lappgods". Överdirektören har blivit övertygad och scenen slutar lyckligt. "Den unga flickan betraktade öfverdirektören ett ögonblick med ett uttryck af så stor tacksamhet att det såg ut som om hon velat fatta hans hand och föra den till sina läppar. Hon var så upprörd att hon endast förmådde framstamma ett: "Gud välsigne öfverdirektören!"

Denna scen avslutas med en kommentar som också blickar framåt och understryker riktigheten i att den unga kvinnan blir antagen till utbildningen. Kommentaren lyder:

Måndagen derpå började hon sin kurs vid institutet, och sällan har en elev vid ett läroverk utmärkt sig genom en högre grad af flit och ifver än den Elise P. ådagalade. Vid examen var hon ibland färgerieleverna den skickligaste. Och hvarföre? Jo, för det hon som flicka mera uteslutande hade egnat sig åt undervisningen och äfven med större noggrannhet gifvit akt på de minsta detaljer. Då öfver-

direktören lemnade henne sitt gesällbref, sade han: "Instituten har all heder af er, och ni har visat hvad en qvinna förmår, då hon vill använda sina själskrafter."

Experimentet har alltså lyckats, det har lyckats så bra att den unga flickan blir den bästa gesällen. Intressant blir då att se vad som händer henne. Berättelsen gör ett uppehåll på sex år och nu inträder berättaren i handlingen. Han gör en resa till Visby med en kollega. Kollegan vill presentera honom för sin kusin, "ett litet original till qvinna". Vi läser:

Vid en af de mindre gatorna låg ett litet obeskrifligt täckt hus. Min reskamrat styrde kosan dit, sägande: "Gör mig sällskap in till mina släktingar, så skall du få göra bekantskap med ett litet original till qvinna, min kusin." Dermed lyftade han den lilla blanka portklappen och slog ett slag. En tjenarinna öppnade och vi fördes in i ett stort väl möblerat rum, der ett blekt gammalt fruntimmer satt i en länstol. Ifrån ett af sidorummen kom i detsamma ett yngre. Min vän presenterade mig för den gamla sägande: "Min moster fru P., hvarefter han vände sig till det unga fruntimret; min kusin *färgaren P.*" Det unga fruntimret sade skrattande då hon märkte att jag blef lite brydd vid titeln *färgaren P.* "Alfred har rätt, jag är verkligen färgare". "Ni har således bibehållit färgeriet efter er man, sade jag som tog för afgjordt att hon var enka. "Åh nej," inföll Alfred, "Elise har aldrig varit gift, utan helt simpelt öfverstigit det qvinliga gebitet och blifvit – handverkare." "Och derigenom skapat sig och äfven mig en riklig utkomst," tillade modren och räckte döttern handen.

Denna till synes oskyldiga scen är full av kontroversiella påståenden och kodade budskap till läsaren. För det första påengteras att det är ett

"obeskrifligt täckt" hus med en "blank portklapp" och ett "stort och väl möblerat rum" som utgör de yttre attributen. Det tyder på välförtjänt men rimlig framgång. Den bleka gamla kvinnan och den skrattande yngre är varandras kontraster. Den gamla är märkt av sitt yrkesliv medan den unga är stolt och glad över sitt. Dock framställs hon som ett original och det sägs att hon aldrig varit gift. Hon har dessutom "öfverstigit det qvinliga gebitet". Men i detta har hon stöd av sin mor då hon "skapat sig och äfven mig en riklig utkomst" som modern säger. Som i den första berättelsen om urmakaren madam Åkerberg blir berättaren helt ställd då han möter en yrkeskvinna och vet inte hur han ska förhålla sig. Denna färgerska har dessutom på egen hand etablerat sig som hantverkare – något som i praktiken varit en utopi om hon inte fått särskild dispens då kvinnorna i Sverige knappast fick vara egna näringsidkare runt 1850. Inte är det då att undra på att berättaren beskrivs som "helt förlägen". Men han är nyfiken och inrymmer att "den lilla färgerska intresserade mig ganska mycket." Genom hans frågor framgår att hon började i liten skala, tog halva priset, fick en stor kundkrets och var tvungen att anställa en kvinna till. Hon kunde betala sina skulder, köpa en liten gård och spara en liten slant. Berättaren dröjer vid att arbetet måste vara tungt för en kvinna men hon upprepar att hon håller sig till sin nisch som är att färga lappar och garner. Dessutom säger hon: "...intet arbete är tungt, då det medför oberoende och befriar ifrån mörk och hopplös framtid. Det lättaste arbete blir deremot en tryckande börda, då man ser att det aldrig skall åstadkomma någon ljusning i ens framtida öde; och hvilkens framtid är väl mörkare än

den fattiga sömmerskans?” Här ser man att inledningsargumenten om den fattiga kvinnans möjligheter att göra karriär utan hjälp upprepas.

Liksom överdirektören blir berättaren övertygad och vi läser hans vittnesmål i kommentaren:

Då jag lemnade den unga intelligenta kvinnan, som genom energi och förstånd skapat sig af sin egen kraft och duglighet icke blott sin och sin sjuka mors utkomst, utan äfven ett visst välstånd, då förundrade det mig att tusentals varelsor kvarstanna under ett så tryckande slaferi som det, hvilket är de flesta omedlade kvinnors öde.

Han blir inte bara övertygad om att Elise gjort rätt, han förespråkar dessutom faktiskt en ändring för alla förslavade kvinnor. Elise får föregå som ett kvinnligt föredömligt exempel och berättelsen avslutas: ”Elise P. lefver än, men är nu gammal och har upphört att drifva sitt lilla färgeri. Hon lefver af den visst icke stora, men för hennes små behof alldeles tillräckliga förmögenhet hon derpå hopsparat. Då hon talar om det förflutna, önskar hon att hennes fattiga medsystrar, som ännu kämpa med lönlöst arbete, skakade af sig de fördomar, som kvarhålla dem i nöd och betryck, följde hennes exempel samt egnade sig åt något yrke, derigenom skapande sig en ekonomisk sjelfständig plats i lifvet.” Elises roll som kvinnligt förebildligt exempel på en arbetande och självförsörjande kvinna framhålls alltså ännu en gång.

En myndig man och en omyndig kvinna

Redan en vecka senare, närmare bestämt den 18 juli 1857 är det dags för den tredje av de fyra berättelserna om Qvinnan som näringsidkare att

bli publicerad. Denna berättelse har en mer preciserad rubrik än de tidigare – ”En myndig man och en omyndig kvinna. En berättelse ur verkligheten af ***.” Den formulerar en verklighet som dåtidens svenska kvinnor levde i. Samtidigt signalerar rubriken att berättelsen denna gång ska handla om en man och en kvinna där mannen är myndig och kvinnan omyndig. Det blir då intressant att se om kvinnan framställs som svag och behövande och mannen som stark och omhändertagande – alltså som en omyndig och en myndig person borde vara.

Marie Sophie Schwartz kom senare att bli mer känd för sina populära kärleksberättelser och ”En myndig man och en omyndig kvinna” kan ses som ett utkast till en spännande kärleksberättelse av Schwartz’ märke. Huvudperson är den unga Eva Oldén. Hon får fungera både som ett avskräckande och ett förebildligt exempel för läsaren. I den förra berättelsen om färgerskan Elise betonades att en fattig flicka inte hade någon rimlig chans att försörja sig på sömnad hur mycket hon än arbetade. I denna berättelse återupptas detta tema men från ett annat perspektiv. Den unga Eva Oldén är liksom sin moster en fattig sömmerska. Till skillnad från det förebildliga kvinnliga exemplet Elise i den förra berättelsen beskrivs Eva inte inledningsvis, ett underförstått antytt budskap till läsaren att hon kommer att bli utsatt för och falla för frestelser. Vi läser:

En tidigt fader- och moderlös flicka, Eva Oldén, hade, såsom de flesta fattiga flickor i hufvudstaden ifrån sin tidigaste barndom blifvit inlärd att med synålen söka förskaffa sig ett knappt och otillräckligt uppehälle. Hennes moster, en fattig enka, hade aldrig lärt henne annat än att sy och spara ihop till något snyggt

klädesplagg för att kunna visa sig anständigt klädd ute på gatorna. Att tänka längre än för dagen, var något som den äldre fränden aldrig tänkt på. Om Eva någon gång framkastade frågan: "Hurudant skall väl mitt öde såsom gammal blifva?" svarade mostern: "Detsamma som mitt, att arbeta och svälta, ifall icke någon oförutsedd lycklig händelse förändrar ditt öde." Hvaruti den der oförutsedda lyckliga händelsen skulle bestå, fick hon aldrig rätt besked på.

Här ser man alltså att den kvinnliga huvudpersonen inte har någon äldre kvinnlig förebild. I stället för att fungera som hjälpare för huvudpersonens och berättelsens projekt – att kvinnor ska kunna bli näringsidkare, får Evas moster fungera som motståndare. Här antyds att Eva uppmanas att poängtera det yttre, att ha fina kläder är viktigare än att odla inre egenskaper. Eva uppmanas alltså att vänta på att en lycklig händelse ska inträffa, inte aktivt agera själv för att något ska hända. I berättelsen om färgaren Elise fokuserades enbart på hennes roll som näringsidkare. Hennes roll som kvinna och hur den kunde relateras till den traditionella kvinnorollen berördes inte. I den första berättelsen om urmakaren mamsell Åkerberg var hon både god kvinna både som maka, mor, uppfostrarinna och husförestånderska och dessutom var hon framgångsrik urmakare. I denna berättelse blir kvinnan som kvinna beskriven som ett avskräckande kvinnoexempel i så måtto att hon faller för frestelsen, i förförelens gestalt. Vi läser:

Slumpen förde väl den unge mannen i hennes väg, men med honom hvarken rikedom eller sällhet, utan ofärd och fall. Han öfverlemnade henne åt förödmjukelsen och sorgen, hvilka

både förleda så många att fortsätta på lastens stråt, så länge de äro unga och vackra, och att sedan dö på ett fattighus eller i elände, när de blifvit gamla och fula.

Åter understryks det yttres betydelse för framgång men även ett klassperspektiv finns med. En vacker fattig flicka är utsatt för många frestelser. Eva föll för den första frestelsen och blir snart utsatt för en andra:

Då uppträdde en ny frestelse; man lofvade henne rikedom och all lifvets lyx. Eva hade att förebrå sig ett felsteg af kärlek. Nu inbjöds hon att köpslå med samvete och hederskänsla; och säkerligen hade det också gått Eva såsom tusende andra af hennes medsysstrar, att hon föredragit ett vanärande välstånd framom ett tryckande armod, om ej naturen utrustat den unga flickan med ett ovanligt godt förstånd och en medfödd finkänslighet, hvilket gjorde att hon icke gaf sig förlorad derföre att hon haft den olyckan att en gång taga miste om rätta vägen.

Här tydliggörs att det trots frestelser kommer att gå bra för Eva därför att "naturen" utrustat henne med "ett ovanligt godt förstånd" och en "medfödd känslighet". I viss mån ursäktas också hennes misstag att falla för den första frestelsen eftersom hon drevs av kärlek. Mosterns roll som motståndare till berättelsens projekt synliggörs än mer i en för berättelsens projekt avgörande scen: "En dag sade mostern till henne: "Se der åker mamsell T-s" Eva såg upp. Den granna hertären for förbi. "Hon är på långt när icke så vacker som du", fortfor tanten med en suck. "Nej, tio gånger hellre armod och elände än ett dylikt välstånd!" "

I de tidigare berättelserna uppsökte den kvinnliga huvudpersonen en äldre välvillig man och han såg till att kvinnan fick en utbildning. Så sker även här. Eva uppsöker en av Stockholms största boktryckare och blir antagen som lärling. Hon får även en lärpeng och vi läser: ”Huru stolt och lycklig kände sig icke Eva, då hon om lördagen vände hem med den rikliga veckopenningen! Hade icke bedragen kärlek i sällskap med ångren beherrskat hennes hjerta och förbittrat de ensamma stunderna, så hade Eva varit så lycklig att hon icke en gång velat byta med den rikaste arftagerska.”

Den kvinnliga huvudpersonen beskrivs alltså vara framgångsrik i sin yrkesroll men inte framgångsrik i sin traditionella kvinnoroll. Berättelsens första avdelning, beskrivningen av den kvinnliga huvudpersonen som blev förförd, frestad och genom egen kraft rest sig och blivit självförsörjande har avslutats. I berättelsens andra del fokuseras intresset på den manlige förföraren. Han är Evas kontrast. Han har varit välbärgad och självständig men är nu fattig och beroende av andras stöd. Han beskrivs så här: ”Rocken, ehuru putsad och af fint kläde, var trådsliten, hatten hade äfven sett sina bättre dagar; den var nött i kanterna och kunde icke genom någon borstning upphjelpas. De bleka, men vackra dragen, den trötta och likgiltiga blicken tycktes derjemte antyda att han i sina yngre år lefvat friskt undan.” Denna man, konglig sekter Deen, sitter med en annan man på en parkbänk på Djurgården och ser på de förbiåkande. I en vagn åker Eva och hennes moster förbi. Hon förefaller honom bekant och han får höra hennes framgångssaga av sin vän. Eva är nu boktryckare och har övertagit boktryckeriet av sin välgörare. Dessutom är

hon förmögen. Deen får rådet att skicka ett manuskript till henne. Han är nu helt beroende av hennes välvilja. Fortfarande vet han inte att hon är den kvinnan han som ung man förfört. En hjälpare uppträder till förmån för Deen och förklarar hans situation. Han säger till Eva: ”...jag kommer till er för att söka öfvertala er att köpa det der manuskriptet ni emottog häromdagen. Författaren är bokstafligen utfattig och har byggt hela sitt hopp på att få detta sitt arbete såldt. Skulle denna förhoppning svika honom, så lär han blifva bysatt innan veckans slut för 500 rdr B:ko, ty ehuru gerna jag skulle vilja hjälpa honom, så kan jag det icke.” När Eva får höra att den fattige litteratören är Deen ”spritter hon till” – en kodad hälsning att hon fortfarande hyser varma känslor för honom. Deens hjälpare urskuldar också Deen. Han har blivit utsatt för mycket negativ påverkan. I beskrivningen som ges av honom visas att han trots allt har en del goda egenskaper: ”den lefnadsglade, lättsinnige och godtrogne, men talangfulle Edvard Deen, som genom en dålig uppfostran, dåliga vänner och dito sällskaper blifvit försatt i det största armod, utan att ega något annat att lefvat af än det han kan skriva sig till, hvilket icke räcker att betala de skulder han måste göra för att existera..”

Han är talangfull och arbetar nu hårt för att bli fri från sina skulder. Dessa egenskaper utmärker också Eva. Hon arbetade hårt och var talangfull och blev också framgångsrik. Även hon har haft dåliga rådgivare och förebilder. Särskilt märkbart var det i mostern som uppmanade henne att söka lyckan som prostituerad. Eva sökte och fick hjälp av en man. Nu söker Deen hjälp och får hjälp av en kvinna. Men förhållandet kompliceras av att han söker hjälp av den kvinna

han förfört. Intressant är att här finns utkastet till intrigen till Marie Sophie Schwartz' mest kända roman – hennes stora succéroman – *Mannen af börd och qvinnan af folket* (1858). Även där blir kvinnan förförd, mannen överger henne och blir ekonomiskt svag. Kvinnan arbetar hårt, blir ekonomiskt stark och förför mannen. Intressant blir då att fråga sig om detta ska ses som en hämnd eller som en kvinnlig svaghet – att vara beroende av en man, den man som förfört henne. Som i *Mannen af börd och qvinnan af folket* ger kvinnan mannen sin rikedom och sin kärlek. Eva räddar Deen från konkurs och han är som mannen i *Mannen af börd och qvinnan af folket* först för stolt för att underkasta sig en kvinna och säger: ”O, öde, öde. Du har grymt straffat mig!” Han arbetar hårdare och hårdare för att klara sig själv och blir sjuk. I yrsel ser han hur han blir hämtad och flyttad. När han vaknar har han flyttats från sin ”eländiga boning i ett vackert, ljusst och väl möbleradt rum”. Eva framställs alltså som den kvinnliga huvudpersonen Stephana i *Mannen af börd och qvinnan af folket* som den i allt starkare. Förklaringen är att: ”Aderton år hade icke förmått göra henne kall för honom, som hon en gång älskat; och den förmögenhet, hon genom ihärdigt arbete och sträng sparsamhet samlat, hade icke förqvått qvinnans hängifvenhet i hennes bröst.” Och mannen böjer sig för hennes vilja.

Här understryks alltså kvinnans känslor och hennes känslighet – hennes achilleshäl, ett tema som nämnts kommer att utvecklas i *Mannen af börd och qvinnan af folket*. Men intressant är att denna berättelse avslutas:

Den *myndige mannen* hade ruinerat sig. Den *omyndiga qvinnan* hade genom egen omtanke

och flit blifvit rik. Medvetandet att han hade en qvinnas arbete att tacka för hvad han nu egde blef en bitter lexä för Edvard och en tygel, som afhöll honom från att förslösa hvad hon med möda samlat och af kärlek gaf.

Skillnaden mellan vem som agerat ’myndigt’ och vem som agerat ’omyndigt’, vem som i verkligheten är myndig och vem som är omyndig blir tydlig. Ironin i att mannen skulle vara ’bättre’ än kvinnan och alltså förtjäna att vara myndig förstärks. Därtill kommer att i praktiken var mannen den som fortfarande 1857 bestämde över alla tillgångar i äktenskapet. Det stod honom fritt att göra vad han ville med dem. Detta tema kommer Marie Sophie Schwartz att diskutera i en annan av sina populära romaner *En fåfång mans hustru* där mannen förslösar alla hustruns pengar. I denna berättelse kan man alltså se hur en kärlekshistoria läggs in i berättelsen för att exemplifiera mannens och kvinnans olika förutsättningar för att ta sig fram i samhället och vilka rättigheter de hade och hur befogade/obefogade dessa rättigheter var.

Fabrikör Carron och hans döttrar. Berättelse ur verkligheten af ***

Den 12 september 1857 publiceras den fjärde och avslutande berättelsen om Qvinnan som näringsidkare. Den har titeln ”Fabrikör Carron och hans döttrar. Berättelse ur verkligheten af***”. I det tre föregående berättelserna har intresset fokuserats på en kvinnas väg mot slutmålet – att bli en framgångsrik näringsidkare. I denna berättelse fokuseras intresset på fyra systrar. I de tre föregående berättelserna var det den kvinnliga huvudpersonen själv som sökte upp en manlig

hjälpare som kunde ge henne möjlighet till utbildning. I denna berättelse är perspektivet anorlunda. Här är det en klok far som inser att hans döttrar måste lära sig ett yrke för att kunna försörja sig när han inte längre kan göra det. ”Ett sorgligt öde att ha döttrar! sade Carron till sig sjelf; de kunna i bästa fall bli guvernanter, men äfven om de passa dertill, hvilket ej är så säkert, så förblifva de i en beroende ställning för hela deras lif. Men hvarföre skulle jag icke kunna uppfostra flickorna som om de vore gossar? Hvarföre icke låta lära dem ett yrke, lära dem att de, liksom vi, fått förnuft och två arbetsföra händer?”

Här uttrycks alltså de föregående och denna berättelses projekt av en man, en samhällets stöttepelare. Han gör sig till talesman för en likhetsfeminism som står i skarp kontrast till den särartsfeminism, formulerad i den komplementära könsrollsideologi som genomsyrade den tiden där kvinnans uppgift var att vara maka, mor, uppfostrarinna och hushållerska och mannens uppgift var att vara försörjare. I och med att en man här gör sig till tals för ett alternativt sätt att se på mannens och kvinnans uppgifter får denna åsikt i berättelsen en särskild tyngd. Men kvinnorna, här fabrikör Carrons döttrar och hustru, är inte förespråkare för några ändringar i traditionella könsrollsmönster. Vi läser:

Fabrikör Carron frågade då sina döttrar, om de ej skulle vara hågade att lära sig något yrke, i stället för att hålla på med flera språk som de ändå aldrig skulle hinna att blifva riktigt hemma uti, eller musik, som de saknade anlag för. Vid detta förslag stirrade modren och döttrarna på honom, liksom de fruktat att han mist förståndet. ”Hvad i Guds namn säger du! utropade frun förskräckt. ”Pappa kan väl ald-

rig mena allvarsamt,” utlät sig den äldsta dottern, en vacker flicka på sjutton år, ”pappa kan omöjligt vilja att vi flickor skola befatta oss med simpla handverk, passande för grofva karlhänder?” Carron sökte väl att för döttrar och hustru göra begripligt att han endast afsä-ge flickornas framtida väl; men om han talat arabiska, hade de icke haft svårare att begripa honom än nu fallet var. Modren gret och förklarade att om ej döttrarna finge lära sig främmande språk, spela, sjunga, rita och dansa, så skulle hon sörja sig till döds och betrakta sin man såsom den onaturligaste far. De båda äldsta flickorna greto äfven liksom det varit frågan om någon stor ohjelpig olycka, och den ena sade att om fadren så djupt ville *förnedra* dem, så skulle de aldrig kunna bli gifta, ty hvem ville väl gifta sig med en sådan der handtverkar-qvinna, hvilken trampade all qvinnlighet under fötterna.

Kvinnorna får alltså vara förespråkare för för den traditionella komplementära könsrollsideologins tankar medan mannen är förespråkare för ett alternativt synsätt. Kvinnorna ser utbildning som ett straff som fadern utmäter för dem. I deras reaktion tydliggörs dessutom den traditionella kvinnorollens främsta mål – att bli gift.

Faderns framtidsvision blir alltså mycket kall-sinnigt bemött; berättelsens projekt avslås av de fyra döttrarna. Vi läser: ”Carron lemnade i vredesmod rummet. Modren omfamnade sina stackars barn och utgjöt sig i en bitter klagan öfver de fria och opassande åsichter fadren yttrat”.

Här infinner sig en komplex situation i lydnadshänseende. Enligt traditionen skulle kvinnan i allt lyda sin man. Här väljer alltså kvinnorna inledningsvis att ta avstånd från mannens åsikter – åsikter som är kvinnoemancipatoriska. Men inte alla kvinnorna i familjen väljer mo-

derns sida. De två yngsta kvinnorna tänker om och lyder fadern. Familjen delas alltså i denna berättelsens projekt och fadern och de två yngsta döttrarna fungerar som hjälpare medan modern och de två äldsta döttrarna fungerar som motståndare till berättelsens projekt. Att så sker förklaras med att de två yngsta döttrarna "ännu icke hunnit insupa de dumma fördomar, som äro så hinderliga vid hvarje förbättring i kvinnans samhällsställning."

De två yngsta döttrarna blir förebildiga exempel. Trots motstånd utbildar de sig till bokhållare och bildhuggare. De möter samma omgivningens förakt som mamsell Åkerberg då hon var urmakargesäll: "Sedan de små flickorna, i trots af modrens afsky och systrarnas hån, egnat sig åt en ren praktisk undervisning, hvilken likväl icke undanträngde en allmän bildning, blefvo de behandlade med köld, ja nästan med förakt både inom och utom familjen. Man kallade dem på spe för "pojkarne" och frågade om de ej äfven skulle lära sig röka, hoppa hage, spela kronvägg m.m.? Alla deras barndomsvänner undveko dem, emedan mödrarna ansågo Anna och Märtha såsom farligt sällskap för deras fina känsliga flickor."

Men liksom madame Åkerberg fullföljer de sina planer och Anna blir faderns bokhållare och Märtha blir bildhuggare. Allt ställs på sin spets då fadern gör en stor förlust. Nu måste även de äldre döttrarna försörja sig själva. Men de nekar och förebrår fadern att han inte kan försörja dem och under "yttre och inre motgångar dog Carron och lemnade efter sig den skuldsatta familjen och inga tillgångar". Intressant blir att se om berättelsens projekt också dött. Det visar sig att fadern gjort Anna myndig vid 21 års ålder och

hon övertar hans rörelse och gör den skuldfri. I "En myndig man och en omyndig kvinna" fungerade Eva Oldéns moster inte som en god förebild för henne utan uppmanade henne att söka lyckan genom en man. Eva föll för den första frestelsen, förföraren, men inte för den andra, hon vägrade att bli prostituerad. I beskrivningen av de äldre systrarna finns intressanta paralleller. De har sin mor som förebild och har följt hennes råd och inte utbildat sig för något yrke som gör dem självförsörjande. Då återstår för dem att, eftersom de tillhör en högre samhällsklass än Eva Oldén gjorde, bli sällskapsdamer eller guvernanter. För Eva var hennes möjlighet till försörjning att bli sömmerska. För alla kvinnorna återstår dock en gemensam sista möjlighet – att bli prostituerad. Eva Oldén sökte upp en boktryckare och utbildade sig. Intressant blir att se hur de två äldsta döttrarna Carron väljer. Om den äldsta dottern Marie läser vi att hon försjönk:

uti ett verkligt svårmod, då hon oupphörligt för sig sjelf upprepade: "Hela mitt verksamma lif skall jag förnöta såsom guvernant, och sedan på ålderdomen stå fattig och hjälplös!" Den beroende ställningen blef pinsam och den otacksamma sysselsättningen att plugga kunskaper i andras barn, en verklig börda för henne; ty mödan och arbetet lofvade henne icke något eget hem för framtiden, utan endast den bedröfliga utsigten att byta om beroende från den ena till den andra. Resultatet af dessa betraktelser blef att Marie till hvad pris som helst ville blifva gift. Det lyckades henne att få en friare, nemligen inspektorn hos den familj der hon var guvernant. Karlen var så rå, var ful och icke mera ung; men han hade ärft en liten egendom och skulle nu lemna sin inspektorsplats för att tillträda arvet. Några månader derefter var Marie fru Adde.

Enligt den komplementära könsrollsideologin har Marie alltså nått sitt mål att bli maka. Men förutsättningarna för ett lyckligt äktenskap beskrivs som små. Den andra systemen väljer den sista utvägen för kvinnan – hon blir prostituerad:

Ida, den andra af systrarna, fick ännu mera känna hela tyngden af att bero utaf andra, emedan hon var hos släktingar. Vacker och behagsjuk, för stolt att konditionera hos andra, samt med sinnet öppet för smickrets och förförarens gift, lemnade hon snart sina släktingars hus, för att i ett dåraktigt slöseri och en maklig vällefnad glömma att hon trampade heder och aktning för sig sjelf under fötterna.

De kvinnor som var förespråkare för den komplementära könsrollsideologin och motståndare till berättelsens projekt och dessutom opponerade sig mot faderns ord har det alltså gått illa. Som kontraster framstår då de två yngre systrarna som lydde fadern. Särskilt tydligt är det i beskrivningen av bildhuggaren Märtha som också möter kärleken och tack vare att hon kan, liksom mannen, försörja sig själv, kan de gifta sig. Hon:

...”idog och flitig som en myra, hade genom sin arbetsamhet, flärdlöshet och sitt älskliga väsende, gjort sig aktad och omtyckt af alla, i synnerhet af en ung jurist som äfven hade vunnit hennes hjerta. Båda, utan all annan förmögenhet än den ömsesidiga kärlek de hyste för hvarandra, hade, under vanliga förhållanden, måst försaka sällheten af en förening, till dess åren lagt sin snö på känslans glöd och föreningen dem emellan blifvit en hederssak, istället för en af hjertats varmaste önskingar. Nu åter hade de hvar och en på sitt håll tillräckligt stora inkomster för att föda sig på och behöfde icke vänta att lyckan skulle gynna dem, utan

sammanknöto derföre sina öden, och det gemensamma arbetet välsignade förbundet.

Här möter vi alltså ett 'nytt' – för sin tid mycket kontroversiellt förebildligt kvinnligt exempel, självförsörjande och lyckligt gift. Och detta har hon blivit tack vare att hon utbildat sig och lyckats i ett traditionellt manligt yrke – bildhuggarens. Men när hon får familj får omsorgen om den komma i första hand men hon försakar därför inte helt sitt yrke: ”..då hon har en ledig stund, sysselsätter hon sig dermed sägande; ”ingen vet hvad som kan hända, den dag kan måhända randas då jag kunde behöfva återtaga mitt yrke och då är det godt att icke ha legat af sig.”

Detta helt nya och förebildliga kvinnliga exempel, berättelsens projekt personifierat, kontrasteras med de äldsta systrarna där ”Marie befann sig med en skara barn i verklig fattigdom, ett mål för mannens misshandlingar och förakt, emedan han ansåg henne för denna orsaken till hans ruin” och Ida som hade ”förlorat sin skönhet och nu drog omkring på Stockholms gator fattig och föraktad.” För att göra berättelsen trovärdig förankras den i den avslutande beskrivningen av den förebildliga dottern Anna.

Så blef Anna sina systrars stöd och räddning från elände. Hon lever ännu att med verksam hand drifva sin fabrik. Visserligen en gammal mamsell; men icke en af dem som äro ett föremål för åtlöje, utan en glad, verksam och intellektuellt öfverlägsen qvinna, hvilken åtnjuter allmän aktning och som aldrig haft tid att gräma sig öfver att hon förblifvit ogift, eller att afundas dem som blifvit gifta. Hon är lycklig och nöjd med sin lott och det gagn hon genom sin verksamhet kunnat göra.

I denna berättelse har vi alltså sett hur ett okonventionellt perspektiv använts då mannen fått bli förespråkare för kvinnoemancipation och särartsfeminism och kvinnan för traditionell könsrollsideologi och likhetsfeminism. Av de fyra dottrarna gick det väl för de två som lydde fadern och de två som lydde modern fick ett liv i förnedring. Här leks det som märks med traditionella positioner. Berättaren avslutar sina fyra berättelser om kvinnan som näringsidkare genom att visa att han är åsiktskollega till fadern:

Huru lycklig vore jag icke, om dessa små teckningar ur verkligheten förmådde väcka föräldrars tankar på att det vore långt fördelaktigare om de lärde sina döttrar något rent praktiskt yrke, än alla dessa för lifvet nästan värdelösa talanger de nu öfva, alldeles som då man lär apor en hop konster.

Som i ett traditionellt retoriskt tal avslutas berättelserna med en känslofull *peroratio* som repeterar budskapet som drivits – kvinnor är lämpliga som näringsidkare, kvinnor är människor – inga apor.

I dessa fyra berättelser som publicerades i *Illustrerad tidning* redan 1857, alltså 16 år innan Föreningen för gift kvinnas äganderätt grundas kan vi se hur budskapet att kvinnan är lämplig som näringsidkare drivs. I de fyra berättelserna används olika perspektiv för att argumentera för riktigheten och rimligheten i budskapet. Vi får möta en kvinnlig urmakare, en kvinnlig färgare, en kvinnlig boktryckare, en kvinnlig bokhållare och en kvinnlig bildhuggare som framställs som

förebildliga kvinnliga exempel. Dessutom får vi möta två avskräckande kvinnoexempel i fabrikskör Carrons två äldsta döttrar. Särskilt intressant är att Marie Sophie Schwartz skildrar de olika yrken som de kvinnliga huvudpersonerna ägnar sig åt och deras väg dit. Det är ett drag som 1880-talets svenska kvinnliga författarinnor inte skulle komma att vidareutveckla. Eva Heggstad skriver i *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet* att :

Ett typiskt drag är också, paradoxalt nog, frånvaron av yrkes- och arbetsskildring, trots att en rad kvinnliga yrkesutövare passerar revy som telefonister, telegrafister, lärarinnor, sömmerskor och bodsbiträden är det sällan som själva yrket eller yrkesrollen tilldrar sig författarnas intresse.⁹

Diskussionen om kvinnans olika roller som familjeförsörjare och maka, mor, uppfostrarinna och husförestånderska som fokuserades i Almqvists roman *Det går an* har vidareförts i Marie Sophie Schwartz' berättelser liksom diskussionen om kvinnans myndighet och rätt till sin förmögenhet som fokuserades i Fredrika Bremers roman *Hertha*. Marie Sophie Schwartz' fyra berättelser om "Kvinnan som näringsidkare" är inlägg i 1800-talets debatt om kvinnofrågan, inlägg som påverkar en rörelse, kvinnorörelsen så att den 1873 skulle organiseras i Föreningen om gift kvinnas äganderätt för att driva just frågan om ägandeförhållandet mellan makar och kvinnans myndighet.

Noter

1. Bokholm, Sif, "I vimlet. Mötesplatser för kvinnosak och kultur kring sekelskiftet 1900" i Österberg, Eva, Carlsson Wetterberg, Christina, red., *Rummet vidgas. Kvinnor på väg ut i offentligheten ca 1880–1940* (Stockholm, 2002).
2. Hedenborg, Susanna, Wikander Ulla, *Makt och försörjning* (Lund, 2003), s.145–146.
3. Borgström, Eva, *Om jag får be om ölost. Kring kvinnliga författares kvinnobilder i svensk romantik* (diss. Göteborg, 1991).
4. Efter Borgström a.a., s. 195.
5. Hedenborg och Wikander, a.a., 56–57.
6. Burman, Carina, *Bremer. En biografi* (Stockholm, 2001), s. 388.
7. Se Kolbe, Gunlög, *Om Konsten att Konstruera en Kvinna. Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner* (diss., Göteborg 2001).
8. se Kolbe a.a.
9. Heggstad, Eva, *Fången och fri. 1880-talets svenska kvinnliga författare om hemmet, yrkeslivet och konstnärskapet*,(diss., Uppsala, 1991), s. 110.

Att teckna porträtt

Exempel från det egna skrivandet

OLOF RUIN

Det ansågs länge att en statsvetare som jag själv eller överhuvud företrädare för olika samhällsvetenskapliga och humanistiska universitetsämnen inte för mycket skulle syssla med enskilda individer. Man skulle i stället teckna mönster, spåra trender, fixera faktorer som förklarar skeenden och så vidare. Att däremot låta sig fångas av enskilda människor, att uppehålla sig vid dem och deras verksamhet sadades lätt leda till att perspektiv tappades bort, att det partikulära fick dominera över det generella. En icke önskvärd ytlighet riskerade helt enkelt att inträda.

Jag märker när jag ser tillbaka på mitt eget skrivande under de gångna decennierna att jag syndat mot den föreställning, som länge rätt om vad som är legitimt att syssla med. Visst har också jag som samhällsvetare behandlat sådant som regler, institutioner och organisationer men jag har även lockats att ofta ha fokus just på enskilda individer. Det har skett inte bara i memoarskrivande utan också i regelrätt forskning.

Tidsandan i dag är återigen en annan. Alldeles som det överhuvud blivit vanligt att i olika sammanhang uppehålla sig vid enskilda individer och deras insatser har det också blivit vanligt att göra detta inom olika akademiska discipliner. Man tecknar porträtt och skriver biografier utan att detta i sig väcker allt för mycken kritik.

I mitt eget sysslande med enskilda personer har det tätt sig naturligt att framförallt uppmärksamma individer från tre olika grupper. Dessa är 1) professorer, 2) politiker samt 3) medlemmar av min egen familj.

Professorer

Det är inte svårt för mig som varit anställd vid två universitet – vid vårt eget Stockholms universitet och vid Lunds universitet – att teckna porträtt av originella och betydande kolleger. Jag skall dock här begränsa mig till en enda. Han var en gång förste innehavare av den professur som jag själv hade i ett par decennier. Men när jag i

min ungdom arbetade nära honom var han inte längre verksam vid detta universitet utan chefredaktör för landets största tidning, *Dagens Nyheter*. Den jag först vill berätta om är *Herbert Tingsten*.

Våren 1956 blev jag uppkallad till Stockholm för besiktning av Tingsten, som jag träffat ett par gånger i Lund. Tidningen sökte en ny ledarskribent. Besiktningen ägde rum vid ett lunchbord på Riche. Samtalet utföll tydligen till belåtenhet eftersom jag en tid därefter fick erbjudande om provtjänstgöring. Den ledde småningom till fast anställning även om denna blev kort.

Kontrasten mellan den utåt synlige Herbert Tingsten, som väckte fruktan genom sina inlägg, och den som jag fick möta som medarbetare var stor. Någon rädsla eller förskräckelse frammanades inte längre. I stället kunde han vara – och jag minns att han var det redan på Riche – rolig, självvironisk, självutlämnande, respektlös, pendlande mellan stora djärva perspektiv och lustigt småelakt skvaller. Jag började småningom också förstå att han hade en särskild förmåga att få kontakt just med unga människor – allt naturligtvis under förutsättning att de unga inte var några blyga träkmånsar utan förmådde spela verbal pingpong med den store.

Ett vemod låg över Herbert Tingstens eget liv i det att han och hans andra hustru Gerd aldrig fick några barn tillsammans. Att han hade denna förmåga till kontakt med unga människor berodde mycket på att han öppet och naket rörde vid de stora existentiella frågorna, vid livet, kärleken och döden, vid ångest och rädsla, vid känslor av meningslöshet och intighet.

Tingsten tyckte om sällskap efter det att han på morgonen, tidigt uppstigen, klarat av dagens

skrivpensum. Det kunde ibland bestå av flera artiklar, både för ledarsidan och kultursidan. Detta sällskapliga låg ofta i vandringar kring kvarten runt Tegelbacken eller lunchätning. Under vandringarna, iklädd sin svarta basker över det rödlätta ansiktet och den fräcka flugan, trumpetade han ut alla stolligheter han stött på under morgonens läsning av tidningar. Luncherna intogs inte sällan på lyxrestauranter utanför DN-huset.

Vi som stolt och begärligt låtit oss dras in i Herbert Tingstens trollkrets lärde oss efter en tid vilka samtalsutspel som han tyckte om och som utlöste den närhet som eftersträvades. Man skulle tala om författare som Dostojevski och Thomas Mann, om historiska händelser som den franska revolutionen och det amerikanska inbördeskriget eller om 1900-talets alla galna ideologier. Det skadade inte heller att locka in samtalen på mer personliga områden, på oro, kärlek och fruktan inför döden.

Tingsten hade en encyklopedisk överblick. Samtidigt som han bar med sig ett ansenligt bagage av kunskap om idéer och politik, insamlat under många decennier av statsvetenskaplig forskning, ägde han stor beläsenhet inom litteratur och historia. Och det var just denna parning av statsvetenskapliga kunskaper med litterära och historiska som gav särprägel åt hans journalistiska verksamhet. Han påverkade inte bara den politiska debatten utan i hög grad även den kulturella. Däremot tyckte han ofta att svensk vardagspolitik var tråkig och oengagerande.

Kraften och energin i Tingstens sätt att argumentera var påfallande. Han var inte behäftad med någon vana, vanlig i vår akademiska miljö, att argumentera för och emot, att göra olika re-

servationer, att smyga in förmildrande ord som "nästan", "kanske", "till en del." Några temata återkom visserligen ibland väl ofta i hans ledare och kulturartiklar och kunde därmed framstå som tröttande. Andra förblev emellertid angelägna och beledsagades av en beundransvärd glöd och intensitet. Han förvaltade ett kulturradikalt arv när han punkterade pösigheter, slog ner på fjäsk och skenhelighet samt sprättade upp fördomar av olika slag. Han fortsatte som tidningsman sin tidigare statsvetenskapliga verksamhet med att polemisera mot och angripa allsköns totalitära ideologier och att analysera förutsättningarna för att demokratier skall kunna förbli både stabila och vitala.

Det fanns få tillfällen som varit lika roliga och stimulerande som att umgås med Herbert Tingsten när han var nöjd med vad han skrivit på morgonen och när inga maror red honom eller han inte druckit för många Dry Martini. Snabba repliker och reflektioner avfyrades, djärva associationer företogs från ett ämne till ett annat. Kvickhet förenades med allvar och moraliskt patos, vardagens lustigheter paradades med tankar om världshistoriens stora gestalter.

Politiker

För en statsvetare, vars ämnesområde ju är politik, är det naturligt att intressera sig just för enskilda politiker. Tre av dem som jag försökt teckna porträtt av står i en klass för sig: dels för att de själva stod varandra inbördes mycket nära, dels för att de alla tre en tid innehade landets främsta och mest centrala politiska ämbete. Dem jag avser är Tage Erlander, Olof Palme och Ingvar Carlsson. Alla tre hade jag råkat träffa redan i

min tidiga ungdom och jag fick under decennierna därefter ofta tillfälle att på nytt samtala med dem.

Tage Erlander hade jag stött på redan som adertonårig på min första studentnationsfest i Lund. Han var då ännu s.k. ecklesiastikminister. Vid denna tid – hösten 1945 – rådde det bland de äldre i Lund ännu viss förvåning att någon som för inte så länge sedan hade börjat verka överliggare i universitetsstaden nu fått komma in i regeringen. Året därefter utsågs Erlander, vilket på många håll väckte ännu större överraskning, till landets statsminister. Endast 45 år gammal fick han i uppdrag att leda en regering som omfattade äldre och starka politiker såsom Gustav Möller, Ernst Wigforss och Östen Undén. Många förväntade sig också att den nyutnämndes tid som regeringschef skulle bli tämligen kort och själv tillträdde han ämbetet med bävan i hjärtat. Men Tage Erlander förblev statsminister den rekordlånga tiden av hela tjugotre år.

Han utvecklades i sin gärning i centrum för svensk politik på många sätt annorlunda än man kanske kunde ha förväntat sig. Den f.d. akademikern med ett ibland fladdrigt och bisarrt sätt blev en populär ledare för arbetarrörelsen. Han var skicklig i att hålla samman alla de grupper som bär upp denna rörelse; han var ständigt på resa ute i landet, talande och agiterande. Den vardagspolitik som bedrevs under hans dryga två decennier gavs ofta en ideologisk förgyllning. Välfärdsstaten framställdes på marsch mot allt djävare mål.

Den slutligen som i sin ungdom varit känd som en ofta skicklig och från debattör blev alltfjärdersom åren i politikens centrum fortsatte också en skicklig sammanjämkare av olika stånd-

punkter och intressen i samhället. Tage Erlander tonade mot slutet av sin gärning alltmera fram som en folkkär mysande äldre politiker – dock alltid med ett bibehållet självvironiskt leende.

I mitten av hans långa tid som statsminister kom jag i min egenskap av Lunds studentkårs ordförande överens med honom om att han varje år skulle återkomma till Lund på en s.k. statsministerafton och låta sig bli utfrågad av studenter. Många år fick jag sedan se Tage Erlander kliva upp och ner för den skrangliga talarstolen i Akademiska Föreningens stora sal allteftersom studenterna läste upp sina frågor. Än hamrade han i talarstolen eller pekade energiskt med ett finger, än svepte han med handflatan genom luften som om det gällde att öppna en förlåt, än kupade han ihop sina händer och skrynkade till sitt ansikte i begrundan över alltings komplexitet, än var han litet trumpen och irriterad, än len och försiktig, än smackade han förtjust över egna kvickheter och sarkasmer som halvt av misstag tycktes trilla ut.

Några decennier senare publicerade jag själv en nästan 400 sidor tjock bok just om honom (*I välfärdsstatens tjänst: Tage Erlander 1946–1969*, 1986). Det är inte en levnadsteckning i traditionell mening utan ett studium av honom i de olika roller, som uppdraget som statsminister i sig inrymmer. Under de år som mitt arbete med denna bok pågick kom vi genom många och täta samtal varandra ganska nära. Skämtsamt brukade han kalla mig för sin Leopold, tänkande på författaren Carl Gustaf af Leopold som inte bara varit nära förbunden med Gustaf III utan också skrivit om sin monark. Jag replikerade med att kalla Erlander för min Gustaf III.

En gång, när min bok nästan var färdig och jag besökte honom i hans bostad i Bommersvik, minns jag att han muttrade: ”Du är väl inte bara för snäll mot mig”. Mitt svar blev: ”Litteraturvetare får uppskatta de författare de analyserar. En statsvetare måste väl också få tycka om den politiker han skriver om.”

*

Olof Palme, Erlanders skyddsling och efterträdare, hade jag stött på redan som tolvåring. Under Finlands vinterkrig hade jag varit inskriven vid Sigtuna Humanistiska Läroverk där han gick en klass över mig och genom sin sportighet väckte beundran och respekt hos oss något yngre. Palme hade för övrigt en anknytning till Finland i och med att hans farmor hade växt upp där och han därtill själv fått sitt förnamn Olof efter en farbror som dött på den s.k. vita sidan i det finländska inbördeskriget 1918. Under 1950-talet då vi bägge var studentpolitiker – han i Stockholm och jag i Lund – kom vi också ofta att träffas. I början av 1960-talet sågs vi nästan dagligen i och med att jag var anställd som huvudsekreterare i den första offentliga utredning som han var ordförande för, nämligen den studiesociala utredningen.

Denna tidigt grundade närhet bestod fram till skotten i februari 1986.

Den uppskattning jag kände inför Olof Palme som politiker anknöt framförallt till glöden i hans internationella engagemang och till uthålligheten i hans inrikespolitiska verksamhet. I det jag skrivit om honom har jag mindre dröjt vid innehållet i den politik som han bedrev – och som man kan ha olika mening om – och mera vid spänningen mellan de olika drag som fanns hos honom som människa.

Olof Palme var en bejublade folktalare som i sin agitation kunde hemfalla till det fräna och känslomässiga, som skapade rysningar av välbehag hos de egna men lätt skrämde bort utomstående. Samtidigt visade han vissa perioder av sin politikertid också god förmåga att samarbeta med andra och sy ihop kompromisser. Han var den praktiskt lagde med god förmåga att snabbt lära sig olika konkreta frågor. Samtidigt lyckades han också ofta att sätta in dessa frågor i större sammanhang och ge dem en ideologisk förpackning. Palme var vidare i sitt personliga uppträdande både anspråkslös, chosofri och okonventionell. Samtidigt var han också en tävlingsinriktad person, buren av vilja att vara duktig och bäst, att vinna och inte förlora. Han kunde vara både rolig och charmfull och visa ömsinhet mot sina medarbetare. Samtidigt hade han också ett temperament som kunde framkalla våldsamma utbrott och förskräcka kolleger och tjänstemän. Slutligen förblev han på något sätt både disträ och blyg samtidigt som han kunde elda massorna med sina rallarsvingar.

Den tidigt grundade närhet som fanns mellan Olof Palme och mig paradades dock för min del med viss distans. Helt avspänd och naturlig i hans sällskap kände jag mig inte alltid. På något sätt blev jag ibland lätt forcerad och upplevde mig själv som smått dum, alldeles särskilt när jag tyckte att Olof Palme inte lyssnade utan verkade tänka på något annat eller ha blicken riktad åt annat håll. Naturligtvis är det aldrig lätt för en offentlig person, som människor ständigt flockas kring, att etablera eller upprätthålla naturliga vänskapsrelationer. Å ena sidan finns alltid de som intensivt gärna vill vara förtrogna och som det kan kännas nödvändigt att hålla på avstånd.

Å andra sidan finns de som en gång känts eller kanske fortfarande känns som närstående, men som i sin tur upplevs ha börjat uppträda på ett annat och mer formellt sätt.

Mitt eget sista möte med Olof Palme blev dock ett av de mest personliga som vi någonsin hade. Det inträffade bara två dagar före den 28 februari 1986. Jag hade bett att få träffa honom för att ännu en gång intervjua honom om Tage Erlander. Min bok var i sitt slutskede. Han hade anslagit två timmar för vårt möte. Mest talade vi naturligtvis om Erlander men vi pratade också om mycket annat – småskvallrade om olika människor, utbytte informationer om våra familjer och kommenterade det dagsaktuella politiska läget. Mot slutet av vårt samtal kom vi också in på massmedia och deras upptagenhet bara med ett problem i sänder. Vi spekulerade en stund, innan vi sade adjö till varandra, över vad de kunde komma att syssla med nästa vecka. Det blev skotten på Sveavägen.

*

Ingvar Carlsson slutligen hade jag också träffat som student i Lund. Han, något yngre än jag, hade anslutit sig till vårt högre seminarium i statskunskap och vår professor kunde meddela att nykomlingen var intresserad av att skriva en avhandling om den då brännande pensionsfrågan. Det blev inte så. Ingvar Carlsson blev ganska snart uppringd av Olof Palme och på Tage Erlanders vägnar erbjuden arbete på statsministerns kansli. En gång till hann jag dock se honom i Lund, nu tillsammans med Olof Palme sekunderande Erlander på dennes årligen återkommande statsministerafton. Propert uppklädd med randig slips och till och med vit näs-

duk instucken i bröstfickan satt han bredvid sin chef medan Palme däremot med luggen i ansiktet mera tonade fram som en ung bohem.

Ingvar Carlsson har jag känt mindre väl än Erlander och Palme men vi har dock över decennierna ofta kommit att träffas och samtalat med varandra. I olika sammanhang har jag haft anledning att skriva om honom och förra året var jag också redaktör för den festskrift som han erhöll i samband med sin sjuttioårsdag (*Politikens ramar och aktörer. Femton uppsatser om vårt politiska system tillägnade Ingvar Carlsson, 2004*).

I sin framtoning representerar Ingvar Carlsson många av de bästa dragen i den typ av politiker som kan förbindas med framväxten av den svenska välfärdsstaten. Han är anspråkslös och folkhemskt präktig. Han håller på former och är överhuvud intresserad av administrativa frågor. Han är hederlig men ändå både rolig och skarp. I sin statsministeriella beslutsvardag tycks han ha varit noga med att klarhet skulle råda, att olika problem skulle bli väl diskuterade och förankrade och att de närvarande i största möjliga mån skulle känna sig delaktiga i det man kom fram till. Många för Sverige viktiga beslut kom också att fattas under hans år i centrum. Han fick röna uppskattning i sitt fögderi men ibland naturligtvis också, såsom sin företrädare Palme, hård kritik. Den smärtade.

Den märkliga närhet som förelåg mellan Ingvar Carlsson, Olof Palme och Tage Erlander har bland andra Ingvar Carlsson själv dröjt vid i olika sammanhang. Jag skall avsluta mitt försök till porträttering av dessa tre centrala politiker med att citera vad han själv sagt i en samtalsbok med honom som kom ut för några år sedan. Så här uttryckte sig Ingvar Carlsson:

Det är klart att Olof påverkade mig enormt, liksom att Erlander påverkade oss båda. Det var som ett slags fadersförhållande och Olof kändes närmast som en äldre bror. Tage kallade ju också oss för ”mina pojkar”. I praktiken var väl Erlander närmast som en lärare, medan det mera var så att Olof och jag jobbade ihop.

Familjen

Den tredje grupp av personer som jag skrivit om är medlemmar av min egen familj. För några decennier sedan gav jag ut en bok som jag kallade *Spänningar. Finland speglat i en familj* (1987). I den försökte jag med utnyttjande av olika enskilda individer i min släkt illustrera de tre konflikter som präglat Finlands historia.

En av dessa var den mellan Finland och den stora grannen Ryssland som Finland var en del av i drygt hundra år och som det utkämpades krig med när jag själv var skolpojke. En annan konflikt var den mellan de välbeställda och mindre välbeställda som ledde till ett regelrätt inbördeskrig vintern och våren 1918. En tredje konflikt slutligen – eller snarare ett spänningsläge – var den mellan den finskspråkiga majoriteten i landet och den minoritet som hade svenska som modersmål. De medlemmar i min familj som jag utnyttjade i min bok för att levandegöra dessa skeenden i Finlands historia hämtade jag både från min fars och mors familjer och från olika generationer inom dem.

Central i denna bok var dock min far. Och nu har jag under det gångna året blivit färdig med en bok som enbart handlar just om honom. Den har ännu inte kommit ut men jag hoppas att den skall föreligga i bokhandeln under året. Boken

har jag gett titeln *En gränsöverskridare. Min far Hans Ruin*.

Han överskred två gränser. Den ena var av professionell art. Han publicerade akademiskt präglade skrifter som anknöt till flera olika universitetsdiscipliner såsom filosofi, litteraturvetenskap, konstvetenskap och psykologi förutom att han också skrev böcker av närmast skönlitterär karaktär. Den andra gräns som överskreds var av territoriell art. Han hade växt upp i Finland och fortsatt att långt in i sin medelålder vara aktiv på olika sätt i den finländska kulturkrets som han tillhörde. I mitten av 1940-talet bestämde han sig dock efter stor tvekan att byta land. Sommaren 1947 erhöll han så svenskt medborgarskap tillsammans med sin fru och sin son Olof, som formellt ännu var minderårig.

Den sista person som jag vill uppehålla mig i detta anförande om att teckna porträtt är alltså min egen far, *Hans Ruin*.

Vi vet, när vi tänker på alla dem som skrivit om sina föräldrar, att resultaten ibland kan bli väl ensidiga och därmed kanske också ointressanta och tveksamma. Antingen kan den som skriver ha känt sig förtryckt i sin barndom och därför känt ett behov att i vuxen ålder ge igen och formulera sig hårt och negativt. Eller kan det finnas dem som i hela sitt liv tvärtom beundrat sina föräldrar och därmed lockas att i sina tillbakablickar teckna osannolikt vackra bilder av upphoven till sitt liv. Naturligtvis hoppas jag att jag i min porträttering av min far har lyckats placera mig mellan dessa ytterligheter.

I min bok om Hans Ruin uppehåller jag mig vid honom både som medlem i familjens vardag och som en intellektuellt arbetande, först i Finland därefter i Sverige.

Han var en osäker person som ofta kunde tvivla på egen förmåga och denna vånda och dessa känslor av otillräcklighet visades öppet inom familjen. Det innebar att jag inte behövde växa upp med en far som hade pretentioner att inför sin son framstå som den alltid kapable och auktoritative – bortsett ifrån att han i den skärgård där vi levde om somrarna gärna uppträdde som tuff fiskare och seglare och även kunde tycka att sonen vansläktats. Den allmänna osäkerhet, som han ofta visade, präglade alldeles särskilt det egna författarskapet. Ständigt fick min far skriva om och om igen. Ofta dröjde det länge innan han blev nöjd med vad han åstadkommit. Och ändå hann han allt som allt under sitt liv ge ut sammanlagt 22 böcker och publicera över 600 artiklar och recensioner.

Flera av dessa böcker lever alltjämt. En är den som han själv såg som sin akademiskt mest betydelsefulla, nämligen *Poesins mystik*, utgiven på 1930-talet. En annan är den mer skönlitterära, *Hem till sommaren* från 1960-talet. Den uppehåller sig bland annat, vilket väckte förvåning när den kom ut, påtagligt öppet och naket vid de egna föräldrarna. De var mycket olika både till bakgrund och temperament.

Hans Ruins far, min farfar Waldemar, var son till nyetablerad högborgerlighet och uppvuxen på ett gods i det inre Finland. Han sågs som utomordentligt begåvad, studerade filosofi, blev professor vid unga år vid Helsingfors universitet och verkade en tid också som universitetets rektor. Han var den meditativa och i grunden ensamma som gärna drog sig undan och helst dvaldes bland den tyska filosofins och litteraturens klassiker. I sina skrifter behandlade han livets stora temata.

Hans Ruins mor, min farmor Flora, kom från en helt annan miljö. Hon var dotter till en alkoholiserad länsman i Borgå, som spelat bort sin gård på landet, skjutit benet av sig i en fågeljakt och i sin våldsamhet spridit skräck omkring sig. Johan Ludvig Runeberg skall en gång ha sagt om honom "Hästen är bättre än karlen." Floras far dog tidigt, hennes mor blev vansinnig och själv fick hon endast tio år gammal en släkting som förmyndare. Denne lät dock inte henne gå i någon skola utan hon fick i stället omgående ägna sig åt att sy. Långt senare och till förvåning för sin samtid förenades så hon och min farfar Waldemar. Vid hans sida utvecklades hon sedermera till den ständigt arbetsamma som väckte respekt och till den hårda och egensinniga som förskräckte. Hon blev ansvarig för ett stenhus som de köpte i centrum av Helsingfors, hon öppnade egen syateljé och hon utvidgade på olika sätt den skärgårdsö Härligö, som min far skrivit om och ständigt återvände till.

I sina skrifter återkom Hans Ruin ofta till ett tema som han kallade "människans dubbla medborgarskap": att å ena sidan ha förmågan att ställa sig vid sidan om och blott och bart vara en betraktare av livets eviga kretsgång och att å andra sidan helt och hållet gå upp i vardagens alla bestyr och stormar. Hans upptagenhet med denna spänning bar det självupplevdas prägel. Teckningen av föräldrarna i boken *Hem till sommaren* avslutar han sålunda med att säga:

[D]et är min barndoms upplevelser jag ständigt varierat när jag talat om två former av tillvaro, som aldrig låter sig förenas: en tillvaro där människan tar och ger sår och själv gör sin plåga, och en värld, där vi uppgår i sådant som inte står i relation till våra praktiska behov

utan har sitt värde i sig och skänker oss, åtminstone för stunden, förlösning från den biologiskt bestämda kretsgång, där varje retning kräver ett svar, varje stöt en motstöt.

I den vända och osäkerhet som min far kände inför sitt eget skrivande ville han ofta få synpunkter på det han höll på med innan han själv ännu kände sig helt färdig. Familjen – och även jag själv som ganska ung – inbjöds att delta i författarskapet. Mitt engagemang i vad han skrev ökade i och med att jag själv blev äldre. Kulmen i detta engagemang blev att jag redigerade den sista bok, som överhuvud gavs ut i hans namn och som bestod av anteckningar, utvalda från hans dagbok under fyrtio år (*Uppbrott och återkomst. Dagboksblad 1933–1973*, 1977). Den första anteckningen var gjord i Tyskland 1933 när han förskräcktes av vad han där såg av Hitlers framfart. Min far blev en tidig anti-nazist.

Den sista anteckningen gjorde han den sista tid han ännu hade kvar att leva i sitt hem i Lund. Han skrev:

Med mina många år och så gott som hela min generation bortblåst känns det som vore jag ett löv, som dröjer sig kvar på sin kvist, långt efter det att själva trädet fällt sin lövskrud. Sådana envist fastsittande löv ser man ofta bland ekar och bokar. Slagregnet piskar dem, stormen sliter i dem, vinterkölden kramar dem och får dem att skrupna ännu mer. Men de lossnar inte.

*

Jag har nu kommit till slutet av min porträttering av några enskilda som jag skrivit om. Dem jag nämnt har alltså varit Herbert Tingsten, trion Tage Erlander, Olof Palme och Ingvar

Carlsson samt slutligen Hans Ruin. Min relation till dem har skiftat. Två av dem – Herbert Tingsten och Olof Palme – verkade var sin korta period också som mina direkta arbetsgivare; Tage Erlander och Ingvar Carlsson har jag i mitt skrivande nalkats som statsvetaren intresserad av enskilda politiker; Hans Ruin har av dessa fem naturligtvis stått mig närmast. Oavsett olikheten i min relation till dessa personer har jag i mitt eget skrivande om dem ändå försökt sätta mig in och utnyttja vad andra haft att säga om dem. Mycket har t.ex. publicerats om Herbert Tingsten, framförallt om hans tid som chefredaktör för *Dagens Nyheter*, många historiker och andra statsvetare än jag har vidare forskat kring Tage Erlander, Olof Palme och Ingvar Carlsson och deras tid i svensk politik; en doktorsavhandling kring Hans Ruin ventilerades också nyligen.

De fem var mycket olika. De förenas dock i att de alla var inte bara självreflekerande utan att de också – med undantag av den för tidigt bortgångne Olof Palme – lämnat efter sig många vittnesbörd om sitt liv. Flera av dem skrev bl.a. regelbundet dagbok, inte bara Tage Erlander utan också min far. En utgivning av Tage Erlan-

ders dagböcker pågår ju alltjämt och den senaste och nyligen utgivna volymen täcker året 1955. Många fler band är att vänta i denna serie.

Mitt intresse för att skriva om dessa enskilda personer liksom om andra har på sätt och vis också påverkat mig själv. Dels har jag inspirerats till att våga skriva egna memoarer. Det är tre volymer som utgår från de tre länder jag levt i, Finland, USA och Sverige. Dels har jag sedan flera decennier tillbaka kommit att regelbundet föra en dagbok som jag också kunnat utnyttja just när jag försökt teckna porträtt av människor som jag mött.

Jag slutar där jag började. Det har inte bara varit ett nöje att i mitt skrivande också få syssla med enskilda personer. Detta sysslade har – alldeles oavsett av att jag nalkats de porträtterade på olika sätt och jag stått dem olika nära – paradoxalt nog också fördjupat min kunskap om generella mönster och samband i samhälle och liv. Det lilla har helt enkelt speglat det som är större. Och att försöka nå fram till något som ter sig allmängiltigt är väl sådant som vi vill skall prägla såväl humanistisk som samhällsvetenskaplig forskning.

LARS-ERIK THUNHOLM

Flydda tider.

Rimbo: Fischer & Co, 2005. 428 s., inb., illustr., personreg.

Den nu 91-åriga Lars-Erik Thunholm var under tre decennier en av de främsta maktthavarna i det svenska näringslivet. Först som VD i Skandinaviska Banken och, efter fusionen med Stockholms Enskilda Bank 1972, som VD och sedermera ordförande i Skandinaviska Enskilda Banken (idag SEB). Han innehade också styrelseuppdrag, ofta knutna till bankens intressen, i dåtida kronjuveler som Gränges, Bofors, Billerud, Kockums och Svenska Tändsticks AB.

Efter pensioneringen från SEB 1984 har Lars-Erik Thunholm uppvisat en imponerande produktivitet som författare och amatörhistoriker, med böcker om Ivar Kreuger, Oscar Rydbeck (den VD i Skandinaviska Banken som hamnade i fängelse efter Kreugerkraschen) och den stora bankfusion som författaren själv spelade en huvudroll i.

Nu kröner han verket med de egna memoarerna, *Flydda tider*, som både ger fina glimtar av människan bakom bankdirektören och intressanta bilder av skeden, miljöer och personligheter som han upplevt under sina många år på toppen. Trovärdigheten stärks av att Thunholm är en skicklig observatör och analytiker som stöder sig på både gott minne och fylliga dagböcker. Synd bara att en så skarp och stilsäker iakttagare inte ännu tidigare tog sig före att bearbeta sina upplevelser.

Familjebakgrunden kan beskrivas som medelklass. Farfar var byggmästare i liten skala, som till och med fått en väg uppkallad efter sig i Södertörns

Villastad, och fadern var sjökapten vid Johnsonrederierna. Den senares kontakter gjorde att memoarförfattaren som 19-åring fick praktikjobb på ett dotterbolag till AGA i São Paulo. Där grundlades en livslång kärlek till Brasilien och småningom även Portugal – vilken förleder honom till en ibland något överlättande attityd till den dikatur som föll 1974.

Efter examen från Handelshögskolan (senare påbyggd med en pol mag vid Stockholms högskola) sökte han sig till Wallenbergkontrollerade Stockholms Enskilda Bank, där han haft ett semestervikariat under studierna. Men utan vare sig släktskap med ägarfamiljen eller förmögenhet att falla tillbaka på ansågs den unge mannen vara olämplig. De rika språkkunskaperna var heller ingen tillgång, personalchefen tyckte att det räckte fuller väl med att "herrarna Wallenberg" behärskade främmande språk.

Den mer meritokratiska Svenska Handelsbanken öppnade däremot armarna för Thunholm som kom att stanna där i hela 17 år och tycktes ligga bra till för att efterträda VD Ernfrid Browaldh. Men karriären tog abrupt slut när Tore Browaldh utsågs till VD 1954. Lars-Erik Thunholm var tillräckligt äregirig och självmedveten för att se det som en "grym orättvisa" att bli förbisprungen av en yngre och mindre erfaren person vars "främsta merit . . . syntes vara att han var son till avgående chefen."

Efter ett mellanspel som chef för Sveriges Industriförbund fick dock Thunholm sin revansch då han 1957 utsågs till VD för Skandinaviska Banken. Under hans ledning effektiviserades bankens styrning, som lidit av den historiska tredelningen mellan Göteborg (det formella sätet), Malmö och Stockholm (det reella högkvarteret), samtidigt som utlandsorganisationen stärktes och det inhemska kontorsnätet byggdes ut kraftigt.

Det blev därmed från en styrkeposition som han gick in i diskussionerna om samgående med den avsevärt mindre Stockholms Enskilda Bank, som upplevde sig ha mer akuta behov av en bredare bas för sin verksamhet. Thunholm uppehåller sig inte länge vid fusionen och arbetet i den nya banken, då han beskrivit frågan utförligt i sin bok för tio år sedan. Hans ansträngningar handlade i hög grad om att agera motvikt till den målmedvetne Marcus Wallenberg, som hade svårt att förlika sig med sin beskurna maktposition. Sonen Marc Wallenbergs självmord hösten 1971 hade försvagat familjebankens inflytande över den operativa ledningen och den större partnern hade försäkrat sig om en majoritet i styrelsen.

Den underliggande dragkampen nådde sin kulmen ett par år efter "MW":s död då starka krafter ville se sonen Peter Wallenberg som Thunholms efterträdare, medan andra förespråkade Volvochefen Pehr G Gyllenhammar. Då gjorde Thunholm en sista insats för vad han uppfattade som bankens integritet och tradition genom att driva igenom valet av Curt G Olsson, en långvägare från Skandinaviska Banken.

Den överblick och kontinuitet bakåt som Lars-Erik Thunholm har är ganska enastående. Det är exempelvis få förunnat att ha egna erfarenheter av så många riksbankschefer; från Ivar Rooth i slutet av 1930-talet till Bengt Dennis och 1980-talets radikala avreglering. Bokens kanske starkaste partier är just skildringen av regleringstiden och de spända relationerna mellan regeringen/Riksbanken och bankerna. De senare hålls i decennier i ett järngrepp med planekonomiska medel. Tvånget att köpa stats- och bostadsobligationer, utlåningstaken och valutaregleringen försvårade kapitalförsörjningen till näringslivets och privata entreprenörers expansion.

Lars-Erik Thunholm såg tidigare än de flesta avgsidorna med denna ordning och hävdar att den

starkt bidrog till den svenska ekonomins relativa efterläpning från början av 1970-talet. Han var för övrigt en av dem som verkligen förstod systemets logik, såsom författare till vad som länge var universitetens standardverk om svensk kreditmarknad.

Men han predikade mest för döva öron, och det var inte precis lättare att få gehör då Thunholm var en uttalad högerman som från 1942 och framåt medverkade med hundratals artiklar och osignerade ledare (!) i *Svenska Dagbladet*. Särskilt hårt går han åt Riksbanken, vars ledande personer framstod som både okunniga och ointresserade av hur bankernas verklighet tedde sig. De gick ofta långt utöver vad som kan förväntas av lagstiftningens lojala väktare och verkade närmast ideologiskt besjälade av sin uppgift.

Lars-Erik Thunholm minns än i dag vice riksbankschefen Sven Joges "försmädliga smil" när avslaget på en ansökan om valutautförelse meddelades. Men det var ingenting mot de fräna straffpredikningar som Per Åsbrink, riksbankschef 1955–1973, regelbundet utsatte bankcheferna för. Likt skolpojkar fick de varje månad stå till svars vid ett möte med den dominante Åsbrink vars butterhet och brutala språkbruk var en visa i bankvärlden.

Thunholm avslöjar dock att han, trots sitt fundamentala underläge, lyckades få in en florettstöt på den mäktige. När Per Åsbrink 1969 lät debitera Skandinaviska Banken 365 procent ränta under det så kallade idiotstoppet (en likviditetskris framkallad av spekulation om en tysk revalvering) gick han ett steg för långt. Thunholm inhämtade juridiskt stöd för att kunna stämma riksbanken för ocker och det hotet, framfört i ett brev till Åsbrink, räckte för att banken skulle få tillbaka sina pengar.

Ungefär samtidigt kulminerade Riksbankens aktivism i samband med den så kallade Hasselbladsaffären, då bankerna misstänktes ha medverkat till

kapitalflykt. Per Åsbrink drev snabbt igenom en undersökningskommission, utan att avvakta åklagarens utredning – som snart var nedlagd. Thunholm menar att utspelet, som understöddes med en annons i *Dagens Nyheter*, måste ses mot bakgrund av vänster-vågen och det annalkande valet 1970. Det fanns ett politiskt behov av att visa musklerna mot bankerna i ett läge då finansminister Gunnar Sträng med nöd och näppe lyckats få (s)-kongressen att avvärja socialiseringskravet från SSU – under ledning av nuvarande vice statsminister Bosse Ringholm. I slutänden kom i stället lagar om ”sambandsrepresentanter” i affärsbankernas styrelser och om att deras ordföranden ska godkännas av regeringen.

Avregleringen, som Thunholm kunde betrakta från sidlinjen, var en retroaktiv triumf. Ironiskt nog hette en av revolutionens arkitekter Erik Åsbrink (då statssekreterare), son till Thunholms hårdföre motpart. Smolket i bägaren var att den åtföljdes av den värsta finanskrisen sedan 1920-talet och medförde att Thunholms ”egen” bank tvingades gå med tiggargastaven till staten – även om problemen till slut löstes av egen kraft.

I slutkapitlet frågar sig författaren om han egentligen utträttat något av bestående värde. Utan falsk blygsamhet tycker Thunholm sig ändå ha gjort en ”avgörande insats för det svenska bankväsendets omstrukturering och utveckling”. Men han konstaterar att praktiskt taget alla de företag han ägnat så mycket slit och släp nu är borta, styckade eller sålda till utländska ägare. För att genast söka tröst i att han ändå kanske bidragit till den Schumpeterska ”kreativa förstörelse” som är all utvecklings moder.

Han kunde ha spätt på sina tvivel med påpekandet att familjen Wallenberg också fick sista ordet i spelet om banken. Peter Wallenbergs son Jacob blev 1998 ordförande i SEB och efterträddes i fjol av Marc Wallenbergs son Marcus.

Detta medan det mest synliga monumentet över Lars-Erik Thunholms insatser i dag torde vara det pampiga kontorshus vid Sergels Torgs östra flank som bara hann bära Skandinaviska Bankens skylt ett par år. Kanske får han en dag en liten vägstup där uppkallad efter sig.

Bo Pettersson

TORKEL STÅLMARCK

Medelmåttan. Ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold.

Stockholm: Norstedts, 2005. 240 s. inb., illustr., personreg.

Den av samtiden så uppburne hovskalden Carl Gustaf af Leopolds litterära aktievärde har dalat betydligt de senaste 170 åren. Går man till några av de senaste litteraturhistoriska översiktsverken kan man konstatera att Sverker Ek i *Ny Illustrerad Svensk Litteraturhistoria* (2:a uppl. 1967) i en sammanfattning tycker sig kunna slå fast att Leopold ”saknade Kellgrens moraliska mod, och hans lyriska åder var inte så stark”. Ändå blev han ”en betydande essärförfattare på prosa” och kan hävda sig som ”tankediktare och välbalanserad idylliker”. I *Folkskolans läsebok* (1908) var han representerad och så sent som 1970 ingick några av hans dikter i grundkurserna i litteraturvetenskap vid universiteten. När Sven Delblanc griper sig an med författarskapet i sin och Lars Lönnroths *Den Svenska Litteraturen* (1988) understryker han att Leopolds favoritgenre var det filosofiska odet vid sidan av hyllningsdikten. Man får dock känslan att avsnittet är skrivet främst av plikt, så anmärkningsvärt objektivt och oengagerat är det för att komma från denne an-

nars så intensive och spirituella skribent. Något liknande kan sägas om den i regel respektlöse Göran Häggs framställning i *Den svenska litteraturhistorien* (1996). Leopolds arbeten beskrivs med epitet som "gräsliga" eller "tråkiga" och han karakteriseras som "den store anpasslingen i vår kulturhistoria", men är ändå inte "obegåvad eller osympatisk".

Den stora biografen över Leopold skrevs av Olle Holmberg och gavs ut i fem band 1953–1965. Förra året aktualiserades den obändige gustavianen vid två tillfällen. Svenska Vitterhetssamfundet fortsatte sin utgivning av hans verk med en nära 500-sidig volym innehållande "Teaterstycken 1785–1829". Dessutom publicerades en mindre biografi, *Medelmåttan*. Båda verken hade 1700-talsforskaren Torkel Stålmarch till upphovsman, vilken tidigare hade ägnat sina krafter åt Jacob Wallenberg, Hedvig Charlotta Nordenflycht, Jacob Mörk, Samuel Tilas och Bellman. Det är en traditionell, kronologiskt upplagd levnadsteckning, men författaren påpekar att han på en punkt förbigått Leopolds insatser. Det gäller hans till omfång rätt betydande filosofiska skriftställen.

Leopold kom att leva under fem kungars regeringstid och han hembar rökelse till dem alla. Han föddes 1756 i Stockholm som son till kammarskrivaren, sedermera tullkontrollören Carl Adam Leopold och dennes hustru Märta Christina. Strax efter sonens födelse flyttade makarna och de fyra barnen till Norrköping. Den unge östgötens bildningsgång var i det närmaste idealtypisk för ofrälse ynglingar som strävade uppåt i ståndssamhället. Efter privatundervisning, läroverk och trivialskola vidtog gymnasiestudier i Linköping 1769. Året därpå framträdde han på stora rådhusalen i Norrköping med en hyllningsdikt till kronprins Gustaf. 1773 bar det av till Uppsala för filosofistudier och där stannade han till hösten 1781, naturligtvis med avbrott för informatorsbefattningar. Den mest betydelsefulla av de senare var hos familjen

Douglas på den östgötska landsbygden. Här fann han ett "sant adelskap" – till skillnad från vad han mötte åtskilliga gånger senare i livet – och fostrades "i umgängesvett" (s. 20f). De sista åren i Uppsala framträdde han som erotisk diktare i libertinistisk anda, men olyckligtvis också med ett "Ode öfver den 1 November År 1778", då Sverige äntligen hade fått en kronprins. Den sistnämnda dikten utsattes för häftiga angrepp från Kellgrens sida. Striden "gav Leopold sår som aldrig läkre", noterar Stålmarch (s. 26).

Leopolds nästa anhalt var Greifswalds universitet, äldst på svenskt område och kanske också sämst. Här disputerade han tre gånger – i moralfilosofi och lärdomshistoria – blev docent och lyckades därtill göra sin gifta värdinna med barn. 1784 återvände han till Sverige för att tillträda en bibliotekstjänst i Uppsala. För att klara ekonomin blev han troligen återigen informator, denna gång för landshövding Carl Claes Mörners son, och flyttade upp till slottet. Han publicerade "Erotiska Oden" och blev på nytt angripen i pressen. Hälsan var också skral, men som Stålmarch mycket riktigt påpekar, de sjukrapporter som blir ett ledmotiv i hans brev hädanefter behöver inte tyda på en hypokondrisk läggning. Liknande inslag fanns i de flesta av tidens korrespondenser. Hypokondrin ansågs dessutom tyda på ett sensibelt och kreativt sinne, kanske till och med genialitet. Brunnsdrickande blev hur som helst ett stående inslag i Leopolds levnadsföring.

I början av 1786 skrev han till Kellgren och Johan Gabriel Oxenstierna och bad om hjälp. Det var ett lyckokast. Båda hade tröttnat på sina roller som hovskaldar och på kravet att versifiera monarkens dramatiska utkast. Leopold kallades till Stockholm, introducerades för Gustaf III som blev intagen av hans person, anställde honom och gav honom fri bostad på slottet. I Leopolds tankar jämfördes kungen med Fredrik den store och han själv kreerade Voltaires roll.

Hans första uppgift blev att göra operalibretton av kungens pjäser, men den måttliga framgången medförde att han snart nog slapp undan denna trältjänst.

När Svenska Akademien invigdes den 5 april 1786 fick Leopold ”nöja sig med att stå och se på” (s. 51). Uppenbarligen hade man inte hunnit med att utse alla ledamöter, för ett halvår senare invaldes han som den förste innehavaren av stol nummer 16, som sedan dess sett storheter som Viktor Rydberg och Nathan Söderblom. I dag representeras den av Kjell Espmark.

Vid sidan av Nils von Rosenstein var nog Leopold den som mest engagerade sig i Akademiens angelägenheter. Hans inträdestal handlade om Akademiens valspråk ”Snille och Smak”. Leopold stod nästan ensam bakom arbetet på att normera den svenska ortografin och hans *Afhandling om svenska stafsätter* (1801) blev – trots strider om enkel- eller dubbelteckning av konsonanter och hur främmande ord skulle behandlas – via C.J.L. Almqvists *Svensk rättstafnings-lära* (1829) tongivande för lång tid. Men Leopold tog sig an mycket mer som Stålmarck inte nämner. Det finns en förmodligen omedveten tendens hos författaren att förringa Leopolds insatser. 1808 utsågs denne till redaktör för ordboken och han åtog sig dessutom att författa en grammatik. Uppdragen tyder otvivelaktigt på ett stort förtroende för hans omdömesförmåga och arbetskapacitet även om resultaten blev obetydliga. Det bör även nämnas att Leopold beskriver Anna Maria Lenngren som en ”stor ackquisition och rättvist ämne för Akademiens uppmärksamhet”, fastän det då var omöjligt att välja in kvinnor eftersom de var omyndiga.

Leopold har för det mesta ansetts som hycklande och inställsam. I brev och memoarer påtalas hans oavbrutna krav på uppmärksamhet. Han kallas ”upplåst, egenkär och löjlig” (s. 89) och man genomskådar i regel hans flykt in i sjukdomen när det ställdes krav på honom som inte passade. Men han kunde

också ta strid i frågor han trodde på. I ett versbrev till Gustaf III ber han om mildhet gentemot de dödsdömda Anjala-männen. Vid mitten av 1780-talet angrep Leopold i ett antal artiklar i *Stockholms Posten* östgöten Gustaf Regnér, som förutom att ha utgivit undermåliga översättningar av antik poesi också dristat sig till att kritisera Leopolds försök att som kritiker anlägga en lättare ton och skriva för en bredare läsekrets. Det var publikfriande och ytligt ansåg Regnér, som tillhörde en mer lärdomshistoriskt orienterad skola. I den ursinniga polemik som följde framträder en mer brutal och hånfull sida av Leopolds personlighet.

1788 utbryter det sedan länge aviserade kriget mot Ryssland och Leopold kan naturligtvis inte låta bli att hylla Gustaf III i odet ”Öfver Segren vid Hogland den 17 juli 1788”. (Bellman skriver också några dikter över händelsen, men huvudpersonen där är hertig Carl, som var den egentlige befälhavaren och segerherren vid drabbningen.) På kungens befallning tvingades Leopold också uppsöka denne i hans läger i Finland trots att han spjärnade emot av alla krafter.

1790 hade versdramat *Oden* premiär i Stockholm. Det innehåller mer eller mindre tydliga anspelningar på det snart avslutade fälttåget. Kungen var nöjd och gav Leopold, som avancerat till hans handsekreterare, en ordentlig löneförhöjning. Han kunde nu gifta sig med Sara Petronella Fehman som han uppvaktat några år. Stålmarck karakteriserar henne som ”bildad och intelligent och med en viss kärvhet i sätten” (s. 98).

Mordet på Gustaf III resulterade inte i några sorgekväden. Med undantag för Bellman var tystnaden i det närmaste total. Man visste att det skulle ske förändringar och innan man såg i vilken riktning de skulle gå föredrog man att tiga. Leopold flyttade till Linköping, där han blev kvar i två år, och skrev hyllningspoem till hertig Carl och – motvilligt – till Gustaf Adolf Reuterholm. När den senare dikten trycktes

1801 under Gustaf IV Adolfs regim hade allusionerna till Reuterholm avlägsnats och dikten förtänksamt fått den nya titeln "Till ***".

Leopolds ekonomi var återigen usel, men i den 1792 stiftade *Extra Posten* fick han möjlighet att förbättra den genom kritisk och essäistisk verksamhet. Läsekretsen var borgerlig och Leopold fann därför tillfället lämpligt att ge ut några bitande adelssatirer på vers och prosa förutom den än i dag läsvärda lärodikten "Prädikaren". Paradoxalt nog bidrog han också till att tidningen drogs in för all framtid, eftersom han författat en artikel med "smädligt tal mot både religionen och Luther" (s. 129).

Första halvåret 1795 avled både Bellman och Kellgren. Över den senare författade Leopold två poem. Diktarna hade aldrig stått varandra personligt nära, men de företrädde trots allt samma klassicistiska inriktning. Bellmans frånfalle förbigicks med tystnad. I Akademien hade Leopold försökt förhindra att Bellman belönades. Hans "krogpoesi", sjaskiga miljöer och utslagna aktörer föll inte hovskalden i smaken.

I Georg Adlersparres tidskrift *Läsning i Blandade Ämnen* fick Leopold ett nytt forum 1797. I fördold form angrep han här den religiösa intolerans som hade den nye monarkens stöd. I filosofiskt avseende betraktade Gustaf IV Adolf också Kants filosofi som "gudlös jakobinism" (s. 143). Även Leopold stod främmande för de nya tankarna, men av andra skäl. Han irriterades av jargongen och var säkerligen alltför djupt rotad i sin pessimistiska materialism och upplysningsempirism för att ha något till övers för transcendentalfilosofin.

Under vistelsen i Linköping hade Leopold tjusats av grevinnan Marie Josefine Wrede, men ståndsskillnaden dem emellan gjorde en förtroiligare bekantskap omöjlig. En mer jämbördig kontrahent fann han 1797 i Marianne Pollett, som han träffat under Greifswaldstiden, då hon var tio år gammal. Nu var hon

hovfröken och vistades för hälsans skull på Drottningholm. Vänskapen blev het. Sedan de skilts åt skrev Leopold några dikter där resignation och besvikelse växlar med varandra. Det mest lyckade litterära resultatet av mötet blev versberättelsen "Eglé och Annett", där borgerligt medelklassliv i lantlig miljö besjungs. Den torde också tillhöra det fåtal verk av Leopold som kan studeras med behållning ännu tvåhundra år efter tillkomsten.

I Svenska Akademien fortsatte han oförtrutet att verka. Hans viktigaste insats vid det nya seklets början var uppsatsen "Om Smaken och dess allmänna Lagar". Tre krav sägs vara nödvändiga att uppfylla: man måste undvika det låga och grova; man får inte skriva om orimligheter utan måste rätta sig efter vad sunda förnuftet diktar; stilen och kompositionen, slutligen, måste vara ren, måttfull och harmonisk. Det var en självklarhet för klassicisterna att litteraturen styrdes av eviga lagar. Antikens stora hade följt dem och senare generationer visade sin konstfärdighet i imitationen av förebilderna. Dock kunde små avvikelser från normerna accepteras eftersom varje nation hade sin egen historiska utveckling och sitt speciella regionala läge att ta hänsyn till.

Akademiens medlemmar skulle vid sidan av att vara lagstiftare dessutom verka som litterära domare. Man skulle bedöma värtalighetsprov i äreminnets genre och dessutom tävlingsbidrag i skaldekonst. Leopold ställde sig kritisk mot det överdrivna och retoriska i den förstnämnda konstarten men tog gärna del i granskningen av den insända poesin.

Också vad gäller den brännande tryckfrihetsfrågan hade Leopold ett ord med i laget. Hans inställning förefaller något ambivalent. Han hade själv medverkat som teatercensor och tanken på en total frihet föresvävade honom aldrig. Men han var irriterad på bestämmelsernas vaghet och krävde klart fastställda gränser för vad som var tillåtet och vilka straffsätser

som gällde. På det sättet kunde man förhindra rent godtyckliga ingripanden. I 1809 års tryckfrihetskommitté var han dominerande. Den tryckfrihetsförordning som stadfästes året därpå var betydligt mer liberal än Leopold hade tänkt sig. Att indragningssmakten fanns kvar behagade honom dock.

Åren 1800–1802 gav han ut sina *Samlade skrifter* i tre band. Han var riddare av Nordstjärneorden, kunde titulera sig kansliråd och var medlem av Svenska Akademien samt Vetenskaps- och Vitterhetsakademien. Några år senare skulle han också adlas. Men han tyngdes av ekonomiska bekymmer och ohälsa fram till sin död 1829. Under de sista åren av sitt liv var han helt blind. Hans hustru angreps av en febersjukdom som medförde att hon försvann in i en egen värld.

Leopolds liv avslutades så som det började – med litterära fejder. Han blev den främste måltavlan för den nya, romantiska skolan. 1810 angreps han i skämtbladet *Polyfem* av Atterbom och bibliotekarien Lorenzo Hammarsköld underkände i en annan artikel hela hans författarskap. Leopold dröjde tre år med att svara, men han blev fränare i tonen allteftersom striderna fortgick. Så sent som 1821 publicerade Atterbom en svit ”Recensionsblommor”. Avsikten var att åstadkomma en försoning mellan de motsatta lägren, men Leopold kunde väl knappast stämmas mildare till sinnes när han fick läsa att han inom kort skulle uppskattas mer eftersom han snart var död.

En av de unga diktarna – Esaias Tegnér – tog dock till Leopolds stora glädje hans parti och vänskapen dem emellan bestod länge efter det att fientligheterna hade blåsts av. Sju år efter Leopolds död gav Tegnér i ”Sång den 5 april 1836” ett överdådigt panorama över den gustavianska epoken. Endast tre författare ägnades två strofer vardera: Kellgren, Bellman och ”den blinde siaren Tiresias-Leopold”. Han sades ha stått ”emellan tvenne sångartider/ den enas varning och

den andras stöd” och Tegnér gav en av sina pregnanta sammanfattningar av en personlighet och ett livsverk när han beskrev Leopold som ”en rosenkrans med taggar mellan bladen”.

Leopold tycks, framgångarna till trots, alltid ha tvivlat och sett ner på sig själv och på vad han åstadkommit. ”Känslan av den egna medelmåttan hade förföljt honom genom livet”, skriver Stålmарck (s. 213). I jämförelse med vad Kellgren presterat upplevde han sig som talanglös. Men utanför den litterära arenan hade medelmåttan ändå ett berättigande. Leopold tröstade sig med att den vanliga människan – till vilken han dock knappast skulle kunna räknas – var nyttig och betydelsefull som en del av den samhälleliga gemenskapen.

Det finns många skäl till att studera Leopold, men inget av dem torde vara av konstnärlig natur. Han är i all sin komplexitet en storslagen företrädare för ett glänsande skede i svensk kulturhistoria, en fullödig representant för dess goda och dåliga sidor. I sin personlighet förkroppsligar han ett arv som eftervärlden bör förvalta. I det ljuset bör hans biografi läsas med intresse och tacksamhet. För den som inte orkar med Olle Holmbergs monumentala, 1700-sidiga monografi är Torkel Stålmарcks komprimerade och eleganta översikt en fullgod ersättning.

Pär Hellström

SVEN-BERTIL JANSSON

Den uppkäftige säningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2005. 365 s., illustr., personreg.

I *Svenskt biografiskt lexikon* tecknade Bosse Sundin 2001 en modern bild av den mångsidige J. L. Saxon (1859–1935), utopist och samhällsreformator. Till artikeln i lexikonet hörde en utförlig bibliografi som jämnat vägen för Sven-Bertil Jansson, docent och visforskare, som i bokform skärskådar Saxons idéutveckling. Det har skett i gott detaljarbete med säkert omdöme och ibland med onödig utförlighet.

Saxon var stolt över sitt ursprung i det närkeska bondesamhället. Hans arbete som journalist förde honom runt till tidningsredaktioner i Sundsvall, Östersund och andra platser. Vid 1890-talets början verkade han under halvtannat år som redaktionssekreterare i Axel Danielssons *Arbetet* i Malmö. Som tidningens korrespondent gjorde Saxon en utlandsresa som blev avgörande för honom. I London träffade han Gustaf Steffen, som företrädde *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. De utvecklade en tid en nära vänskap. Genom Steffen lärde han känna Annie Besants teosofi varjämte Steffen introducerade honom hos William Morris och Pjotr Kropotkin. Saxon tog avgörande intryck av deras förkunnelse. Kropotkin mötte han ånyo långt senare, då denne kom till Stockholm.

Någon originell tänkare blev Saxon inte. Inte heller var han någon partiman. Närmast var han liberal med vänstersocialistiska sympatier. Banden till Kropotkin bestod medan han avvisade Hinke Bergegrens militanta anarkism. Andra av tidens läror hade i Saxon en förespråkare. Han blev pacifist och medlem

av Svenska freds- och skiljedomsföreningen, därtill esperantist, en vanlig kombination. Med förmanande tonfall verkade han för nykterheten och han var vegetarian. På Skodsborgsanatoriet i sund och skoglig miljö utanför Köpenhamn var han en trägen gäst. Det skall också nämnas att den samtida Per Rösiö's idéer om jordbruket inspirerade honom. En socialistisk idéroman *När socialismen kom*, 1891, gick som följetong i *Social-Demokraten* men trycktes aldrig i bokform.

Namnet Saxon hämtades från en engelsk roman. Syskonen behöll familjenamnet Lindström. Tillsammans med dem grundade han Saxon & Lindströms bokförlag som utvecklades till ett lukrativt företag. Från 1923 gavs ut veckotidningarna *Lektyr* och från 1928 *Svensk Damtidning*.

Under Saxons sista trettio år förfogade han över ett eget organ *Säningsmannen* med stor läsekrets inom jordbruksnäringen. Upplagan var länge stabil, kring 65 000 exemplar.

En etikettbok med råd och betraktelser, *Umgångskonst och levnadskonst*, 1911, kom ut i talrika upplagor, senast på nytt 1995.

Saxons memoarer, *En tidningsmans minnen*, är från 1918. I Sundsvall hade han som ung lärt känna cirkusfamiljen Madigan. Långt senare, 1932, gav han ut en särskild skrift som kretsade kring det skillingstryck som en gång bidragit till Saxons berömmelse: ”Sorgeliga saker hända, som romaner fylla kan, sorgeligast var dock denna, om Elvira Madigan”.

Jansson har lagt märke till hur Saxon inte sällan återanvände eget material under sin långa tid som publicist. Till dem som särskilt gärna medarbetade i *Säningsmannen* hörde Fredrik Ström som imponerades av Saxons särprägel och förblev en vän. Tidskriftens namn hade hämtats från en norsk förebild. Vinjetten med mannen som strör ut sädeskorn kompletterades 1926. Då träder även mor och barn ut på

fältet. Tävlingsidrott förkastades i tidningen. Men när en av *Säningsmannens* simmande kontorsanställda, Greta Johansson, blev olympisk mästare i raka hopp 1912, prisades hennes bedrift.

Efterhand fick Saxons idéer internationellt genomslag. Han deltog i talrika kongresser inom sina områden och var en för sin tid stor resenär, besökare i flera världsdelar. Ett par år före sin död var han i Västindien på kryssning med Gripsholm.

I estetiskt hänseende hade Saxon en begränsad smak. Strindberg förblev en förebild men inför moderna författarskap som skildrade sensuella händelser eller komplicerade naturer stod Saxon oförstående. Vad avser bildkonst eller arkitektur var hans uppfattning – trots intrycken från Morris – konventionell. Han var Isaac Grünewalds vedersakare. Gunnar Asplunds stadsbiblioteksbygge i Stockholm avvisades som ett åbåke.

Vistelser i industristäder som Malmö och storstäder som London befäste hans övertygelse om den agrara livsstilens överlägsenhet. När han i sinom tid blev bunden till den svenska huvudstaden byggde han en ståtlig villa i jugendstil i Stocksund, Villa Vegeta. Som förespråkare för en sundare livsföring utan sprit och tobak etc. kunde Saxon vara starkt moraliserande, en präktighet som med tiden, enligt vad Jansson funnit, komplicerade hans eget familjeliv.

År 1932 kom ett erkännande. Han togs upp som ledamot av den nybildade Kungl. Gustav Adolfs Akademien. Som slutord om Johan Saxon må dock Sven-Bertil Janssons omdöme gälla: "Onekligen var han mycket förtjust i sig själv".

Åke Lilliestam

JONAS ELLERSTRÖM, SVANTE NORDIN & BERTIL ROMBERG

Frans G. Bengtsson: En brevbibliografi.

Stockholm: Atlantis förlag, 2005. 247 s., inb., illustr., adressatreg.

Frans G. Bengtsson (1894–1954) var en dådkraftens och äventyrslustens besjungeare i svensk litteratur. I dikter, essäer, i biografien över Karl XII och inte minst i vikingaskränan om Röde Orm kunde han brodera på sin kärlek till ett annat slags livsföring än den som erbjöds i det moderna samhället. Stor lärdom och yvig ordglädje, inte sällan spetsad med några droppar cynism, var utmärkande för hans stilkonst. Moderna påfund som fri vers, medvetandeström och psykologiserande romankonst stod inte högt i kurs i skenet av hans läslampa. Hela hans författarskap kan väl i stort ses som en protest mot den urvattning av tillvarons jaktmarker, som den moderna socialstaten var i färd med att genomföra. Var gavs utrymme åt hjältar och livsfarliga initiativ i den värld, där småborgerligheten avancerat till konsertmästare? Vem hade kraft och mod att taga sig utöver de allt trängre ramar, som den moderna tiden med sådan iver timrade? Var och av vem bestämdes de nya idealen i en bullrande och beskäftig samtid? För honom, som egentligen aldrig lämnat slyngelåldern bakom sig, stod allt detta att finna bortom nuets synrand. Han var livet igenom en romantiker från nittioalet men utan den generationens pretentioner på allvar och högstämndhet. Hans jargong var snarare hämtad från trakterna kring Lundagård.

Att Frans G. Bengtsson tog studenten och småningom kom till Lund kunde nog bara skyllas på hans rika begåvning. Han hade lätt för språk och ett feno-

menalt minne i fråga om historiska ting. Fadern, som var godsförvaltare på Rösjöholm i Skåne, såg inte med blida ögon på sonens intresse för böcker och exklusiv lärdom, men tycks med tiden ändå ha accepterat att pojken övergav en tillvaro som tedde sig så annorlunda jämfört med hans egen. När sedan honorar började uppenbara sig för de verser den onyttige fått publicerade, började fadern förstå att det nog ändå gick att hanka sig fram också med så äventyrliga metoder.

Frans G. Bengtsson tycks aldrig ha eftersträvat att göra en akademisk karriär. Hellre än att sitta på föreläsningar, spelade han schack eller umgicks med generationskamrater som samlats i Lund under dessa år på 1920- och 1930-talen. Flera av dem skulle längre fram låta tala om sig inom vitterheten – några som Algot Werin och Olle Holmberg skulle bli professorer i litteraturhistoria och Ingvar Andersson i historia. Här fanns dessutom talföra personer som Ivar Harrie, Hjalmar Gullberg, Fritiof Nilsson Piraten, Sten Broman, Fredrik Böök, Karl Ragnar Gierow och Sigfrid Lindström. För en person med Frans G. Bengtssons håg fanns säkert mer att inhämta kring bordet med sådana dryckesbröder än i föreläsningssalarna. Stimulans vid sidan av den som bjöds i buteljerna torde inte ha saknats!

Efter författarens alltför tidiga död 1954 har en rad postuma böcker med essäer, artiklar och dikter publicerats. Allt detta har rimligtvis från början inte varit avsett att nå en bredare publik, eftersom det skrivna inte varit slutredigerat av författarens egen hand. Likafullt belyser sådana böcker en diktares arbete, vägen från uppslag till färdigt opus. Nu senast har en samling brev lyfts fram. Den bok som förläggaren och översättaren Jonas Ellerström, lärdoms historikern Svante Nordin och litteraturvetaren Bertil Romberg sammanställt har som underrubrik *En brevbibliografi*. Här möter läsaren en mindre distanserad skribent än i essäerna och de andra texterna. Adressater är ofta fle-

Frans G. Bengtsson (1894–1954), teckning av Anders Andersö.

ra av de redan nämnda. Särskilt god vänskap tycks ha utvecklats till Tristan Lindström, Karl Ragnar Gierow och Hjalmar Gullberg.

En författare som lika mycket är på jakt efter förskott som arbetsro eller publiceringsmöjligheter träder till mötes. Under en tid när inga statliga författarlöner existerade, måste varje yrkesskribent skrapa ihop de slantar som erfordrades för att kunna leva. Frans G. Bengtsson tycks inte ha kunnat vila på lagrarna många dagar sedan en ny dikt- eller essäsamling lagts på boklådornas diskar, innan penningdjävulen

på nytt hemsökte honom. Först när *Röde Orm: Sjöfarande i västerled* kommit ut 1941, började kulorna rulla in. Och när sedan Michael Meyers engelska översättning av vikingaromanen var på gång, kunde familjen Bengtssons ekonomi ingjuta framtidshopp. Skalden hade gift sig 1939, och försörjningsansvaret hade därmed ökat.

Många av breven i volymen berör ekonomiska ting. En smula uppseendeväckande är det att tänka, att Frans G. Bengtsson kunde ha stått som översättare av ett antal Goethe-volymer, likaså av P.G. Woodhouse, som han f.ö. högt uppskattade. Men pengabehovet kunde aldrig få honom att kompromissa med litterära-estetiska övertygelse. Goethe var inte hans man och i fråga om Woodhouse tyckte han sig kunna rekommendera en bättre lämpad person.

Något djupare intresse för vad som tilldrog sig på den politiska världaren tycks författaren inte orkat uppbåda. Om man betänker, att under de mellankrigsår då han formades som skribent, ett stort antal för framtiden avgörande händelser inträffade är det faktiskt uppseendeväckande att han med sådan tystnad går förbi dessa ödesdigra moment. Han skojar på ett par ställen med att Bonniers är judar och därför snåla med honoraren. Då han för ovanlighetens skull noterar vilka gangsters som gripit makten i Tyskland 1933, har han likväl intet till övers för denna regim. Om man får döma av breven var Frans G. Bengtsson opolitisk. Allt som var avlägset från hans egen tid och miljö tycks ha utövat så mycket starkare lockelse. Han odlade sin eskapism på randen av en vulkan, men tycks inte ha noterat detta. Däri finns både en tjusning hos denna närblinda romantik – men även en fatal begränsning. Den är resultatet av lärdom och tidsfördriv – men känns sällan drabbande.

Olof Hägerstrand

TAGE ERLANDER

Dagböcker 1955. Utgivna av Sven Erlander.

Hedemora: Gidlunds förlag, 2005. 266 s., inb., illustr., personreg.

De inrikeshändelser under året 1955 som oftast omnämns idag, femtio år efteråt, är antagligen motbokens avskaffande och folkomröstningen om införande av högertrafik. Men i statsminister Tage Erlanders samtida dagboksanteckningar behandlas dessa händelser nästan inte alls. Av sakfrågorna var han uppenbarligen ointresserad och partipolitiskt var spörsmålen mindre viktiga. Avvecklingen av spritförsäljningens reglering genom motböcker hade beslutats av riksdagen redan i maj 1954 och frågan om vänster- eller högertrafik var inte partiskiljande. Däremot kan detta i viss mån sägas om folkomröstningsinstitutet som sådant, vilket hade starka förespråkare inom höger och folkpartiet.

Statsministerns politiska problem var dock helt andra. Ett av dem var statens ekonomiska stöd åt jordbruket. En hög självförsörjningsgrad sågs av alla som självklart önskvärd men jordbruksstödet var ändå svårhanterligt. Socialdemokraternas regeringspartner bondeförbundet handlade nämligen som ett rent intresseparti för jordbrukarna medan socialdemokraterna väntades försvara konsumenternas intressen. Jordbruksförhandlingarna återspeglas på många ställen i dagboken men är för den icke insatte knappast möjliga att följa, präglade som de var av tekniska detaljer.

En annan för Erlander viktig fråga, fram till dess att en lösning utkristalliserade sig vid månadsskiftet augusti-september, var den förestående ombildningen av regeringen. Finansminister Per Edvin Sköld hade nämligen beslutat sig för att avgå efter 23 år som

statsråd. Vem skulle efterträda honom och vad skulle det få för följder för regeringens sammansättning i övrigt? Till saken hör att Erlander visserligen fann Sköld besvärlig att ha att göra med, men att denne ändå var den kollega han hade mest respekt för: "Det är praktiskt taget fan så mycket skickligare Sköld är än alla andra i det här huset [dvs. kanslihuset]. Och i det här fallet beror det ju inte på auktoritet och makten utan helt på hans klarare och bättre utrustade intellekt. Men det är så i alla frågor. Nog är det märkvärdigt". Citatet, som är från anteckningarna den 11 mars 1955, är ovanligt uttrycksfullt men helt i linje med vad Erlander även annars brukade skriva om Sköld.

Per Edvin Sköld var med andra ord svår att ersätta. Till hans efterträdare utsågs slutligen socialministern Gunnar Sträng, som sedan kom att förbli på finansministerposten ända till den socialdemokratiska regeringens fall 1976. Emellertid var valet av Sträng ingalunda självklart. De starkaste motkandidaterna var handelsministern John Ericsson i Kinna – av Erlander aldrig kallad annat än "Kinna" – och civilministern Gunnar Lange. Överhuvudtaget framstår Kinna-Ericsson i Erlanders dagboksanteckningar, både 1955 års och de tidigare, som en av de viktigaste personerna i statsministerns politiska nätverk.

Regeringsombildningen förbereddes genom omsorgsfulla sonderingar från statsministerns sida. Som avgörande för utnämningen av Sträng framstår i dagboksanteckningarna att såväl Per Edvin Sköld som utrikesministern Östen Undén satte honom framför Lange och Kinna. Att statsråden hade riksdagsförankring var fortfarande viktigt. Om statssekreteraren Per Eckerberg antecknar regeringschefen att om han "suttit i riksdagen hade han varit utmärkt som inrikesminister". Överhuvudtaget tar utnämningsfrågorna stort utrymme i denna årgång av dagboksanteckningarna, vilket de också gjort i de föregående.

Att Erlander liksom både tidigare och senare statsministrar har sett utnämningmakten som en väsentlig del av regeringsmakten står utom allt tvivel. Det handlar givetvis inte bara om ämbeten som ska förses med kompetenta innehavare utan också om att tillfredsställa inflytelserika partikamraters personliga karriärönskemål eller olika organisationers vilja att se de sina bli väl placerade. Roande är statsministerns och partiordförandens reaktion på underrättelser om den avvikande organisationskulturen inom det förskräckliga privata näringslivet (s. 160):

Även Aina [hans hustru] hade fått ett förfärligt intryck av storfinansens makt och metoder vid Harpsundsmiddagen. Det är närmast Sven Anderssons skildringar av hur hänsynslöst ledare, som inte fungerat 100 %-igt effektivt, kastas bort bara genom ett beslut av en heller 2 man inom koncernen. Vi går naturligtvis för långt i flathet gentemot oduglingar – men det är ändå bättre att ta någon hänsyn till den enskildes rätt. Sen angrips *vi* med Wallenbergarnas pengar för *våra* rättskränkingar!

Något som man lätt kan glömma bort är att Tage Erlander faktiskt var övertygad socialist. Om hans demokratiska sinnelag och antikommunism kan visserligen inga tvivel råda, men se hur han tänkte sig att den avgångne finansministern Per Edvin Skölds begåvning skulle komma partiet och landet till nytta: "Men nog vore det fint, om vi kunde koppla in Skölds konstruktiva skalle på utformandet av en socialistisk teori, där vi övertar ansvaret för kapitalbildning, framåtskridande, sparande."

I utgivaren-sonens förord påpekas att dagböckerna innehåller skarpt formulerade personomdömen, men att många av dem tillkommit i en situation, då Tage Erlander "skrivit av sig" en viss händelse: "Dessa om-

dömen uttrycker inte dagboksförfattarens värderingar av olika personer. Detta bör man ha i minnet." Utgivaren vill alltså betona att inte alla utgjutelser ska tas bokstavligt, men lämnar samtidigt öppet för att långtifrån alla de många vassa personomdömena har en terapeutisk "skriva-av-sig-funktion". Det gör han rätt i, ty utan tvivel är en hel del av omdömena uttryck just för dagboksförfattarens mycket bestämda värdering. Exempelvis består folkpartiledaren Bertil Ohlin i alla hittills utgivna Erlanderdagböcker med många ytterst nedsättande och knappast något uppskattande omdöme. Och det handlar då inte främst om hans politiska ståndpunkter, utan nästan alltid om hans personliga egenskaper. Överhuvudtaget får man intrycket att Erlander tyckte illa om folkpartister.

Hursomhelst säger förstås själva Erlanders sätt att ta avstånd från företeelser som han ogillar något om dagboksförfattarens tankevärld. Sedligt upprörd blir han av den italienska filmveckan i Stockholm i december 1955, som besöktes av bland andra Sophia Loren. Kung Gustav VI Adolf – en av de få personer som Erlander verkligen tycks uppskatta utan förbehåll – får vid detta tillfälle statsministerns fulla medkänsla: "Hur tros kungen kände det i går, när alla de italienska filmbrösten trängde sej mot honom. I närvaro av hela pressgangsterskaran". Intressant på ett annat sätt är Erlanders resonemang om hur "vi behöver en massa obegåvade intellektuella. De begåvade av typen [Olof] Palme, [Gustav] Cederwall, [Erik] Westerlind får vi ju säkert med oss. Men det räcker inte för en växande administrations behov." De som är emot det socialdemokratiska projektet framstår alltså i Tage Erlanders värld som antingen illasinnade eller helt enkelt obegåvade. Avslöjande nog förfasar sig Erlander över det han uppfattar som nedlåtenhet mot socialdemokrater i den gamle civilministern och talmannen greve Hugo Hamiltons just utgivna dagböcker från

1910-talet ("Hans förakt för sossarna är helt obeskrivligt").

Här ovan har några av Tage Erlanders spetsigare formuleringar från 1955 lyfts fram. Helhetsintrycket av dagböckerna är förstås mera balanserat än dessa kan ge vid handen. Författaren framstår på det hela taget som en hygglig man och, inte minst, som en god familjefar i tidens stil. Och oavsett hans personlighet i övrigt är hans stilistiska förmåga i sanning avundsvärd. Även om Erlander förmodligen skrivit mera för sig själv än för eftervärlden har han givetvis varit medveten om att dagböckerna sannolikt skulle komma att läsas och han själv dömas därefter. Men med detta ganska självklara förbehåll ger anteckningarna ändå oerhört intressanta inblickar i statsministerns och partiordförandens tillvaro och tankar. Det bör sägas att dagböckernas betydelse för vår kunskap om enskilda händelser i efterkrigstidens politiska historia är svår att bedöma för den som inte är specialist på perioden. Kanske är den inte så stor. Men som fortlöpande vittnesbörd om en viss politisk kultur är Tage Erlanders dagboksanteckningar någonting i särklass.

Björn Asker

LARS NORDSTRÖM

De nya utvandrarerna. Tio svenskar i nordvästra USA berättar.

Uppsala: Edition Edda, 2005. 225 s.

Den stora utvandringen som fram till 1920-talet förde en och en kvarts miljon svenskar över Atlanten, är rikligt dokumenterad. Men svensk emigration till Amerika upphörde aldrig helt. I synnerhet har de som utvandrat efter andra världskriget föga uppmärksam-

mats, även om det är känt att dessa varit av annan karaktär än de gamla emigranterna.

Lars Nordström slog efter ett par överflyttningar ner sina bopålar utanför Portland i staten Oregon, där han är dataexpert, översättare, diktare och vinodlare. Sin egen historia har han berättat i *Min vingård i Oregon* (1999). I den senaste boken ger han däremot en gruppbild av de nyaste svenska invandrarna i den amerikanska Nordvästern, motiven bakom deras emigration och förhållande till både Sverige och Amerika. Efter hans inledande översikt består boken av ett urval av tio av deras berättelser, med deras egna ord. Nordström påstår sig inte ha försökt bevisa något eller driva någon viss tes.

Urvalskriterierna var att berättarna skulle ha invandrat efter Vietnamkrigets slut på det tidiga 1970-talet och därefter bott i Amerika i minst tio år. Endast en – en kvinna – hade återvänt till Sverige. Nordström ställde samma frågor till alla, men redigerade sedan bort frågorna och förvandlade i viss mån det spontana talspråket i sina bandinspelningar till ledigare skriftspråk, ”en balansgång på slak lina”, som han erkänner (12).

Olikt de gamla invandrarna, som kom ifrån övervägande bonde- och arbetarmiljö, med som bäst en rudimentär utbildning, är de senaste nästan alla välutbildat yrkesfolk – affärsidkare, ingenjörer, tekniker och dylikt. Alla Nordströms utvandrare kunde engelska och hade goda förkunskaper om Amerika innan de reste över. Alla utom en hade tidigare varit i Amerika som utbyteselever, aupairer eller turister innan de slog sig ner där. Några var redan gifta med amerikaner.

Efter minst tio år hade alla funnit sig tillrätta i amerikanska Nordvästern. Ingen, inte ens kvinnan som återvände, ångrade att de hade kommit dit. Men alla påstod att de alltjämt kände sig som svenskar. En kvinna förklarade att medan även de som emigrerat så

sent som på 1940- och 50-talen hade ”sökt sig bort från Sverige”, hade hon och andra som kom senare bara ”liksom hamnat” i Amerika. Bara en man i gruppen hade blivit amerikansk medborgare. De andra behöll sitt svenska medborgarskap, inte bara som eventuell fallskärm utan även av känslomässiga skäl.

Frågan är varför vissa personer valde att lämna det välbärgade och trygga Sverige för Amerika. Huvudsakligen var det speciella karriärmöjligheter eller också kärlek som låg bakom, men även ren rastlöshet eller äventyrslystnad spelade tydligen en viss roll. Några i gruppen framhöll med stolthet att de som utvandrat var mer ambitiösa, företagsamma och arbetsvilliga än genomsnittssvensken hemma. En kvinna tyckte också att svenskarna i Portland var ”gladare” än svenskarna i Sverige (177).

De intervjuade tycks ha följt ett karakteristiskt mönster i sina reaktioner till Amerika. Vid det första mötet tycktes allting vara ”häftigt” och ”kul”. Efter en tid följde en period av eftertanke och ofta djup hemlängtan. Till slut kom man fram till en mera balanserad och avvägd åskådning. Det fanns en vardag såväl i Amerika som i Sverige och det fanns för- och nackdelar i båda samhällena.

Alla uppskattade amerikanernas okuvligt positiva syn på livet, deras informella vänlighet och otvungna sällskapsliv. USA erbjöd bredare och friare perspektiv för personlig framgång. Livet där var bekvämt och relativt okomplicerat. Samtidigt kritiserades Amerikas stora ekonomiska och sociala ojämlikheter, skräpiga områden, större osäkerhet, brist på heltäckande socialvård, undermåliga skolundervisning, ofta bristfälliga yrkesduglighet, starka försäkringsberoende och besvärliga justitieri. Vad som mest fattades i Amerika, var ”socialt samvete” påstod en kvinna. ”Man känner inget ansvar för andra” (91).

Sverige uppskattades däremot för dess större sociala rättvisa, även om några fruktade att dess välfärds-

system nu började knaka i fogarna. Däremot kritiserades de höga skatterna som tvingade båda äktenskapspartner att förvärvsarbeta, så att barnen inte hade någon förälder hemma, och som, tillsammans med arbetstryggheten och de generösa sociala förmånerna, berövade svenskarna initiativ och arbetslust. Det svenska samhället, från deras perspektiv, verkade ofta trängsint och konformistiskt, inbundet och pessimistiskt. Det var för mycket "Jantelag". I Sverige hälsar man inte på främlingar på gatan, påstod en kvinna, utan "står och kikar ut bakom gardinerna" (222). Samtidigt fruktades det att Sverige numera håller på att bli allt mindre "svenskt". Trots att hon ofta var nostalgisk, trodde en kvinna att hon inte längre kunde tänka sig bo i "nutidens Sverige ... det här sura, gnälliga, klagos-Sverige" (132).

Nordströms grupp bestod av fem män och fem kvinnor i syfte att utröna om det fanns skillnader i könsperspektiv. Båda könen uppskattade eller kritiserade samma förhållanden i Sverige och Amerika, dock med varierande tonvikt.

Männen var mest upptagna med karriärmässiga förhållanden och välkomnade entusiastiskt Amerikas vidare horisonter, valfrihet, individualism, självberende och framåtanda. En välställd affärsman skrev stolt: "Det behövdes en svensk som kom hit för att visa vad en amerikanare är" (161).

Kvinnorna var mer reserverade. Över lag lade de större vikt på personliga relationer: familj, släkt och vänskapskretsar i både Sverige och USA. De satte större värde på upprätthållande av svenskt språk och svenska seder, särskilt när de gifte sig, satte bo och uppfostrade sina barn. Kanske är det så, skrev en av dem, att ju längre man kommer bort ifrån sina egna traditioner, "desto starkare försöker man hålla fast vid den identitet man har" (45). De var generellt mera kritiska mot amerikansk individualism och saknade

tydligt mer än männen tryggheten och gemenskapsandan i Sverige.

De gamla invandrarna och deras efterkommande har varit starkt beroende av sitt församlings- och föreningsliv för att bevara sina gamla svenska seder och traditioner. Karakteristiskt för de nya invandrarna är deras ointresse för organiserat föreningsliv. Flygresor, telefon, internet och e-post, videon och CD-skivor ger dem rikliga möjligheter att hålla direkt kontakt med hemlandet. Den enda landsomfattande (numera internationell) organisation för svenskfödda i USA är SWEA (Swedish Womens' Educational Society), men ingen av Nordströms kvinnliga invandrare valde att bli medlem. De föredrog sina egna informella, lokala vänkretsar. De som besökte traditionella svensk-amerikanska föreningsaktiviteter fann att de hade litet gemensamt med de åldrande deltagarna, som i regel inte kunde svenska och som hade föga kontakt med, eller ens intresse för, Nutids-Sverige utan odlade sin egen idealiserade bild av Farfars eller Mormors land. De levde i en annan föreställningsvärld.

Man kan slutligen fråga hur representativa för de senaste svenska invandrarna i Amerika dessa tio utvalda exemplen i Nordvästern kan anses vara. Den svenskättade recensenten, som har känt många ur den senaste vågen – däribland hans egen hustru – kan bara konstatera att den samfälliga bilden som Nordströms bok ger väl stämmer överens med egna betraktelser genom åren i olika landsdelar. Denna bok ger en långt mer nyanserad och mångfacetterad bild av de nya utvandrarerna än någon hittills och är ett mycket värdefullt bidrag till den svenska migrationshistorien.

H. Arnold Barton

ULLA EKEDAHL & PER JERKEMAN

På brukspatrons tid – Snillet, industrialisten och deras liv till vardags och fest.

Stockholm: Carlssons, 2005. 202 s., inb., illustr., person- och sakreg.

Johan Edvard Lundström (1815–1888) känd som ”säkerhetständstickans fader”, grundare av Munksjö Pappersbruk och Knut Ottonin Ljungqvist (1836–1896), Lundströms efterträdare vid Munksjö Pappersbruk, är enligt författarna två oförtjänt bortglömda entreprenörer tillika brukspatroner. Genom en omfattande efterlämnad privat brevväxling, låter författarna läsaren följa de båda brukpatronernas ansträngningar för att utveckla Munksjös produkter, produktionssystem och marknadsföring. Vi får även en inblick i deras vardagsliv såväl som kärleksliv.

Lundström hade ett förflutet som tidningsman och utgivare av det radikala *Jönköpingsbladet*. Hans intresse för pappersindustrin grundades tidigt och det är under resor i Frankrike och Tyskland som idéerna till grundandet av Munksjö bruk och tillverkning av förpackningspapper växer fram. Finansiering saknas dock, men får sin lösning genom att Lundström 1859 av en slump träffar Lars Johan Hierta på en ångbåt i Tyskland och får honom intresserad av att finansiera byggandet av Munksjö bruk. Den 31 december 1859 skriver de kontrakt om anläggning och drift av pappersbruket och tre år senare startar produktionen. Lars Johan Hierta är framförallt känd som radikalliberal tidningsman (*Afionbladet*), förläggare och riksdagsman men var även framgångsrik affärsman och industrialist. Han startade och drev fabriker inom en rad olika områden, bland annat, stearin-, svavelsyre- och superfos-

fatfabrik och investerade i sågverksindustrin samt drev ett boktryckeri och förlag.

Lundströms samarbete med Hierta visar sig inte vara utan konflikter. Hierta ansåg att Lundströms verksamhet inte var tillräckligt målinriktad. Lundströms fallenhet och styrka var mer av karaktären uppstartaren, marknadsföraren och produktutvecklaren än den dagliga produktionsledaren. Herrarna går också så småningom skilda vägar och Lundström tvingas överlämna disponentbefattningen till Ottonin Ljungqvist som han anställt på våren 1863. Ljungqvist var liksom Lundström skicklig skribent och tidningsman och liksom Hierta inte bara företagare utan också engagerad riksdagsman. Brukspatronerna vid Munksjö bruk var praktiskt verkande män som stod för sina åsikter och som gärna framställde sig själva som drivna av viljan att förbättra samhället. De betonade mer allmännyttan än den egna vinningen. De tillhörde skaran av de samtida män som hade allmännyttan snarare än egennyttan för ögonen även om de i sin privata konsumtion inte sparade på något.

Ottonin Ljungqvist var liberal riksdagsman och i motsats till majoriteten bland industrimän i riksdagen vid denna tullstridens tid stark anhängare av frihandel, men i övrigt anhängare av det rådande samhällets hierarki. Han var också föregångare då han redan vid ingången till 1870-talet bar på tankar om system för vinstdelning för de anställda. De förverkligades dock aldrig eftersom han inte ansåg arbetarna vara tillräckligt vuxna uppgiften. Här krävdes lång uppfostran. På Munksjö bruk uppträdde han inte som den liberale riksdagsmannen utan som den stränge patriarken. Han hade en stark gudstro, han älskade att bjuda stadens borgerlighet på överdådiga fester. Fester som skulle sprida glans åt borgerlighetens umgängesliv i Jönköping. Det sociala umgänget hade under slutet av 1800-talet stor kulturell betydelse.

delse för att definiera och integrera högborgerligheten, så även i Jönköping.

Stor energi lades också ner på att åstadkomma en arkitektoniskt tilltalande bruksmiljö. Kontorsbyggnaden likväl som den egna bostaden fick en alltmer ståndsmässig arkitektur under 1870-talet. De sociala motsättningarna blev allt större från slutet av 1800-talet. Vid denna tid behövde borgerligheten kommunicera makt och identitet. Detta skedde med hjälp av arkitekturen. Bruksmiljöerna var uppbyggda för att gestalta borgerliga koder och maktanspråk.

I relationen till arbetarna vid bruket utvecklade Lundström och i än högre grad Ljungqvist olika trygghetsreformer som gav Munksjös bruksarbetare, enligt författarna, en gynnad ställning jämfört med många andra arbetare. I gengäld krävde patronerna lojalitet från de underlydande. Det är en tid, som författarna mycket riktigt understryker, då ingen ifrågasatte de stora sociala skillnaderna. Den patriarkaliska relationen hämtade sin kraft i patriarkens moraliska övertygelse om sin legitimitet som överordnad och plikt att ta hand om sina underordnade. Patriarkens föreställningsvärld vid denna tid vilade ofta på en sträng – religiöst färgad – moraluppfattning. Plikt och ansvar var styrande begrepp. Den teknologiska utvecklingen bejakades men synen på näringslivets modernisering motsvarades inte av en lika positiv syn på politisk modernisering. Något som framgår tydligt i Lundströms och Ljungqvists brevväxling men som författarna inte sätter i sitt kontextuella sammanhang.

Båda brukspatronerna vid Munksjö bruk gjorde sina pigor med barn, men övergav dem för att söka mer socialt passande kvinnor att gifta sig med. Kvinnor som skulle leva upp till den manligt borgerliga offentlighetens ideal, ett ideal som Ottonins första hustru Ida förkroppsligade i "de husliga dygder, som i så rikt mått pryddes henne". Den borgerli-

ga offentligheten var genusordnad. Under den senare delen av 1800-talet fick borgerlighetens kvinnor allt större betydelse i offentligheten. I den nya bostadens utformning som stod färdig 1892 fanns också en tilltagande strävan efter att markera klass- och genusordning. Brukspatron Ljungqvist hade sitt rökrum. Matsalen var tidstypiskt manligt kodad med tunga möbler och mattor. Kvinnligt kodade var vardagsrum och budoir.

Ekedahls och Jerkemans bok är intressant och välskriven. Ingen av författarna är professionell historiker. Ekedahl är ekonom och tidigare anställd vid Munksjö bruk, Jerkeman är ingenjör men har tidigare skrivit en bok om papperets historia, vilket väl framgår av de initierade beskrivningarna av papperstillverkningen vid bruket. Huvudintrycket är positivt även om en del kritiska synpunkter kan anföras. Boken blir aldrig tråkig eller långgrandig trots att författarna ligger så nära källorna, men närheten till källorna är både en styrka och en svaghet. Styrkan ligger i att personligheterna framträder i ett starkt ljus, svagheten i att de sällan lyfts in i ett kontextuellt historiskt sammanhang. Det saknas analys. Boken hade också vunnit på ett tydligare tematiskt upplägg. Nu blandas händelser av olika karaktär vart efter de dyker upp i brevväxlingen. Huvudproblemet är att författarna inte förmår sätta de två brukspatronerna i ett tidsmässig historiskt sammanhang. Hur tidstypiska var brukspatronerna vid Munksjö bruk?

Christer Ericsson

NINA LUNDEBERG

Under ganska romantiska omständigheter

Stockholm: Bokverket, 2005. 233 s., hft., illustr., personreg.

Hundraårsminnet av unionsupplösningen 1905, då Sverige och Norge gick skilda vägar, har under förra året avsatt ett stort antal böcker. Vetenskapliga antologier som *1905 – unionsupplösningens år* och *Goda grannar eller morska motståndare?* (red. Torbjörn Nilsson & Øystein Sørensen), Inger Hammars *Brödrafolkens gräl – systerskapets kris*, samt Bo G Hall, *Stor-svensken som blev fredsfurste* (om Christian Lundberg). Väger tungt i dubbel bemärkelse gör också det s.k. jubileumsverket där Bo Stråth, *Union och demokrati*, och Francis Sejersted, *Socialdemokratiens tidsålder*, skrivit var sin del om de båda länderna under 1800- respektive 1900-talet.

I bokfloran finns också Nina Lundebergs skildring av en kärleksaffär med unionskrisen som dov bakgrund, *Under ganska romantiska omständigheter*. Boken bygger på en brevväxling mellan den svenske officeren Christer d'Albedyhill, i vänkretsen kallad d'Yss, och Ava (Alfhild) Florelius, född i Kristiania men av svensk börd. Christer var adlig, av friherrlig börd, men utan någon förmögenhet och med en blott beskedlig lön som löjtnant vid Elsborgs regemente. Avas far var företagare, gift med en norska, men hade avlidit redan 1896, innan berättelsen tar sin början.

Huvudpersonerna träffades för första gången i Strömstad sommaren 1899 och Christer tar sedan kontakt i december 1899, som sig bör i formell ton och riktar till både Ava och systemen Gerda. Den rika brevkörden rör sedan åren 1900–1905, med 1905 som höjdpunkt och endast något enstaka brev därefter. Som officer berörs Christer påtagligt av unionskrisen

Bröllop i unionsupplösningens skugga: Christer d'Albedyhill (kallad d'Yss) och Ava (Alfhild) Florelius 1906.

och det uppflammande krigshotet, som norska på besök i Sverige drabbas Ava av myndigheternas miss-tänksamhet. Hon blir tillsammans med sin mor och sina systrar utvisad ur Sverige i augusti 1905 vid ett besök i Strömstad. Anledningen är en uppgift i ett brev till Norge om att hela den svenska flottan ankommit till Strömstad. Sammanhanget var dock oskyldigt. Avsikten var snarast att förmedla stämningen i staden och det nöjesliv som tillskottet av sjöofficerare skulle innebära. Graverande var också korrespondens med

en Mikkelsen i Norge. Det rörde sig dock inte om statsministern Christian Michelsens familj utan en betydligt yngre och mindre känd man, en kamrat till Avas yngre bror Sven!

Den upprivande händelsen innebar samtidigt en vändpunkt i förhållandet mellan Christer och Ava. Christer hade långt tidigare förklarat sina ömma känslor för Ava men till slut fått beskedet att Ava inte delade hans känslor. Den vänskapliga kontakten upprätthölls dock. Christer engagerade insats för att underlätta för Ava och hennes familj vid utvisningen gjorde dock att Avas känslor blev allt varmare. Hädanefter var vägen öppen för parets spirande kärlekslycka med förlovning julaftonen 1905 och bröllop våren 1906. Att en mörk tragedi sedan väntar vet läsaren genom baksidestexten, men upplösningen blir ändå närmast brutal.

Brevväxlingen varvas med citat från samtida tidningar och av författarens egna sammanfattningar av det storpolitiska skeendet. Ändå är kanske det största värdet – förutom av de växlande relationerna mellan Christer och Ava – den bild av tidens seder, normer och vardagliga bestyr som de täta breven ger. Särskilt Christer är snar att skriva, även om tidens konvens gör att han tvingas vänta på Avas svarsbrev innan han kan skicka iväg ett nytt. Under en dramatisk fas av deras förbindelse då Avas känslor blommar upp, september-oktober 1905, är Ava minst lika ivrig. Hon skriver då till honom 25/9, 29/9, 3/10, 6/10, 12/10, 14/10, 16/10, 17/10, 20/10, 24/10 och 26/10, ungefär var tredje dag således.

Några mindre anmärkningar kan riktas mot bokens faktaavsnitt. Det var knappast självklart att adelns söner skulle bli officerare (s 10). Den civilstatliga yrkesbanan var minst lika viktig. Däremot blev ofta sonen till en militär också militär, liksom sonen till en adlig ämbetsman ofta blev ämbetsman, ibland till och med vid samma ämbetsverk eller departement

som fadern. Att parlamentarismen blev införd i Norge 1884, och att kungen inte längre utsåg regeringen är något av en överdrift, även om det kan stå så i vissa översiktsböcker (s 62). Däremot var året en viktig etapp i utvecklandet av full parlamentarism i Norge. Kungens inflytande var inte bortsopat, men påtagligt reducerat. Rösträtten för män infördes inte 1890 utan först 1898 (s 64), vilket inte rubbar bedömningen att Norge låg före i demokratiskt hänseende.

Sådana mindre malörer påverkar dock inte huvudintrycket av den varsamt sammanställda brevväxlingen med dess fascinerande inblickar i individuella öden i unionsupplösningens skugga. Och till slut: Författaren Nina Lundeberg är inte släkt med dåtidens svenske statsminister Christian Lundeberg, däremot dotterdotter till Ava och Christer.

Torbjörn Nilsson

ODD INGE SKJÆVESLAND

Ministerhotellet. Unionens bortglömda maktarena.

Stockholm: Norstedts Förlag, 2005. 348 s., inb., illustr., personreg. Övers. från norska av Katalin Földesi.

Mellan Grand Hôtel och Nationalmuseum på Blasieholmen i Stockholm låg tidigare en för den svensk-norska unionen betydelsefull byggnad, det norska ministerhotellet. Här bodde de norska statsråd som tillhörde statsrådsavdelningen i Stockholm. Stenhuset med sina tre våningar innehöll 138 rum och 14 kök. I stallet fanns utrymme för fyra hästar. Det Pechlinska palatset, som byggnaden hette, hade även tidigare befunnit sig i den politiska hetluften. Här tros de sista detaljerna i mordplanen på Gustav III ha

utarbetats dagen före attentatet (16 mars 1792) vid en middag med ägaren, baron Carl Fredrik Pechlin, som värd.

Efter unionsupplösningen sålde den norska regeringen huset som några år senare revs. I stället uppfördes en byggnad som från 1937 inhyste Svenska Arbetsgivareföreningens (SAF) högkvarter. Efter omvandlingen till Svenskt Näringsliv 2001 har dock byggnaden övertagits av Grand Hôtel.

Ministerhotellet användes av den norske statsministern och övriga statsråd som tjänstgjorde i Stockholm. Att ministerhotellet fanns var alltså en direkt följd av unionens konstruktion. Eftersom den för unionsrikena gemensamme kungen i allmänhet vistades i Sverige behövdes en norsk statsminister och medföljande statsråd i Stockholm. När kungen besökte Norge, vilket skedde betydligt oftare under Oscar II:s tid under unionens slutskede än tidigare, följde svenska statsråd med på resan. Först 1873 med ståthållarämbetets avskaffande kom också den norska statsrådsavdelningen i Kristiania (Oslo) att inrymma en statsminister. Den för Norge länge önskade reformen kom att öka strävandena efter ökat självbestämmande.

Under unionens 91 år hann 14 norska statsministrar och 100 statsråd under några år bo i det eleganta huset vid Blasieholmen. De knöt många kontakter med svenska riksdagsmän, ämbetsmän och kulturpersonligheter. Ministerhotellet blev på så sätt en knutpunkt för Stockholms societet, en mötesplats där både politik, musik och skvaller kunde samsas under samma tak. De norska statsråd som bodde i Stockholm formades till viss del av denna samvaro och från Kristiania kunde deras patriotism därför ibland ifrågasättas. Under unionens sista skede, och framför allt under det dramatiska upplösningåret 1905, blev dock Ministerhotellet med dess goda kontaktnät i det svenska samhället ett verktyg för den skickliga norska

strategin som utformades i Kristiania. ”Man upprättade ett slags kommandocentral på första våningen, där både statsminister Løvland och statsråden Bothner och Hagerup Bull utarbetade sina bidrag till kampen för norsk självständighet.” (s. 313)

Om denna byggnad, och kanske framför allt om Ministerhotellets gäster, har den norske journalisten vid *Aftenposten* i Oslo, Odd Inge Skjævesland, skrivit en populärt hållen bok. Ministerhotellets och dess gästers betydelse för unionen och unionsupplösningens lyfts genomgående fram. Samtidigt är det oundvikligt att också mer kända inslag av unionshistorien vävs in. Just i Sverige kan det vara angeläget eftersom unionen är mindre känd hos oss. Detta som en följd av att frågan under hela 1800-talet var av betydligt högre dignitet i Norge än i Sverige. För den norska sidan är unionstidens konflikter centrala för den nationella självförståelsen, medan den samverkan som ägde rum gärna hamnar i skuggan.

Både dramatiska skeden och mer vardagliga händelser passerar revy. Läsaren får således insikt i personliga tragedier, som till exempel den avgående statsministern Ole Richters självmord 1888 efter en fejd med sin statsministerkollega i Kristiania, Johan Sverdrup. Också Bjørnstjerne Bjørnson var inblandad i konflikten, genom att på ett mycket tillspetsat sätt använda Richters kritik av Sverdrup. Kritiken hade framförts i ett personligt brev till Bjørnson men efter offentliggörandet blev Richters ställning ohållbar. Också de mångskiftande turerna i unionsupplösningens behandlas naturligtvis i boken.

Författaren har främst rollen av popularisator, några helt nya rön tas inte fram. Däremot kan utsikten från Ministerhotellet och dess betydelse ge lite annorlunda perspektiv på unionstiden och unionsstriden. Några noter används inte. Däremot anknyts här och där i själva texten till historievetenskapliga tolkningar. Tillsammans med litteraturlistan kan läsaren där-

för i någon mån se vilken litteratur som berättelsen bygger på. Samtidigt är det förstas problematiskt att avgöra vilka böcker som väger tyngst, och hur mycket som refererats från olika håll. Även den journalistiska metoden med pratminus, kan vara lite vanskelig. Inom tidningsvärlden används sådana som ungefärliga citat. I *Ministerhotellet* tycks de vara hämtade från brev och andra källor, men riktigt varifrån är ibland svårt att avgöra.

Dessa invändningar förhindrar inte att Skjæveslands bok är läsvärd. Med sin fokusering på det i Sverige ganska okända Ministerhotellet bidrar den till att kasta ljus över ett historiskt problemområde som i Sverige länge befunnit sig i skuggan av andra händelser och skeenden. Litteraturen på svenska om unionen och unionsupplösningen har väsentligen utökats under jubileumsåret 2005. På den populärhistoriska fronten kan förutom *Ministerhotellet* nämnas Nina Lundebergs brevberättelse om ett kärleksdrama i unionskrisens skugga, *Under ganska romantiska omständigheter* och Bo G. Halls, *Storsvensken som blev fredsfurste* (jämför artikeln i PHT 1/2005). Även museikatalogerna från Livrustkammaren, *Brödras folkens väl*, och Waldemarsudde, *Myt och landskap. Unionsupplösning och kulturell gemenskap*, bör nämnas i sammanhanget. På det forskningsmässiga området finns det s.k. jubileumsverket *Sverige och Norge under 200 år* i två band innehållande Bo Stråths *Union och demokrati* (1800-talet) och Francis Sejersteds *Socialdemokratins tidsålder* (efter 1905). Dessutom de av det svensk-norska Projekt 1905 utgivna antologierna *1905 – unionsupplösningens år. Nya perspektiv på ett svensk-norskt drama* och *Goda grannar eller morska motståndare? Sverige och Norge från 1814 till idag* med Torbjörn Nilsson och Øystein Sørensen som redaktörer.

Torbjörn Nilsson

Unionsåret 1905 – dramatik och vardag. Två brevväxlingar. Wilhelm och Lizinka Dyrssen. Joachim och Martina Åkerman.

Utgivna genom Evabritta Wallberg.
 Stockholm: Swedish Science Press. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 28, 2005. 331 s., illustr.

När ett jubileum är i antågande stundar sötebrödsdagar för historikerskrået. Forskning som under långliga tider betraktats som mossig och inaktuell blir i ett nu attraktiv. Som genom ett trollslag strömmar medel till – inte bara från sedvanliga fonder – även stat och kommun öppnar beredvilligt penningpungen när historiskt betydelsefulla årtal ska firas.

År 2005 har varit ett sådant årtal i vår historia och även om mången svensk med yrvaken förvåning har betraktat de olika arrangemang som ordnats med anledning av den svensk-norska unionsupplösningen för hundra år sedan så har firandet kommit mycket gott åstad. Ett framsynt forskarlag från Norge och Sverige såg för mer än ett decennium sedan den potential som låg i ett jubileum av detta slag. Tack vare deras idoga arbete och entusiastiska approp har vetenskapssamhället år 2005 kunnat skörda rikliga forskarfrukter och det på båda sidor om Kölen. Ett jubileumsverk i två delar, en antologi i två delar, en kvinnohistorisk och en kulturhistorisk rapport har publicerats i kölvattnet av minnesåret och i den akademiska världen har studenter och doktorander lagt fram ett antal forskarrapporter av god kvalitet. Jubileumsåret har med andra ord genererat forskning som fördjupar kunskapen om vår svenska historia under åren 1814–1905.

Ett viktigt bidrag till unionsforskningen utgör Evabritta Wallbergs utgåva *Unionsåret 1905 – dramatik och vardag. Två brevväxlingar. Wilhelm och Lizinka Dyrssen. Joachim och Martina Åkerman*. Wallberg har i artikeln ”Unionsupplösningen 1905 – vända och befrielse”, i Kerstin Abukhanfusa (red.), *Grannar emellan* från 1997 givit ett smakprov på makarna Dyrssens brevväxling och i sin nya publikation har hon fullständigt den och därtill kompletterat den med makarna Åkermans brevväxling. För en kvinnohistoriker är utgåvan sällsynt givande, då material som fördjupar bilden av kvinnornas 1905 under långa tider lyst med sin frånvaro. För egen del hade jag önskat att Wallbergs skrift funnits tillgänglig när jag startade min empiriska genomgång för att kartlägga de svenska kvinnornas aktivitet under den svensk-norska unionens sista dagar. Redan av hennes artikel i *Grannar emellan* insåg jag nämligen att det låg mycken kunskap gömd i en brevväxling av detta slag.

Wallberg har gått tillväga med stor noggrannhet och de kommentarer som åtföljer brevtexterna visar att författaren äger god kännedom om kontexten. Att tyda brev och ge adekvata upplysningar som bringar reda i ett ostrukturerat ordflöde mellan privatpersoner är en grannliga uppgift, men Wallberg lyckas med den äran. Korrespondensen blir i hennes utgåva lättflytande och nog så spännande. Av och till känner läsaren sig förflyttad tillbaka till den heta sommaren 1905 då två officershustrur och småbarnsmammor vändas över situationen och försöker kväva sin rädsla för krig. Samtidigt får vi också ta del av o censurerade fakta kring unionsdramat. Såväl viceamiral Dyrssen som Joachim Åkerman, rådgivare i den svenska delegationen i Karlstad, är anmärkningsvärt lösmynta i breven hem. Via privatbrev kan man alltså fånga upp de båda männens reaktioner på beslut och tilldragelser i den offentliga sfären.

Brevväxlingarna blir därmed en guldgruva för den som vill komma bakom de officiella rapporterna. Wallbergs skrift utgör tveklöst en viktig bit i det unionspussel som forskare sedan hundra år arbetat på att färdigställa.

Inger Hammar

JOHAN WREDE

Världen enligt Runeberg: En biografisk och idéhistorisk studie.

Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005.

Stockholm: Atlantis, 2005. 417 s., inb., illustr., verk- & personreg., släktöversikt.

Under Finlands första halvsekel som ryskt storfurstendöme var Johan Ludvig Runeberg den som mer än någon annan manade till uppslutning kring fosterländska ideal. Efter lösgörelsen från Sverige 1809 hade Finland uppnått status av självständig om än icke suverän stat. I hexameterdikter som *Elgskyt-tarne* (1831), *Hanna* (1836) och *Julqvällen* (1841) målade han upp genretavlor som ger exempel på människors anspråkslösa liv ute i det finska samhället. Uppslutningen kring patriotiska och patriarkala ideal gick inte att taga miste på. I *Fänrik Ståls sägner* (1848, 1860) drevs kulten av fosterlandet och offerdöden i syfte att driva ut främmande inkräktare till sin spets. Men lovsånger till krig och slagfältsdöd hade förekommit redan i flera av de idyllepigram som funnits med i diktsamlingarna under 1830-talet. Dikten ”Molnets broder”, första gången tryckt i *Helsingfors Morgonblad* i augusti 1835, bar fram samma idé – förtärad och provokativ. En sentida läsare

kan knappast undgå att associera till *Blut und Boden*-motivet i Tredje rikets propagandakonst.

Att Runeberg var en politiskt medveten diktare visade Matti Klinge i *Den politiske Runeberg* (2004), anmäld i PHT 2004:2. Av taktiska skäl föredrog dock Runeberg att politiskt ligga lågt i sin samtid, sannolikt både av orsaker som hade att göra med ingiftet i släkten Tengström, personliga relationer till olika personer i Helsingfors universitets ledning men nog även av skäl som hade att göra med planer på universitetskarriär.

Litteraturvetaren Johan Wrede har i *Världen enligt Runeberg* (2005) kommit fram till andra slutsatser än Klinge. Runeberg tillhörde de oppositionella kretsarna av unga män vid universitetet. Även om han aldrig blev en skald med uttalat politiska syften, fanns understuckna politiska idéer i flera av dikterna redan i debutsamlingen 1830. Bland universitetets fäder men även bland ämbetsmän inom förvaltningen hade man uppmärksammat insmugna samhällskritiska värderingar i hans skrivande. Vad annat än Heliga alliansens repressiva program och dess frontfigur Metternich åsyftades i dikten "Det ädlas seger", skriven 1828 och tryckt i *Dikter* 1830. Där berättas om hur "sanningen förtrampas" och "människligheten säljes" till följd av "tyranniets makt". En lyhörd censurinstans hade uppenbarligen här kunnat finna anledning att ingripa mot strofer med farlig innebörd.

Allt har sin tid. Efter några år hade skalden blivit mer hörsam visavi ordningsmaktens föreskrifter och avhöll sig från en politiserande undertext i sin poesi. Möjligen hade kontakterna med Hegels filosofi härvid spelat en viss roll. Nu var Runeberg visserligen inte filosof, men Hegels samlade verk stod i hans bokhylla. Medels en allförsonande formel som "det som är förnuftigt är verkligt; och det som är verkligt är förnuftigt" kunde nog även en så reaktionär över-

Johan Ludvig Runeberg. Litografi av W. Gurke efter teckning av Johan Knudson 1845.

het som den borta i S:t Petersburg uppfattas som godtagbar av den en gång uppstudsige. För övrigt svarade en auktoritär styrelse mot de starka fordringar på lydnad och underkastelse som präglade skaldens kynne. Både som gymnasielärare i Borgå och som familjefader höll han sin omgivning i Herrens tukt.

Wrede betonar i sin framställning starkt Runebergs livslånga fejd med pietismens uppfattning om kristendomens sanna väsen. Skalden, prästen och pietisten Lars Stenbäck (1811–1870) utmanade med sin transcendentalism det starkt panteistiska drag som genomsyrade Runebergs religion. Fejden dem emellan utkämpades antingen genom direkt uttryckta idéer i dikter och andra texter eller genom ombud. Den år 1853 tillsatta kommitté, som fått i

uppdrag att utarbeta ett nytt förslag till svensk psalmbok för de evangelisk-lutherska församlingarna i storfurstendömet Finland, blev på så vis en arena för två stridiga uppfattningar. Runeberg fasthöll hela livet vid föreställningen om en i skapelsen närvarande Gud, något som ju många av hans dikter gestaltar. Stenbäck såg det gudomliga såsom åtskilt från sinnevärlden och kunde inte acceptera att guds-begreppet smutsades ned genom att förbindas med det jordiska. Wrede är mån om att understryka, att just detta tankemotiv är något centralt för Runeberg. Naturligtvis inmängdes också i hans dikt etiska motiv. I högre grad än som politisk diktare bör man uppfatta honom som företrädare för en religiös-etisk hållning. Till följd av flera graverande kärlekshistorier utanför äktenskapet hade han i egen-skap av kristen – och prästvigd – anledning att grunna över förlåtelsen som religiöst drama.

De tolkningar av Runebergs dikter och skådespel som Wrede levererar i sin bok är uppfordrande och intressanta. Vad jag mest fäst mig vid är bristen på koherens i diktarens värld. Å ena sidan lyfter han fram kristna värden som försoning och kärlek, å andra lovprisar han krigiska dygder och framhåller döden på slagfältet som det högsta av alla offer. Tanken att ett samhälle hellre bör uppfattas som en abstrakt värdegemenskap än ett konkret stycke land eller en folkgemenskap tycks aldrig ha väckts inom honom. Begreppet "fädernesland" hypostaseras och tilldelas ett högsta värde. Att genomlysa och nyansera utifrån flera utgångspunkter var inte Runebergs sak. Wrede visar också hur skalden i *Kung Fjalar* (1844) och *Kungarne på Salamis* (1863) i sina försök att uttyda och – åtminstone i det tidigare verket förena – antik ödestro med kristen frälsningslära hamnar i alldeles motsägelserfulla idépositioner.

Som helhet tagen är Wredes bok synnerligen uppslagsrik och på ett välgörande sätt kritiskt di-

stanserad. Även arbeten av det slaget förtjänar att bli uppmärksammade i samband med ett jubileum – *Världen enligt Runeberg* skrevs med anledning av att år 2004 två sekel förflutit sedan skalden föddes.

Olof Hägerstrand

CHRISTER HEDIN

Tor Andræ och Orientalismen.

Uppsala: Swedish Science Press, 2005. 66 s., hft.

Edward Said skrev i sin berömda bok *Orientalism* (1978) att Europas syn på islam präglats av, att ett politiskt behov funnits att motivera imperialismen. Orientalisterna framställde islam som en religion, vilken under århundraden utövat ett sådant förtryck att det blivit Västerlandets plikt att gå in och "befria" folken i arabvärlden. Sverige hade inte någon kolonialtid. Har detta till trots inneburit att svensk islamforskning anslutit sig till den av Said utdömda "orientalismen"? Detta är en av de frågor som Christer Hedin ställer i sin bok *Tor Andræ och Orientalismen*. Hedin påpekar att Suids beskrivning av orientalismen har mött viss kritik. Forskare har känt sig påhoppade och har haft ett behov av att försvara sig. Hedin menar att Suids påpekande av brister inom islamforskningen inte behöver betyda att tidigare perioders resultat bör skjutas åt sidan, men att Said visat att omedvetna förutsättningar i forskningen måste beaktas för att förhastade slutsatser inte ska dras. Tor Andræ (1885–1947), professor i religionshistoria 1927–1936, biskop och en av Nathan Söderbloms lärjungar, var på sin tid Sveriges främste islamforskare.

För att sätta in hans forskning i ett sammanhang börjar Hedin med att gå igenom andra forskare från samma tid. Hamilton A.R. Gibb var professor i arabiska, verksam i London, Oxford och USA. Gibb talade väl om islam, men enligt Hedin går det ändå av hans omdömen att finna en viss nedlåtenhet i behandlingen av ämnet. Gibb kallar t.ex. islam för "mohammedanismen". Han markerade på detta vis profeten Muhammeds betydelse för religionens utformning men retade samtidigt muslimer, vilka inte ser Profeten som islams grundare utan som den "profeternas sigill" som återknöt araberna till en ursprungsreligion, grundad av Gud själv. Enligt Hedin har Gibbs forskning en tendens att idealisera och generalisera. Det är enligt Hedin självklart för Gibb, att det finns ett arabiskt liksom ett muslimskt sätt att tänka. Gibb skapar, enligt Hedin, en egen form av islam.

Hedin tar också upp Louis Massignon, vilken sökte och fann likheter mellan kristendomen och islam. Massignon jämförde t.ex. Profetens favoritdotter Fatimas roll inom islam med Jungfru Marias roll inom kristendomen. Massignon ansåg att han funnit islams innersta väsen. Alltså kan man säga att han i likhet med Gibb åstadkommit en egen form av islam. Både Gibb och Massignon var positivt inställda till islam. Ändå hamnade de enligt Hedin delvis snett i sin tolkning. Detta visar att en sympatisk inställning till det undersökta materialet på in- tet vis garanterar en korrektare tolkning.

Hedin tar också upp muslimska forskares position inom islamtolkningen. Enligt Hedin har muslimer inget företräde i uttolkningen av islam. Det är lättare att se en byggnad från utsidan än när man står inne i den. Muslimer har samma rätt som andra att uttolka religionen, men om en forskares bild av islam inte överensstämmer med majoriteten av muslimers bild så är inte detta nödvändigtvis något ne-

gativt. Samtidigt får inte tolkningen bli hängande fritt i luften.

I sin undersökning av Andræs forskning börjar Hedin med att lägga fram läromästaren Nathan Söderbloms islamsyn. Enligt Hedin hade Söderblom en positiv inställning till de flesta religioner – islam undantagen. Söderblom ska dock möjligen ha uppmanat sin elev att inrikta sig på islam.

Andræs mest kända insats är hans bidrag till forskningen om profeten Muhammed. Hans inriktning på Profetens person fick honom att intressera sig för psykologi. Tor Andræ var medveten om att Muhammed ofta bedömts orättvist av tidigare forskare, och han ville rätta till detta. Andræ var kristen, men strävade i sin forskning efter att inte framhäva kristna värderingar på islams bekostnad. Hedin påpekar att många västerländska islamforskare har valt Muhammeds personlighet som utgångspunkt. Brister i Profetens personligheter har automatiskt betraktats som brister i religionen. Hedin framhåller att muslimer, när de vill skildra sin religion, inte nödvändigtvis går in särskilt noggrant på Profetens person. Andræ strävade efter objektivitet men betonade att kristendomen inte kunde ge upp sitt krav på att vara den enda sanna religionen utan att förlora sitt innersta väsen. Samtidigt påpekade han att kristna som känner på det viset också måste inse att andra folk kände lika starkt för sina religioner. Andræ skrev att kristendomen är sanning för kristna. Hedin påpekar att detta blir kryptiskt. Menade Andræ att kristendomen är sanning för de kristna men inte för andra?

Andræ var noggrann med att betona att Muhammed var hederlig. Samtidigt menade han att Muhammed under slutet av sitt liv omedvetet började föra in egna önskningar i uppenbarelserna. Andræ hävdade samtidigt att en sådan utveckling var naturlig och att man borde vara försiktig med att här läsa

in bedrägeri. Han framhöll att Muhammed var mindre moraliskt framstående än Jesus och att det för en vanlig människa vore omöjligt att nå upp till evangeliernas idealiserade Kristusgestalt.

Tor Andræ försökte tolka Muhammed efter ett profetschema. Han menade att Muhammed inte skapat något nytt utan på ett fyndigt sätt åstadkommit en syntes av syrisk kristen munkfromhet och arabisk kultur. Andræ tog även upp Muhammeds psykiska hälsa men avfärdade att Profeten skulle ha lidit av epilepsi och ville inte heller se något sjukligt i Muhammeds andliga upplevelser.

Andræ ställde frågan om Muhammed verkligen var en profet. En i psykologisk mening äkta inspiration var inte nog. Vad som fordrades var också att personen hade ett budskap att förmedla till sin samtid. Detta hade nu Muhammed, och Andræ betraktade honom alltså som profet och jämförde honom gärna med Gamla testamentets profeter.

En viktig tanke inom islam är tron på en förestående dom, där de goda troende får sin belöning medan andra bestraffas. Mellan individens död och Domens dag ligger själen i dvala. Individen kommer alltså att uppleva Domen såsom förestående omedelbart efter döden. Martyrer däremot får komma till Paradiset direkt efter döden. Andræ påpekade att Muhammed här tagit över den kristna martyrtanken utan att uppleva att denna kolliderar med Profetens egen syn på själens tillvaro efter döden. Andræ uppfattade, enligt Hedin, att denna Muhammeds "aningslöshet" talade för uppenbarelsens äkthet. Muhammed var ingen religiös systematiker utan en varnare.

Andræ förklarade Domens centrala ställning inom islam med hänvisning till Profetens religiösa upplevelse och Muhammeds egen oro inför det kommande livet. Hedin påpekar här att vid analysen av Domens betydelse inom islam är Profetens

livshistoria och personlighet en omväg. En rakare metod borde vara att utföra en direkt textanalys av *Koranen*. Hedin tolkar detta som att en genomgående tendens hos Andræ var att tolka religionen med hjälp av psykologiska teorier. Andræ såg rädslan inför Guds allmakt som all fromhets kärna. Andræ menade att "högre stående" religioner fokuserar på livet efter döden medan "lägre stående" vill påverka livet här och nu.

Inom islam finns tron att själens hemvist efter döden är förutbestämd. Andræ såg, enligt Hedin, detta som ett av de egendomligaste dragen inom islam. Dock tolkade Andræ predestinationen som någonting positivt. Andræ menade att "trons största snillen" – Paulus, Luther och Calvin – brottats med liknande tankegångar. Att Muhammed, utan inflytande från Paulus och långt före de två senare reformatorerna, på egen hand kommit fram till denna teori talar för styrkan i Profetens gudsupplevelse, enligt Andræ.

Koranen talar om predestination men också om människans frihet att välja det goda. Denna motsägelser har lett till en del syriska kommentarer från västerländska tänkare. Andræ såg detta som ett utslag av Profetens "pragmatiska personlighet". Muhammed saknade, enligt Andræ, sinne för den skrivna textens krav på oföränderlighet. Gud drar tillbaka texter i *Koranen* när så krävs. Människan tvistar inte med Gud. Muhammed betraktar Gud som barmhärtig och fylld av omsorg om människorna. Muhammeds personliga erfarenhet av den Gud som tagit vård om honom, den föräldralöse och fattige, hade präglat Profetens gudsbild. Muhammeds Gud är "fri från formalism" och "fanatiskt rättshaveri". Gud förlåter de människor som bättrar sig på samma sätt som Muhammed ofta förlät sina fiender. Muhammeds personlighet har alltså, enligt Andræ, präglat hans Gudsbild.

Enligt Hedin för Andræ i en rad hänseenden tillbaka islam till den tidiga kristna munkfromheten. Andræns ovilja att se något nytt i islam leder till, att han hamnar i den något kniviga situationen att förklara hur Muhammed i vissa avseenden kunde vara påfallande okunnig om kristendomen, samtidigt som han byggde sin tro på just denna religion. Ett exempel på Muhammeds något svaga kunskaper om kristendomen var hans uppfattning att Maria, Jesu moder, och Mirjam, Moses syster, var samma person. Hedin menar att Andræ i en rad hänseenden återupprättat Muhammed. En tidigare svartmålarare var t.ex. Voltaire. Hedin menar samtidigt att vissa av Andræns betraktelser kan uppfattas som nedsättande. Andræ framhåller att Muhammed helt varit beroende av den syrisk-kristna kyrkans gudsbild. Dock ska detta kopierande ha skett oavsiktligt.

Andræ såg fruktan för gudomen som islams grund. Hedin hävdar att man egentligen lika gärna kan urskilja tacksamheten inför Gud som islams grundsten. Hedin framhåller vidare, att en anledning till att Andræ betonar skröcken kan vara att han genom att framhäva de eskatologiska dragen vill göra Muhammed mer lik andra profeter som Zaratrusta, Gamla testamentets profeter och Jesus. Andræ såg också goda gärningar inom islam såsom uppkomna av rädsla för Domen och inte av spontan godhet. Hedin påpekar att man i dessa punkter kan se spår av "orientalism". Bilden av islam blir lätt snedvriden, då gudsrådslan ensidigt betonas. Men en totalt värderingsfri forskning är omöjlig och det är inte säkert att islamforskare av idag kommer närmare sanningen. Hedin avslutar med att påpeka, att den sanna islam aldrig kommer att kunna skildras i sin helhet lika litet som det någonsin kommer kunna ges en helt rättvisande bild av Andræns verk.

Hedin har levererat en kortfattad men systematisk genomgång av Andræns syn på islam och av

islamsynen under tidigt 1900-tal. Islam är ett komplicerat ämne, men Hedin har gjort tendenserna i Andræns skrifter tydliga. Att det är omöjligt att skildra ett ämne utan att på något vis låta egna värderingar påverka förtjänar att påpekas. Gårdagens forskning kan, enligt Hedin, fortsätta att vara av nytta så länge läsaren medvetet beaktar tidens förutsättningar.

Amanda Hägerstrand

GORDON STIERNSTEDT

Henrik Palme. En biografi

Utgiven av Magnus Lagercrantz.

Stockholm: Författares Bokmaskin, 2003. 235 s., ill.

Släkten Palme har sannolikt holländskt ursprung. Dess stamfader Palme Lydersson, (ca 1570–1630), senare förkortat Palme Lyder, inflyttade omkring år 1600 till då fortfarande danska Ystad, där han blev borgare och bl. a. drev handel med fisk och andra livs-förnödenheter. Stamfaderns förnamn blev sedermera släktens efternamn, till en början dock med namnformen Palm. Sönerna till kyrkoherden i Barkåkra Rutger Palm (1707–1762) återgick till den ursprungliga formen Palme. Från den äldste av dem, kyrkoherden i Nätraby och kontraktsprosten Erik Palme (1737–1815) härstammar samtliga nu levande släktmedlemmar.

Prostens sonson Christian Adolf Palme (1811–1889) blev landssekreterare i Kalmar län med lagmans titel. Av dennes elva barn från två äktenskap gjorde sig två söner, en från vardera kullen, särskilt bemärkta vid förra sekelskiftet 1900 och årtiondena däromkring.

Recensioner

Den yngre Sven Theodor Palme (1854–1934) byggde upp Livförsäkringaktiebolaget Thule och var liberal riksdagspolitiker. Tillsammans med maken Hanna von Born stödde han den svenska frivilligrörelsen under Finlands Frihetskrig och bidrog starkt till tillkomsten av Svenska Brigaden 1918. Äldste sonen Olof Palme (1884–1918) stupade i slaget vid Tammerfors. Dennes brorson och namne var statsminister Olof Palme (1927–1986).

Den äldre halvbrodern Johan Henrik Palme (1841–1932) var finansman men blev kanske mest känd som grundare av förstads- och villasamhället Djursholm, norr om Stockholm. Han efterlämnade självbiografiska anteckningar, som efter att av en släktforskare Nils Hjertstedt ha ordnats, registrerats och kompletterats, tillfördes ett släktarkiv, tillhörigt Palmes dotter Elsa och hennes make Gustaf Lagercrantz.

Så småningom uppstod tanken på en biografi och det rikhaltiga materialet samt en omfattande brevsamling överlämnades till familjens vän friherre Gordon Stiernstedt (1885–1976). Denne var jurist och ekonom men tillika produktiv släkt- och kulturhistorisk skriftställare. Han utgav 1952 en bok om Stockholms Handelskammare, vars VD han var 1936–1948, och skrev 1959 Löwenströmska lasarettets historia. För sina Geijerstudier belönades han med filosofie hedersdoktorat i Uppsala 1965.

Stiernstedt fullföljde uppgiften men det digra materialet var otryckt vid hans bortgång 1976. Under åren däromkring avled även uppdragsgivarna, Gustaf Lagercrantz 1973 och maken Elsa 1978, och manuskriptet har därefter befunnit sig i ostört förvar i det av arvingarna förvaltade arkivet. Efter några decenniers vila har nu emellertid texten, i viss utsträckning bearbetad och nedkortad av Palmes dotterson direktör Magnus Lagercrantz, publicerats. En högst intres-

sant personlighet och en rikt facetterad livsgärning har därmed fått sin offentligt tillgängliga beskrivning.

*

Lagman Palme ingick 1840 äktenskap i Kalmar med en dotter till länets just avlidne landshövding G. P. Nordenankar – ett relationsmässigt gott parti, däremot ej ekonomiskt eftersom svärfadern dog medelös. Vid femte barnets födelse dog även lagmannens hustru. Förstfödde Henrik, då åtta år gammal, inackorderades en tid därefter hos en prästfamilj i trakten. Där fick han förberedande skolundervisning, vilken avslutades med en liten "examen".

Efter faderns omgifte sändes Henrik, nu 13 år, till en internatskola nära Växjö, där hans senare i livet dokumenterat goda språkkunskaper grundades. Efter komplettering med privatlektioner i Lund kunde Henrik där 15 år gammal avlägga studentexamen "vid Academien".

Fadern, vilkens ekonomi var ansträngd, föreslog honom att söka in vid Väg- och vattenbyggnadscorpset och ordnade praktiktjänst vid pågående kanalbygge i Torshälla. Det visade sig emellertid snart nog att Henrik saknade både intresse och fallenhet för praktiskt arbete och han återvände våren 1858 till hemmet. Fadern hade under tiden tvingats till konkurs. Denna kunde visserligen hävas genom ingripande av en svåger, fabriksidkaren Jean Bolinder, men de skrala finanserna bestod.

Henrik inriktade sig nu mot en tjänst inom landsstaten enligt den gamla maximen om kronans kaka som liten men säker. Därtill fordrades en s. k. kame-ralexamen, som han klarade av i Uppsala 1859 på en termin mot vanligtvis fem. Efter en tids praktik-tjänstgöring anställdes han i Stockholm som e. o. kammarskrivare i Statskontoret. Dessförinnan hade han med hjälp av ett mindre arv företagit en bildningsresa till Italien. Om sina upplevelser i det då po-

litiskt oroliga landet rapporterade han i *Nya Dagligt Allehanda*, hans första bidrag till en större Stockholmstidning.

Genom bekantskap med den av Tegnér besjungne W. F. Dalman, liberal politiker och skribent, infördes han inte bara i stadens tidningskretsar utan också i den litterära och konstnärliga världen. Far och son Walldén i *Stockholms Dagblad* liksom litteratörerna August Blanche och Talis Qualis (författaren C.V.A. Strandberg) blev hans vänner.

1863 fick Palme en notarietjänst vid borgarståndet i riksdagen och därmed råd till en ny utlandsresa, denna gång till Frankrike och England. Han förkovrade sig i franska och kunde följa föreläsningar vid Sorbonne i både estetik, nationalekonomi och "filosofisk statsrätt". Talrika korrespondenser till *Stockholms Dagblad* men kanske främst pekuniära bidrag från Jean Bolinder stärkte kassan.

De närmaste åren försörjde sig Palme med skilda uppdrag i riksdagens kanslier och utskott. I huvudstadens sällskapsliv deltog han flitigt. Hans första rent litterära försök var en versifierad pjäs som uppfördes "vid den unga Calla Lundströms 16-åriga födelsedag den 12 november 1865" – till föremålets förnöjelse får man anta.

Under året 1867 gled Palme in i en existentiell kris. Han vantrivdes i ämbetsverken och tyngdes av otillräckliga inkomster med åtföljande skuldsättning. Året därpå lyckades han genomföra en genomgripande helomvändning som förändrade hela hans livssituation och som innebar startpunkten för hans egentliga samhällsinsatser.

Genom några av stadens fastighetsägare hade Palme fått klart för sig behovet av en förbättrad organisation av fastighetskrediterna och av en försäkring i någon form mot förluster på inteckningslån. Han lyckades samla några hundratal från denna krets till ett möte vid vilket en kommitté tillsattes med uppgift

att inbjuda till aktieteckning i ett inteckningsgarantibolag. Till ledamöter föreslog Palme en rad kända – men frånvarande – stockholmare, vilka alla valdes, dock utan att vara tillfrågade. Denna något äventyrliga aktion lyckades emellertid och den 9 april 1869 kunde Kungl. Maj:t stadfästa förslaget till bolagsordning för Stockholms Intecknings Garanti AB, senare mera känt som SIGAB. Palme utsågs till VD och kvarstod till 1919, från 1907 också som styrelseordförande till 1930. Verksamheten gynnades av stigande konjunkturer och utvidgades efterhand i riktning mot allmän bankrörelse.

Palme engagerade sig under det närmaste årtiondet även i en rad andra företag, såsom Centraltryckeriet, Stockholms Bryggerier och Bolinders Mekaniska Verkstad. Av Stockholms stadsfullmäktige blev han ledamot 1872 och han deltog livligt i den allmänna samhällsdebatten, bl.a. med talrika inlägg i *Stockholms Dagblad*. Ett föredrag som han höll 1876 i Sällskapet Idun ledde året därpå till bildandet av Nationalekonomiska föreningen, Palme blev dess förste sekreterare och var senare även ordförande i ett par perioder.

På Palmes initiativ hade Stockholms Byggnadsförening köpt ett större markområde norr om Karlavägen i Stockholm. Hans tanke var att där skapa en villastad med trädgårdstomter i nära anslutning till övrig stadsbebyggelse. Han lät där uppföra en villa för egen räkning i samband med att han 1878 ingick äktenskap med Anna Lavonius från Finland. Men området fick efter hand en annan karaktär än som var tänkt. Markpriserna sköt i höjden och med dem även bebyggelsen i form av flervåningshus. Idén väcktes då hos Palme om en villastad utanför det egentliga stadsområdet.

Vid en vistelse hos svågern konsul Oscar Ekman på Bjärka-Säby – deras hustrur var syskon – fick makarna Palme sinne för det verkliga lantlivets behag. Det-

ta fick till följd att de 1883 förvärvade egendomen Svalnäs, en avstyckning från Banér-godset Djursholm norr om Stockholm. Fastigheten, till en början tänkt som sommarviste, kompletterades efterhand med bl.a. nytt corps-de-logi och sommaren 1886 kunde familjen, nu utökad med tre barn, ta husen i besittning för permanent bruk. Den vid köpet något förfallna egendomen hade förvandlats till en modern bostad och ett välskött om än föga lönsamt jordbruk.

En resa till USA 1888 underblåste ytterligare Palmes trädgårdsstadsdrömmar och året därpå inköpte han tillsammans med Oscar Ekman hela egendomen Djursholm från den då nyligen avlidne Robert Montgomery-Cederhielms sterbhus. Med ytterligare två delägare konstituerades några månader senare Djursholms AB med uppgift att försälja tomter, tillskapa vägar och andra trafikförbindelser m.m. I bolaget var Palme de första åren både ordförande och VD. Grunden var därmed lagd till nuvarande villasamhället Djursholm, som 1914 blev rikets hundra stad.

Även om det nya samhället tillsammans med In-teckningsbanken nu var Palmes dominerande intres-sen gav han sig tid även åt andra aktiviteter. Tillsam-mans med bankiren Cervin inköpte han ett stycke mark vid Östermalmstorg i Stockholm och lät där uppföra ett affärshus efter ritningar av I. G. Clason och Kasper Salin, nuvarande Östermalms Saluhall. Han förvärvade också den s. k. Hammerska ladan med Nya Teatern vid södra Blasieholmskajen. Ladan lät han riva och uppförde i stället en magnifik femvå-ningsbyggnad, senare benämnd Palmeska huset.

Henrik Palme lämnade efterhand ledningen i både banken och Djursholmsbolaget men bibehöll i stort sin vitalitet högt upp i åren. Han avled 1932 vid nära 91 års ålder under tillfällig vistelse i den italienska kur-orten Merano.

*

Författaren W. Gordon Stiernstedt (som han i livet skrev sig) har ägnat Henrik Palme en omfattande lev-nadsteckning och placerat in hans många aktiviteter och engagemang i sina respektive sammanhang. De många exkurserna tenderar emellertid ibland att i alltför hög grad bryta den biografiska kontinuiteten. Att fadern får en utförlig beskrivning liksom åtskilli-ga av de män och kvinnor som Palme under sin lev-nad hade kontakt med ökar givetvis bokens allmänt personhistoriska värde, dock att framställningen under-stundom är mångordig i överkant. Många tids-skildrare citeras, av och till även författarens specielle idol Erik Gustaf Geijer.

Vissa ord, namn och initialer får en avvikande ut-formning (fribytare blir fribrytare, Helgo /Zettervall/ blir Helge, C.V.A. /Strandberg/ blir D.V.A. etc) och några textpartier skrivs till synes opåkallat kursivt. Om noterna – delvis i jag-form – är författarens eller utgivarens framgår ej. Personregister saknas.

Väsentligare än dessa smärre brister är emellertid att Johan Henrik Palme, som otvivelaktigt i mer än ett avseende var en märkesman och banbrytare, har fått sin livsgärning välförtjänt och väl tecknad. Att det mångårigt dolda manuskriptet äntligen kommit i tryck bör därför hälsas med glädje.

S. Gunnar Edlund

MARGARETA BJÖRKMAN

Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige.

Stockholm: Atlantis, 2005. 512 s., inb., illustr., personreg.

Vem var Catharina Ahlgren? Hur många kan erinra sig att de någonsin läst en rad av henne? Det är nog knappast någon överdrift att hävda att hon är tämligen okänd utanför specialistkretsar inriktade på 1700-tal och litteratur och presshistoria. Hennes namn skymtar förbi i litteraturen om Hedvig Charlotta Nordenflycht, som 1763 skrev ett bevarat brev till henne. Brevet har dragit till sig litteraturforskarnas intresse sedan slutet av 1800-talet. När hon nu blivit föremål för en omfattande studie av Margareta Björkman är det en intellektuell verksam och självständig skribent i det gustavianska Sverige som ställs i fokus.

Tidigare har Ruth Nilsson analyserat Catharina Ahlgrens tidskrift i sin genomgång av feministiskt tankestoff i tidig svensk litteratur, 1973. Margareta Berger intresserade sig mer specifikt för Catharina Ahlgrens levnadsöde i sin översikt över 1700-talets kvinnopress, *Äntligen ett ord från Quinnohopen!* från 1984. Där framstår hon som ett stridbart fruntimmer som använder sin penna till att belysa frågor om könsens inbördes förhållande. Liksom Nordenflycht hyllar hon vänskapen på kärlekens bekostnad; utan vänskap inga jämbördiga kärleksförhållanden

Catharina Ahlgrens namn skymtar senare också i Lisbeth Larssons avsnitt om kvinnopressen i *Nordisk kvinnolitteraturhistoria I* (1993), i Ann Öhrbergs *Vittna fruntimmer. Författarroll och retorik hos kvinnliga svenska författare 1720–1772* och i *Den svenska pressens*

historia, där Ingemar Oscarsson nämner hennes tidskrift *Brefväxling emellan twänne fruntimmer*.

Allt detta till trots har mycket lite varit känt om Catharina Ahlgren. Hon har framstått som en svår-gripbar och undflyende gestalt. Ända tills nu. Med råge botas denna brist i Margareta Björkmans nyutkomna bok *Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige*. Här får de fäkunniga veta det mesta möjliga. Det är ett rikt verk som belyser hela den gustavianska epoken i ett kvinnligt perspektiv.

Margareta Björkman har inte inskränkt sig till att skriva en biografi över ett skrivande fruntimmer. Hennes studie är tvärvetenskaplig och hon har strävat efter att ge en bred bas för Catharina Ahlgrens levnadsteckning. Allt är satt i ett sociokulturellt sammanhang. Hon har ingående analyserat Ahlgrens publicistiska verksamhet, gör en språklig och stilistisk analys av hennes alster. Men inte bara det. Hon undersöker dem också idéhistoriskt. Hon ägnar uppmärksamhet åt det typografiska arbetet och hela det litterära produktionsledet. Och hon tecknar också Ahlgrens läsarprofil och belyser dessutom den litterära översättningens historia.

Kort sagt: Man kan rent generellt lära sig mycket om stora delar av det intellektuella livet i Sverige under den här aktuella tiden, inte bara om huvudpersonens hårda levnadsöde. Detta motiverar naturligtvis att arbetet blivit så omfattande. Det har ingått i projektet Text-Identitet-Genus vid Mälardalens högskola i Västerås. Och täcker väl in alla tre leden i projektrubriken.

Boken har utgivits med stöd av Vetenskapsrådet och Ridderstedts stiftelse för grafisk forskning. Den är elegant formgiven av Christer Jonson. Det har sitt intresse eftersom Margareta Björkman med det bokhistoriska intresse hon tidigare dokumenterat också ägnar betydande utrymme åt Catharina Ahlgrens praktiska engagemang i tryckframställning.

*

Det mesta av Catharina Ahlgrens verk utgavs anonymt. Det kan spåras tillbaka till handskrivna bokförteckningar från 1700-talet och har senare bibliograferats men uppenbarligen inte fullständigt. Något rikt biografiskt källmaterial till porträttet av Catharina Ahlgren finns inte. Margareta Björkman har fått använda sig av gängse källor för en släktforskare, dvs. uppgifter i kyrko- och mantalsbokföringen, mantalslängder, bouppteckningar, födelse- och dödböcker, lysnings- och vigselböcker. Sådant material är ju kortfattat och i regel tämligen magert. Brev av Ahlgrens hand har inte påträffats, däremot av hennes döttrar. Men det är brev som inte skrivits till henne själv. Dessutom finns det uppmärksammade brevet från Hedvig Charlotta Nordenflycht, som är det enda bevarade av en förmodligen större brevväxling

Så vem var då Catharina Ahlgren? Hon föddes 1734 i Ljungs församling i Linköpings stift. Familjen var bosatt på Sjöbacka säteri. Fadern var häradskövding. Familjen tillhörde den ofrälse delen av högreståndsskiktet. Hon var äldst i en syskonskara på sju barn, fem av dem pojkar. I hemmet fanns ett litet bibliotek och familjen hade informator för sönerna. Den bokliga bildningen skaffade hon sig förmodligen indirekt via informatorn – och på egen hand. Familjen tycks ha levt på relativt stor fot.

Av någon anledning tycks syskonskaran ha haft svårt att klättra uppåt på den sociala stegen eller ens hålla sig kvar på den stegpinne där de ursprungligen befann sig. Brödernas öden var föga upplyftande. Den äldste brodern lär ha blivit hängd i Hamburg, en annan broder hamnade, enligt en uppgift, på Bohus fästning, enligt en annan rymde han och begick dråp.

Det gick bättre för Catharina. Tjugotvå år gammal vigdes hon 1756 med Bengt Ekerman som var son till den förre borgmästaren i Norrköping, Olof Ekerman

och officer vid Livdrabantkåren. Han hade varit student i Uppsala och tjänstgjort som page vid svenska ambassaden i Ryssland. Efter bröllopet hamnade Bengt Ekerman i Pommerska kriget och återvände därifrån redan 1761 med ryttmästares avsked. Catharina hade då fött dottern Beata Charlotta.

Bristen på källmaterial gör att Margareta Björkman upprepade gånger under framställningens gång förlorar sin huvudperson ur sikte. Så skedde vid den här tidpunkten. Hon kan emellertid konstatera att Catharina Ahlgren tog kontakt med den ansedda Hedvig Charlotta Nordenflycht, senast i februari 1763, och dessutom uppvaktade drottning Lovisa Ulrika med en födelsedagsdikt på aningen knaggliga franska alexandriner den 24 juli 1764. Dikten trycktes stilfullt i Stockholm men fick ett litet förgärligt tryckfel på titelsidan. Det var tydligt att den nu trettioåriga Catharina Ahlgren hade litterära ambitioner. Hon kan också, som Margareta Björkman antyder, ha haft ambitioner att blanda sig i det spel som pågick bakom kulisserna vid hovet.

Hon väntade barn och födde i januari 1765 en andra dotter, Catharina Juliana. 1768 skilde hon sig från sin man på egen begäran sedan hon funnit att han varit otrogen och fått barn med en piga från Åland. Samma år födde hon sonen Christopher om vars börd det råder osäkerhet.

Den tid som följde levde hon under svåra villkor, länge tillsammans med sina egna barn och hon tycks dessutom ha tagit hand om Bengt Ekermans utomäktenskaplige son. Barnen hade hon uppenbarligen gärna avstått till Ekerman att ta vård om. Men det tycks inte ha fungerat. 1770 var hon bosatt på Södermalm i Stockholm. I januari 1771 inledde hon sin skrivarverksamhet i *Dagligt Allehanda* med "Bref til en Herre ifrån et Fruentimmer". Hösten 1772 fick hon sin egen litterära plattform i tidskriften *Brefväxling mellan twänne fruntimmer*. Den ena i Stockholm

och den andra på landet i årskillige blandade ämnen.

Hon var under en ganska kort tid också gift med en boktryckare, Anders Bark. Förmodligen var det ett resonemangsparti, som hade karaktär av mesallians. Bark tycks bara ha haft status som gesäll. Men Catharina behövde handfasta förbindelser i branschen. Bark försvann snart ur hennes liv.

Döttrarna var båda mycket vackra, särskilt den äldsta, och dessutom engagerade i den nu sjukliga moderns försörjning. Beata var anställd på operan och stod under överståthållaren Carl Sparres beskydd. Denne räddade henne undan spinnhuset, när hon föll i onåd hos Gustaf III och anklagades för förtal och barnamord. Han såg till att hon hamnade i landsflykt i Paris. Catharina Juliana gifte sig med borgmästaren i Norrköping, Nils Björkegren, som hon senare skildes från. Båda fick tidvis hjälpa modern med försörjningen.

Dessvärre fick Catharina Ahlgren uppleva att båda döttrarna dog. Hennes son gick också bort före henne. De sista åren av sitt liv tycks hon ha varit ensam men fortsatt sitt arbete fram till 1811. Då utkom den sista delen av hennes översättning *Den lyckliga bondflickan* efter Charles de Fieux de Mouhys *La Paysanne parvenue* (Amsterdam 1735–1738). Elsa Fougt skötte tryckningen på Kongl. tryckeriet. Och ett översättningsarbete i tolv delar som tagit femton år i anspråk var fullbordat.

I sin tidskrift skrev hon under namnet Adelaide. För att få en fylligare bild av Catharina har Margareta Björkman utgått från att den värld, de idéer, den religiösa övertygelse, som Adelaide uttalar är Catharina Ahlgrens egna. Adelaide blir hennes alter ego. Det är ett rimligt förhållningssätt som öppnat upp för det totalgrepp på en intellektuell skribent av kvinnligt kön under den gustavianska epoken som Margareta Björkman tagit.

Karin Monié

Personhistoriska nyheter

Arbetarrörelsens historieförening i Uppsala

Ursprunget till föreningen är en studiecirkel, bildad 1979. Initiativtagare var de socialdemokratiska kommunalpolitikerna AGA Carlsson, Waldemar Plahn och Kalle Söderberg. Cirkelverksamheten pågick fram till 1995, då den omorganiserades till en förening. Idén är att i berättad form dokumentera "folkets" historia där den muntliga berättelsen kan vara väl så värdefull som den skrivna. En inbjuden berättare får en timme att ostörd framföra sin historia inför den samlade publiken, vanligtvis ca 20 personer. Efter en fikapaus får publiken ställa frågor, som ibland leder till diskussion mellan flera parter. Det brukar bli 6–7 personer per termin som lämnar sitt bidrag. Det väsentliga är att varje berättelse – och numera också frågestunden – spelas in på band. Banden kompletteras med en kortare skriftlig dokumentation. Banden och den skriftliga dokumentationen lämnas till Folkrörelsearkivet i Uppsala. Sedan början har närmare 400 personer lämnat sina berättelser. Ett antal av dem finns samlade på CD-skivor, som kan köpas av Folkrörelsearkivet. Arkivet kan ställa de dokumenterade berättelserna till intresserade forskares förfogande.

Besöksadress: S:t Olofsgatan 15, Uppsala

Telefon 018-727 24 70

Postadress Folkrörelsearkivet c/o Uppsala kommun

753 75 UPPSALA

<http://www.fauppsala.nu/>

Den militära biografins utveckling i Sverige

Vid Personhistoriska samfundets höstseminarium 26 oktober 2005 höll docent Lars Ericson vid Försvarshögskolan ett föredrag om utvecklingen av den militära biografien. Den tidiga militärhistoriska litteraturen i Sverige hade ofta en biografisk slagsida, med Samuel von Pufendorfs *Karl X Gustavs bragder* (utkom 1696) som det mest kända exemplet. Under 1700-talets andra hälft utkom de första renodlat biografiska skrifterna som hade en militär personlighet i fokus. Med historikern Sven Lagerbrings biografi över fältmarskalken och generalguvernören Rutger von Ascheberg (1751) var den moderna svenska militära biografien född. I Finland utkom 1774 en kortare biografi om Torsten Stålhandske, det finska rytteriets legendomspunne chef under det trettioåriga kriget. Med Fredrik Ferdinand Carlsson fick den militära biografien förnyad kraft och vetenskaplig mognad vid mitten av 1800-talet. De första åren av 1900-talet utkom ett stort antal regementshistoriska arbeten, som i nästan samtliga fall innefattade omfattande biografiska partier, ibland i form av separata biografiska band. Den traditionen har sedan fullföljts under 1900-talet och är till del fortfarande mycket framträdande i den ännu synnerligen livaktiga regementshistoriska litteraturen.

Biografiska monografier var relativt vanliga under 1900-talets första hälft. Bland de biograferade fanns Rutger von Ascheberg, Georg Carl von Döbeln och Carl Olov Cronstedt. Arbetenas kronologiska tyngdpunkt har, föga överraskande, legat på svensk stormaktstid, med tiden kring år 1814 som en hitre gräns. Fältherren Johan Banér från trettioåriga kriget är den i sammanhanget mest biograferade personen, då han har blivit föremål för tre biografier under 1900-talet. Under 1960- och 1970-talen låg den militära biografien till betydande del i träda, med undantag för just

den regementshistoriska litteraturen. Men mot slutet av 1900-talet har trenden vänt, med böcker där personligheter som fortifikatören m.m. Erik Dahlberg och kaparredaren Lars Gathenhielm har stått i fokus. Biograferandet har också sökt sig delvis nya former, som till exempel i *Svenska officersprofiler under 1900-talet* (1996), i vilket ett 20-tal högre militärer har porträtterats och fått sin gärning analyserad.

Övrig litteratur

PHT:s systertidskrift i Danmark, *Personalhistorisk Tidskrift*, har utkommit med nummer 2/2005. Tidsskriften är äldre än PHT och firade förra året sitt 125-årsjubileum, något som belyses av Knud Prange i en artikel. Andra ämnen rör sjöofficern Peter Schiønning (1732–1813) respektive namngivningen i familjen Bartholin på 1600-talet.

*

Gästriklands Kulturhistoriska Förening har utgett *Doctor Sven Bröms. Ockelbowerkens grundare 1612–1693*. Författare är Lars-Gösta Wiman, läkare och medicinsk forskare. Boken kan beställas från nämnda förening, c/o Severin, Svangatan 8 G, 806 46 Gävle. Tel 026-18 71 58.

*

Som ett resultat av ett symposium 2003 till hundraårsminnet av Per Nyströms födelse har Kungl. Vetenskaps- och Vitterhets-Samhället i Göteborg utgett en skrift om människan, historikern, politikern och landshövdingen Nyström. Både titeln, *Per Nyström – motor i 1900-talets svenska sociala och samhällsekonomiska utveckling*, och de enskilda bidragen poängterar Nyströms betydelse. Författare är Tomas Forser, Lili Kaelas, Staffan Granér, Sverker Gustavsson och Kurt Johnsson. Boken kan beställas via Göteborgs universitetsbibliotek.

*

Föreningen Gamla Halmstads årsbok 2005. I denna årtioandra årgång behandlas bl.a. stölden av kyrksilver i S:t Nikolai kyrka 1810, upplösningen av den svensk-norska unionen 1905 och kvinnliga pionjärer i Halmstadspolitiken. Därutöver finns ett 20-tal artiklar inom en rad sociala, ekonomiska och kulturella områden. Mejladress: info@gamlahalmstad.se

*

Allan Ranius, *Bibliotekarier vid Linköpings stiftsbibliotek*, 2004.

*

Lunds stifts Herdaminne: Från reformationen till nyaste tid. Utgiven av Gunnar Carlquist. Serie II. Biografier. 12 Villands och Gärds kontrakt.

Nya avhandlingar

Anders Burman, *Politik i sak. C.J.L. Almqvists samhällstänkande 1839–1851*. Idéhistoria Stockholms universitet/Södertörns högskola, 2005.

Jonas Harvard, *En helig allmänlig opinion. Föreställningar om offentlighet och legitimitet i svensk riksdagsdebatt 1848–1919*. Historia Umeå universitet, 2006.

Alexander Jonsson, *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769*. Historia Umeå universitet 2005.

Kristina Persson, *Svensk brevkultur på 1800-talet. Språklig och kommunikationsetnografisk analys av en familjebrevväxling*. Nordiska språk Uppsala universitet, 2005.

Stefan Persson, *Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca 1525–1640*. Historia Lunds universitet, 2005.

Medarbetare i detta nummer

- H. Arnold Barton* Född 1929 i Los Angeles. Disputerade i europeisk historia vid Princeton University 1962. Fil. dr. (h.c.) vid Uppsala universitet 1989. Tjänstgjorde fram till pensioneringen 1996 vid Southern Illinois University at Carbondale. Flitig skribent om nordisk historia och svenskarnas historia i Amerika.
- Anders Ivarsson Westerberg* Född 1966. Disputerade 2004 vid Handelshögskolan i Stockholm på avhandlingen *Papperspolisen. Den ökande administrationen i moderna organisationer*. Forskar inom ett projekt om regeringkansliets organisation och utveckling vid Södertörns högskola.
- Karin Monié* Född 1937. Disputerade 1985 på en avhandling om estetikern och litteraturhistorikern Gustaf Ljunggren, *Den etablerade vetenskapsmannen*. Hon har arbetat som informationschef på Statens kulturråd och medverkat som redaktör och skribent i dagspress och tidskrifter.
- Alexander Jonsson* Född 1975. Fil. dr. i historia, verksam vid Umeå universitet. Avhandlingen *De norrländska landshövdingarna och statsbildningen 1634–1769* utkom 2005.
- Gunlög Kolbe* Född 1954. Fil. dr. i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet 2001 på avhandlingen *Om konsten att Konstruera en Kvinna. Retoriska strategier i 1800-talets rådgivare och i Marie Sophie Schwartz' romaner*.
- Olof Ruin* Född 1927. Emeritus innehavare av Lars Hiertas professur i statsvetenskap vid Stockholms universitet. Har utgett en rad verk om statsvetenskapens roll, om regeringsfrågan och om statsministrar som t.ex. Tage Erlander. Utkommer inom kort med boken *En gränsöverskridare. Min far Hans Ruin*.
- Bo Pettersson* Född 1953. Ledarskribent på *Dagens Industri* och tidigare mångårig medarbetare i *Veckans Affärer*. Författare till *Handelsmännen* (2001) om Hennes & Mauritz och medförfattare (med Martin Haag) till *Percy Barnevik* (1998).
- Pär Hellström* Född 1943. Docent i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet. Disputerade 1976 på avhandlingen *Livskänsla och självutplåning. Studier kring framväxten av Gunnar Ekelöfs Strountesdiktning*. Recensent i en rad tidskrifter.

- Åke Lilliestam*   Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdomshistoria, 1:e bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för PHT 1973–1980.
- Olof Hägerstrand*   Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinioner kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för PHT 1998–2005.
- Björn Asker*   Född 1956. Fil. dr. i historia vid Uppsala universitet 1983 på avhandlingen *Officerarna och det svenska samhället*. Numera docent och universitetslektor i Arkivkunskap vid samma lärosäte. Utgav 2004 med *I konungens stad och ställe. Länsstyrelser i arbete 1635–1735*. Redaktör för PHT 1991–1995.
- Christer Ericsson*   Född 1948. Docent i historia vid Mälardalens högskola. Disputerade i historia vid Stockholms universitet år 1997 med avhandlingen *Vi är alla delar av samma familj – patron, makten och folket*. Har därefter medverkat i forskningsprojektet *Högern 1904–2004. Moderniseringens vän eller fiende?* Utgav 2005 boken *Fotboll, bandy och makt*.
- Inger Hammar*   Född 1942. Docent i historia vid Lunds Universitet. Disputerade 1999 på avhandlingen *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860–1900*. Har senast utgett *För freden och rösträtten. Kvinnorna och den svensk-norska unionens sista dagar* (2004).
- Amanda Hägerstrand*   Född 1981. Fil. mag. i bl.a. religionsvetenskap, historia, filosofi och konstvetenskap. Har tidigare medverkat i PHT som recensent men även i en skönlitterär antologi med texter av unga skribenter från Norden.
- S. Gunnar Edlund*   Född 1930. Tidigare överläkare vid Danderyds sjukhus. Har under årens lopp medverkat med recensioner i PHT och därutöver i bl.a. *Läkartidningen*, *Nya Wermlands-Tidningen* och *Fritt Militärt Forum*.

Artiklar

<i>H. Arnold Barton</i>	Kring en märklig transatlantisk brevväxling. Carl Friman och hans söner 1838–1862.	7
<i>Anders Ivarsson Westerberg</i>	Tre bilder av Olof Palme – Journalistens, politikervännens och forskarens.	19
<i>Karin Monié</i>	Euphrosyne Hagberg – bildad dotter ur prästeståndet.	27
<i>Alexander Jonsson</i>	Magnus Stenbock: Fältherre med hemlängtan.	45
<i>Gunlög Kolbe</i>	Qvinnan såsom näringsidkare.	61
<i>Olof Ruin</i>	Att teckna porträtt. Exempel från det egna skrivandet.	83

Recensioner

<i>Lars-Erik Thunholm</i>	Flydda tider.	92
<i>Torkel Stålmärck</i>	Medelmåttan. Ett porträtt av Carl Gustaf af Leopold.	94
<i>Sven-Bertil Jansson</i>	Den uppkäftige såningsmannen. Johan L. Saxon och hans tid.	99
<i>Johan Ellerström, Svante Nordin & Bertil Romberg</i>	Frans G. Bengtsson: En brevbibliografi.	100
<i>Tage Erlander</i>	Dagböcker 1955. Utgivna av Sven Erlander.	102
<i>Lars Nordström</i>	De nya utvandrarerna. Tio svenskar i nordvästra USA berättar.	104
<i>Ulla Ekedahl & Per Jerkeman</i>	På brukspatrons tid – Snillet, industrialisten och deras liv till vardags och fest.	107
<i>Nina Lundeberg</i>	Under ganska romantiska omständigheter.	109
<i>Odd Inge Skjerve</i>	Ministerhotellet. Unionens bortglömda maktarena.	110
	Unionsåret 1905 – dramatik och vardag. Två brevväxlingar.	112
<i>Johan Wrede</i>	Världen enligt Runeberg: En biografisk och idéhistorisk studie.	113
<i>Christer Hedén</i>	Tor Andræ och Orientalismen.	115
<i>Gordon Stiernstedt</i>	Henrik Palme. En biografi.	118
<i>Margareta Björkman</i>	Catharina Ahlgren. Ett skrivande fruntimmer i 1700-talets Sverige.	122